श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमती टिप्पणी ।

(दशमस्कन्धप्रकरणद्वयविवृतिप्रकाशः ।)

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्विट्ठलेश्वरदीक्षितप्रणीता ।

श्रीमत्प्रभुचरणनिजश्रीहस्ताक्षरलिखनेन संवादिता ।

सा च,

श्रीसुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीमगनलालात्मजश्रीव्रजरत्नलालचरणसंपूर्णसाहाय्येन
सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास साकळिया बी. ए,
एल्एल. बी, वकील हाइ कोर्ट' इत्येतेन
संशोध्य द्वितीयेयमावृत्ती राजनगरे
'आदित्य' मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४७३ संवत् २००७

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

પ્રકાશક :
ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળિયા,
બી. એ , એલએલ. બી ,
બખ્ખર બિલ્ડિંગ, ચોથે માળે,
સી પી ટેન્ક રોડ, • મુંબઈ—૪

વિ સ ૨૦૦૭
ઈ સ ૧૯૫૧

*

પ્રત ૧૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ

કિં રૂપિયા ત્રણ

•

મુદ્રક
મણિલાલ પુ મિસ્ત્રી, બી એ
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ • અમદાવાદ

LIBRARY

પ્રકાશક :
ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળિયા,
બી. એ., એલએલ. બી ,
બખ્ખર બિલ્ડિંગ, ચોથે માળે,
સી પી. ટેન્ક રોડ, • મુબઈ—૪

વિ. સં. ૨૦૦૭
ઈ. સ. ૧૯૫૧

***

પ્રત ૧૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ

કિં. રૂપિયા ત્રણ

મુદ્રક
મણિલાલ પુ મિસ્ત્રી, બી. એ.
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ • અમદાવાદ

LIBRARY

પ્રકાશક :
ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળિયા,
બી. એ., એલએલ. બી.,
બબ્બર બિલ્ડિંગ, ચોથે માળે,
સી. પી. ટેન્ક રોડ, • મુંબઈ—૪

વિ. સં. ૨૦૦૭
ઈ. સં. ૧૯૫૧

પ્રત ૧૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ

કિં. રૂપિયા ત્રણ

મુદ્રક
મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ • અમદાવાદ

LIBRARY

प्रथम आवृत्तिनी प्रस्तावना

जयन्ति श्रीमदाचार्या दीनवत्सदयालवः ।
येषां कृपाकटाक्षेण साफल्यं जन्मनोऽभवत् ॥ १ ॥

द्रव्यादिसाहाय्य

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરચરણપ્રણીત શ્રીમની ટિપ્પણીજીનું મુદ્રણ કયા સંયોગોમાં થયું તે અત્ર જણાવવું આવશ્યક છે. સંવત ૧ ૭૫ના વૈશાખ માસમાં કાંકરોલીમાં અસ્મદ્ગુરુચરણ શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના લાલજી શ્રીવ્રજભૂષણજીનો યજ્ઞોપવીત મહોત્સવ હતો. તે સમયે ઘણા બાળકો ત્યાં પધાર્યા હતા. સુરતવાળા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીવ્રજરત્નજી પણ તે પ્રસંગે પધાર્યા હતા. તે સમયે હું (મૂલચંદ્ર) પણ અન્ય મિત્રો સહિત ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં એક દિવસ પ્રભુની ઇચ્છાથી અમે શ્રીવ્રજરત્નજીના દર્શનાર્થે ગયા તે સમયે રાજનગરસ્થ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાળા શેઠ અચાભાઈ પણ મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે આવેલા. તે સમયે મહારાજશ્રીએ મને પૂછયું કે કોઈ સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથ છાપવા લાયક તૈયાર છે? મેં કહ્યું કે હા, શ્રીગુસાંઈજીના શ્રીટિપ્પણીજી છાપવા લાયક છે અને તેની પ્રેસકોપી પણ તૈયાર છે. માત્ર અપેક્ષિત દ્રવ્ય નથી એટલે મુદ્રણ થયું નથી. આ ઉપરથી મહારાજશ્રીએ અચાભાઈ શેઠને અપેક્ષિત દ્રવ્ય આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણને માટે આપવા સૂચના કરી. જેવી મહારાજશ્રીએ સૂચના કરી કે તરત જ અચાભાઈ શેઠે તે આજ્ઞાનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો, અને એ શેઠે આ ગ્રંથનું સર્વ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આપ્યું છે. ઉક્ત શેઠ **અચાભાઈ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાળાનો** આ નામમેળાને માટે ઉપકાર માનીએ છીએ.

लिखनसाहाय्य

શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણ માટે તદ્યોગ્ય પ્રતિ તૈયાર કરવામાં નીચે જણાવેલા વૈષ્ણવ સન્મિત્રોનો ઉપકાર ઘણો થયો છે. ભૃગુતીર્થસ્થ શાસ્ત્રી ભદ્રશંકરે શ્રીટિપ્પણીજીનું સાધન પ્રકરણ લખ્યું હતું અને ચંદુલાલ ચુનીલાલ શાહે પ્રમાણ પ્રમેય તથા ફલ પ્રકરણ લખ્યાં હતાં. સંસ્કૃતથી અપરિચિત હોવા છતાં કેવળ જો સેવાની જ શુદ્ધ અભિલાષા હોય તો પ્રભુ કેટલું સાહાય્ય કરે છે તે ચંદુલાલે ઉત્તમ રીતે લિખિત પ્રતિથી સૂચવાય છે. રા. ઉત્સવલાલ રામકૃષ્ણ પંડ્યાના ગૃહમાં તથા ભગવદીય મોતીભાઈ અને તેમના પરલોકવાસી ધર્મપત્ની રાધાબહેનના સૌજન્યથી ૧૯૧૭ના મે માસની રજામાં આ સર્વ કાર્ય આનંદથી થયું તે માટે તેમનો ઉપકાર પણ વિસ્મરણીય નથી.

श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणाः ।

श्रीवल्लभाचार्यवचोविचारप्रचारचर्योपचयैकचित्तः ।
गुणैर्गरिष्ठोऽधिगतप्रतिष्ठो धर्मात्तिनिष्ठो व्रजरत्नलालः ॥ १ ॥

ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ને મંગળવારે પૂર્ણ લખાયુ છે, આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ મિશ્ર સુખરામ હતો. આ પુસ્તકના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન જ્યારે અમે કોટા શ્રીમન્મથુરેશજીના પુસ્તકસંગ્રહનું નિરીક્ષણાદિ કરવા સને ૧૯૧૮ના મે માસમા ગયા હતા ત્યારે થયુ હતુ આ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયેલુ તથા શોધપત્રાદિથી પૂર્ણ તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણ સમયે શોધનમા આ જ પુસ્તકનો ઘણો આધાર લીધો છે આ પુસ્તક અમને શ્રીમન્મથુરેશજીના મુખ્યાજી પંડિત ગોકુલદાસજીદ્વારા પ્રાપ્ત થયુ છે

૩ તૃતીય પુસ્તક ભાણ્ડારકર રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટના મૂળ ડેક્કન કોલેજવાળા સરકારી સંગ્રહમાંનું છે આ પુસ્તક કોઈક ભાગ્યવાન વૈષ્ણવ હરિદાસસુત ગોવિંદદાસના પઠનાર્થ સંવત ૧૬૭૬ ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમીને દિવસે લખાયેલુ છે આ પુસ્તકમા ખરી માત્રાનુ પણ દર્શન વારવાર થાય છે બહુ જ સુંદર તથા સ્વચ્છ અક્ષરે લખાયેલુ છે જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી આ પુસ્તકમા છે શ્રીટિપ્પણીજીના જન્મ અને તામસ પ્રકરણ આ પુસ્તક સાથે સરખાવેલા છે આ પુસ્તકના માલીક કોઈ વ્યાસ ભાઈજી વ્યાસના પુત્ર હરિનારાયણ હતા, જેની પાસેથી સરકારે ખરીદી ડેક્કન કોલેજના સંગ્રહમા રાખેલુ

૪ ચતુર્થ પુસ્તક અમને ભગવદ્ધર્મપરાયણ પંડિત ભટ્ટ બલભદ્રશર્માએ આપેલુ આ પુસ્તકમા જન્મ પ્રકરણ, તથા તામસ પ્રકરણનાં પ્રમાણ પ્રમેય અને સાધન પ્રકરણ પૂર્ણ છે, જ્યારે ફલપ્રકરણનો માત્ર પ્રથમાધ્યાય છે આ પુસ્તક શુદ્ધ તથા પ્રાચીન છે કોઈ વિદ્વાને આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ટિપ્પણ પણ ચોંટ્યુ છે જ્યા ઉચિત લાગ્યુ ત્યાં આ ટિપ્પણ અમે તે તે સ્થળે ટિપ્પણ તરીકે મુદ્રિત કર્યું છે

૫ પંચમ પુસ્તક સ્તંભતીર્થના શાસ્ત્રી ભાઈનારાયણનુ છે આ પુસ્તકમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે આ પુસ્તક પણ પ્રાચીન છે ફલપ્રકરણની પ્રેસકોપી શોધવામા આનો ઉપયોગ કર્યો છે

૬ ષષ્ઠ પુસ્તક સુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીવ્રજરત્નજીનુ છે આમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે

૭ સપ્તમ પુસ્તક શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીવ્રજરત્નજીનુ છે આ પુસ્તકમા જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ પૂર્ણ છે આ પુસ્તક નૂતન છે કોઈનુ વાચેલુ જણાતુ નથી, પરંતુ આમાથી અન્યત્ર સર્વત્ર અવિદ્યમાન એવુ એક શોધપત્ર પ્રાપ્ત થયુ છે

૮ અષ્ટમ પુસ્તક ભા મા વે ભ પંડિત ગટ્ટુલાલજીનુ છે આ પુસ્તકમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે.

૯ નવમ પુસ્તક પણ પં ગટ્ટુલાલજીનુ છે આ પુસ્તક પ્રાચીન, શુદ્ધ તથા શોધનમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલુ આમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ છે

૧૦ ભ્રમરગીતનાં શ્રીટિપ્પણીજીનાં ત્રણ પુસ્તક પં ગટ્ટુલાલજીના છે ત્રણે પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે ચતુર્થ પુસ્તક શ્રીમદ્વૈષ્ણવ પરિષદનુ હતુ મુદ્રણમા આ નૂતન પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત ન થયો

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકનો શોધ

ઉપર જણાવેલા સર્વ ગોસ્વામિબાલકો તથા વૈષ્ણવ વિદ્વાનોનો ઉપકાર અમે અન્તઃકરણથી માનીએ છીએ નવ પુસ્તકના આધારે શ્રીટિપ્પણીજીનુ શોધન કરી અમે મુદ્રણકાર્યમાં ફલપ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્યન્ત આવ્યા 'क्रिया सर्वापि सैवात्र' એ શ્રીસુબોધિની-

કારિકાનુ વ્યાખ્યાન કંઈક વિલક્ષણ લાગ્યુ આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત તત્પ્રકાશ જોયો આ પ્રકાશ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિજશ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલો અમારે ત્યા વિરાજે છે તે જોતાં નીચેની પંક્તિ વાચવામા આવી —अत्र कारिकाव्याख्यानं टिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोकुलनाथानां तत् प्रतिभाति, लेखरीत्यापि तथैति च।' અહિં કારિકાવ્યાખ્યાનનું દર્શન ટિપ્પણીપુસ્તકોમા થાય છે, તે પાડુલિખનમા નથી, તેથી શ્રીગોકુલનાથજીનુ તે હોય એમ લાગે છે, લેખરીતિથી પણ તેમજ ભાસે છે એ કારિકા વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનુ છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે તે વાતને એજ કારિકાવ્યાખ્યાનનુ સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પુષ્ટિ આપે છે તે પુસ્તકમા આ પ્રકારે લખેલુ છે —'श्रीवल्लभो जयति। दशमस्य अध्याय २६ नी समाप्ते श्रीआचार्यजीनी कारिका ५ ॥ છે, તે મધ્યે પહેલી કારિકા જે 'कृष्ण भक्ति संसारे पर कामो न विद्यते। तामो कामस्य सर्वनिष्कामेनेति तात्पर्य ॥१॥ श्रीजकृत एहु लिखन' આના પછી મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીમાં વિદ્યમાન સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન અક્ષરશ આદ્યન્ત લખેલુ છે શ્રીગોકુલેશના અન્તરંગ સેવકો એઓશ્રીને પુરુષોત્તમભાવથી શ્રીજીમહારાજ વ્યવહારે છે આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનુ કથન કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનુ છે તે સુદૃઢ થાય છે આ તો અપ્રસ્તુત પ્રસંગ થયો, પરન્તુ આ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પંક્તિથી અન્ય વાર્તા સ્ફુરી આ લેખથી એમ જણાયુ કે શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે આ પાડુલિખન શ્રીટિપ્પણીજીનુ હોવુ જોઈએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સુરતમા થયેલા હોવાથી ઉક્ત પુસ્તક સુરતના શ્રીબાલકૃષ્ણજીના મંદિરમા હોવુ જોઈએ આ અનુમાનોથી દોરાઈને અમે એક વિનતિપત્ર આ સંબધમા શ્રીવ્રજરત્નજીને લખ્યુ, મહારાજશ્રીએ નિજ-મંદિરમા વિદ્યમાન સંગ્રહમા તપાસ કરી, પરન્તુ એ પાડુલિખનનું પુસ્તક તેમા મળ્યુ નહિ તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યુ કે ઉક્ત શ્રીટિપ્પણીજીનુ પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મંદિરમાં નથી આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્માને સંતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતઃ સુરત જઈ આનો નિશ્ચય કરવાનુ સ્ફુર્યું આથી દીવાળીની રજામા ગત આશ્વિન શુક્લ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા તે જ દિવસે મહારાજ શ્રીવ્રજરત્નજીને વિનતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં સેવામા વિરાજતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોનુ દર્શન કરાવવા કૃપા કરો મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનતિ લક્ષમા લઈ બીજે જ દિવસે-આશ્વિન શુક્લ પૂર્ણિમા-રાસોત્સવને દિવસે-પ્રાત કાલે ગ્વાલ અને રાજભોગના અનવસરમાં ઉક્ત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યુ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનુ દર્શન કરતાં અમને ઘણુ જ આનન્દ તથા સંતોષ થયો અમને માલૂમ પડ્યુ કે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલાં શ્રીટિપ્પણીજીના મૂલ પુસ્તકજી ત્યાં બિરાજે છે અને આ જ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાડુલિખન તરીકે કરે છે આ ઉપરથી મહારાજશ્રીને વિનતિ પુન કરી કે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકને આ મૂલ સાથે સરખાવવા દેવાની કૃપા કરો આપશ્રીએ અમારી આ વિનતિ પણ સ્વીકારી દીપોત્સવના અન્નકૂટાદિ ઉત્સવ પ્રસંગોમા આ કાર્ય શાન્તિથી નહિ થાય એમ હોવાથી આપશ્રીએ અમને આ કાર્ય નાતાલની રજામાં કરી લેવાની અનુજ્ઞા આપી તા ૨૧ મી ડીસેમ્બરને મંગલવારે અમે સુરત પાછા ગયા તે જ દિવસે સાય કાલે મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે ગયા ઉક્ત કાર્ય કઈ રીતે કરવુ તેનો આપશ્રીએ સુનિપુણતાથી અને સરલતાથી પ્રબંધ કર્યો બુધવારે પ્રાત કાલે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજી સાથે સરખાવવાનુ કાર્ય આરંભ્યુ આ કાર્ય કરતા અમારા આનન્દનો પાર ન રહ્યો બુધ, ગુરુ,

શુક્ર, શનિ અને રવિ એમ પાચ દિવસ પ્રાત કાલે ૯ થી ૧૨ અને બપોરના ૨ થી ૬ આ કાર્ય મહારાજશ્રીની કૃપાથી અમે નિર્વિઘ્ન શાન્તિથી તથા અત્યન્ત ઉલ્લાસથી કર્યું, અને જન્મપ્રકરણથી આરભીને છેક ભ્રમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજીના પર્યન્તનો સમગ્ર ગ્રન્થ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના પુસ્તક સાથે સવાદી લીધો ૧૨૮ પૃષ્ઠ તો શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રિત હતાં તેથી તેટલા પૃષ્ઠ મૂલ સાથે શોધીને શોધપત્ર પણ તૈયાર કર્યું, અને અવશિષ્ટ ભાગ તો મૂલને જ અનુસરીને મુદ્રિત કર્યો છે આથી આ મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અત્યન્ત પ્રામાણિક હોવાનો સભવ છે ૧૨૮ મુદ્રિત પૃષ્ઠોમાં અશુદ્ધ પાઠ માત્ર એક બે સ્થલે દૃષ્ટિગોચર થયા હવે જો કોઇ દોષ મુદ્રિત પુસ્તકમા હોય તો તે નેત્રદોષ અથવા મુદ્રણયન્ત્ર દોષ વિના અન્ય હોવાનો સભવ નથી શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રત્યેક વાચકને અમારી વિનતિ છે કે વાચવાનો આરભ કરતા પહેલાં અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના આધારે મુદ્રિત પુસ્તકના ૧૨૮ પૃષ્ઠ શોધી લેવા

ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજીના દર્શનાદિ કરતા કેટલાક વિચારો જે અમને સ્ફુરેલા તે પણ અત્ર વૈષ્ણવોને નિવેદન કરવાનુ આવશ્યક લાગે છે ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ એવી રીતે લખેલી હતી, અને તેમાં એટલા બધા તો શોધપત્રો ભિન્ન પ્રમાણના પત્રો ઉપર અને સાહિથી લખેલા હતા કે હાલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકોમા જે સ્વરૂપનુ દર્શન થાય છે તે તે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ ઉપરથી શોધિત અને કવચિત્ વર્ધિત રૂપનુ લાગે છે અન્તે મુદ્રિત શોધનપત્રના મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકસ્થ પાઠો અને મુદ્રિત પાઠો સાથે સરખાવતાં આ કથનને પુષ્ટિ[1] મળે છે આ જ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિના મૂલ આધાર રૂપ આ પાંડુલિખન છે, અને તે જ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી નિજવિરચિત રાસપચાધ્યાયીપ્રકાશમાં કરે છે

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ પ્રથમથી જ ગ્રન્થરૂપે કલ્પાઇ હોય એમ લાગતુ નથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે સેવાનવસરમા શ્રીસુબોધિનીજી ઉપર કવચિત્ કવચિત્ ટિપ્પણ યોજેલુ પરન્તુ પુન પુન વિચાર કરવાથી આપશ્રીને અધિક અધિક લખવાની સ્ફૂર્તિ થઇ, અને તેથી પ્રથમ જે શ્રીટિપ્પણરૂપે હતુ તે અન્તે ઇતિશ્રીમા વિવૃતિપ્રકાશરૂપ થયુ તથાપિ મૂલ પ્રસિદ્ધિ જે શ્રીટિપ્પણીજીથી થઇ હતી તે જ સપ્રદાયમાં ચિરસ્થાયી થઈ જેમ બાળકનુ અન્ય ગૌરવયુક્ત નામ હોવા છતાં સ્નેહીઓ બાબુ બચુ નામથી સ્નેહથી વ્યવહારે છે તેમ શ્રીસુબોધિનીજીના વાચકોએ આ ગ્રન્થને તેના વિવૃતિપ્રકાશ એ બૃહત્ નામથી ન વ્યવહાર્યુ પરન્તુ શ્રીટિપ્પણીજી એવા મૂલાશયસૂચક નામથી પૂર્ણ ભાવથી વ્યવહાર્યું મૂલ આ ગ્રન્થ માત્ર પ્રકીર્ણરૂપ હતો તે વાત પણ આ મૂલ પુસ્તકમાં પાછળથી ઉપરનીચે ટિપ્પણરૂપે લખેલા મગલાચરણના શ્લોકોથી તથા અન્તમાં ઇતિશ્રીના અભાવથી પણ સૂચવાય છે

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિમાં પ્રાય સર્વત્ર જ્યાં ભગવત્ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો સા ભગવતને સ્થાને ભવતશબ્દ જોવામાં આવ્યો સાપ્રદાયિક પરિભાષામા પ્રભુને 'આપ' એમ સામાન્ય વ્યવહાર છે શ્રીમત્પ્રભુચરણને પ્રભુસાનિધ્ય અને પ્રભુતન્મયતા એટલી બધી પ્રકટ છે અને પ્રભુના સયોગરસમા એટલા બધા આપશ્રી મગ્ન છે કે અનવધાનતાથી ભગવતશબ્દને સ્થલે પ્રાય સર્વત્ર ભવતશબ્દનો પ્રયોગ આપશ્રીથી થઈ ગયો છે શ્રીટિપ્પણીજીના શોધિત લિખનમા લેખકે ભગવતશબ્દ યોજ્યો હોય એમ લાગે છે

---

૧ જુઓ આ અધ્યાય ૨૫ ને અન્તે 'ननु आचार्यैः कुत एव व्याख्यातम्' ને બદલે नन्वेव व्याकृतौ को हेतु

શ્રીમત્પ્રભુચરણના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં કેટલીક વિલક્ષણતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ આપશ્રીને
શ્રીમત્પ્રભુચરણના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં કેટલીક વિલક્ષણતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ આપશ્રીને
સામાન્ય રીતે બહુ લખવાની ટેવ ન હોવી જોઈએ, અને એ જ કારણથી અક્ષર કરેલા નથી
અક્ષર સર્વ સમાન નથી, પણ નાના મોટા એક પંક્તિમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

શ્રીગ્રન્થકૃત ।

શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રણેતા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી શ્રીમહાપ્રભુજીના દ્વિતીય કુમાર શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર
છે એઓશ્રી સપ્રદાયમાં શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીમત્પ્રભુચરણ ઇત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે શ્રીમ
દ્વિઠ્ઠલેશ્વરનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૭૨ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમીને વાર શુક્રને દિવસ થયુ
હતું જે સમયે શ્રીમદાચાર્યચરણ નિત્યલીલામાં પધાર્યા તે સમયે આપશ્રીનું વય માત્ર ૫ દરેક
વર્ષનું હતું, પરન્તુ શ્રીમદાચાર્યજીના અંતરંગ સેવકોમાં શ્રીમદ્દામોદરદાસ શ્રીપદ્મનાભદાસાદિ
ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા, તેઓને શ્રીમત્પ્રભુચરણ ક્વચિત્ મશરૂ થતાં પૂછતા એમ
કેટલીક સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીમદાચાર્યજીની પછી સપ્રદાયનો
બહુ સારો પ્રસાર કર્યો. સાંપ્રદાયિક અનેક મર્યાદાઓ બાંધી જે હજુ સુધી અવિચ્છિન્ન
સચવાઈ રહી છે અનેક રાજાઓ પણ એઓશ્રીના સેવક થયા એઓશ્રીનું નામ 'અનેકક્ષિ
તિપશ્રેણિમૂર્ધાસક્તપદામ્બુજ' એ જ આશયને સ્પષ્ટ કરે છે સમ્રાટ્ અકબરના દરબારના રાજા
ટોડરમલ, રાજા બીરવર (બીરબલ), રાય પુરુષોત્તમાદિ એઓશ્રીના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવ હતા
સ્વપિતૃચરણે પ્રકટ કરેલા બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગનું સરસ મંડન આપશ્રીએ વિદ્વન્મંડન
નામક સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં કર્યું છે વ્યાસસૂત્રના અન્તિમ સાર્ધ અધ્યાયનું ભાષ્ય પણ
આપશ્રીએ નિજપિતૃચરણના અન્તિમ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોજ્યું છે ભગવલ્લીલાનું ગાનકીર્તન
કરવાને અને નિજ ગીતસંગીતસાગરત્વને શ્રીમત્સેવ્ય પ્રભુમાં વિનિયોગદ્વારા સમર્પણ કરીને
સફલ કરવાને આપશ્રીએ શૃંગારરસમંડનાદિનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે અને શ્રીગોવિન્દના વિહારરૂપ
શ્રીસુબોધિનીજીનું ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટિથી દિગ્દર્શન કરાવવાને આપશ્રીએ આ શ્રીટિપ્પણીજી
યોજ્યાં છે આપશ્રીનું વિશેષ ચરિત્ર સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે આપશ્રી સંવત્
૧૬૪૨ ના પૌષ કૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે નિત્યભગવલ્લીલામાં પધાર્યા. આપશ્રીનું સેવ્ય સ્વરૂપ
શ્રીનવનીતપ્રિયજી હાલમાં શ્રીનાથદ્વારમાં વિરાજે છે આપશ્રીની વિજ્ઞપ્તિઓ ખાસ કરીને
ભગવદ્વિરહક્લેશાનલનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ છે

ગ્રન્થપરિચય ।

શ્રીટિપ્પણીજીનું મંગલાચરણ વાંચતા એક બે વસ્તુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે 'શ્રીવિટ્ઠલે
શ્રીટિપ્પણીજીનું મંગલાચરણ વાંચતા એક બે વસ્તુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે 'શ્રીવિટ્ઠલે
ક્રિયતે અને 'चिरविचारहृद्गतनदीयतात्पर्यम्' શબ્દોથી આપશ્રીની પ્રૌઢ અવસ્થામાં આ ગ્રન્થ
યોજાયનો છે એમ દિશે છે તેમ જ 'इचे यद्दत्त शाश्वमामक हृदयाम्बुजम्' એ શબ્દોથી
આપશ્રીના સૌભાગ્યમદનું અને પ્રભ્વેકચિત્તતાનું દર્શન થાય છે આચાર્યશ્રી શ્રીસુબોધિની
જીમાં જે નિગૂઢ આશાઓ કરી ગયા છે તે આશાઓના તદ્હૃદયગત અન્તિમ તાત્પર્યના
દૃષ્ટિબિન્દુથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યાં છે આચાર્યશ્રીના નિતાન્ત ગોપ્ય
હૃદયતાત્પર્યના કાંઈક અવગાહનની અપૂર્વ અને અનુપમ કૂંચી શ્રીટિપ્પણીજી છે
આપશ્રીની માફક ભગવચ્ચરણારવિન્દના કુંકુમરાગથી અનારક્ત હૃદયને જે સમયે
શ્રીમત્પ્રભુચરણ 'ખદ્યોત, ગાવ' ઇત્યાદિ શબ્દોનું તાત્પર્ય શ્રીસ્વામિનીજીઓમાં ઘટાવે તે
સમયે કાંઈક અતિશયતાનો ભાસ થાય તોપણ જ્યાં આપશ્રીનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં આવે

કે તરત જ આ ભાસતી અતિશયતા પણ પરમ હૃદયંગમ લાગે છે કોઇ કોઈ સ્થને આચાર્યશ્રીની સાંકેતિક વાણીમા સ્થિત પરમ નિગૂઢ અવ્યક્ત માધુર્ય આપશ્રી અત્યન્ત ઔચિત્યાનુસાર પરમ ઓજસયુક્ત અલ્પ શબ્દોમા દર્શાવી દે છે જેમ બ્રહ્મસૂત્રોનુ અન્ય ટીકાકારકૃત ધર્મપર વ્યાખ્યાન અસમત નહિ હોવા છતા પણ આપશ્રી તો સર્વસૂત્રોનુ તાત્પર્ય ધર્મિમાં જ યોજે છે, કારણ કે આચાર્યશ્રીને તેજ અભીષ્ટ છે, અને વ્યાસને પણ તેજ હોવુ જોઇએ, તેમ શ્રીસુબોધિનીજીમાં પણ ધર્મપર વ્યાખ્યાન નહિ કરતા ધર્મિપર સર્વત્ર યોજે છે આચાર્યશ્રી રાસલીલૈકતાત્પર્ય છે, અને તે રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહ છે, તેથી આપશ્રી શ્રીટિપ્પણીજીદ્વારા શ્રીસુબોધિનીજીનુ તાત્પર્ય એવી રીતે ઘટાવે છે કે જ્યાં એઓશ્રીનુ તાત્પર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય કે તત્ક્ષણ જ રાસસ્ત્રીનો પરમ નિગૂઢ ભાવ એ જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે એમ સ્ફુરે, અને તત્સ્ફૂર્તિ થતા રમેશ પ્રભુના રાસોત્સવની પરમ ફલતાનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રચુર હૃદયંગમ મનોરથો તદ્ભાવથી આરક્ત હૃદયમા સ્ફુરે, અને કવચિત્ કરુણામય પ્રભુના કૃપાતિશયથી હીનાધિકારીને પણ પરમફલની સિદ્ધિ થઈ જાય વસ્તુત શ્રીસુબોધિનીજીનુ યથાસ્થિત તાત્પર્ય શ્રીટિપ્પણીના દર્શન વિના સ્ફુરવુ દુર્લભ છે, અને તેથી જો શ્રીસુબોધિનીજીના દર્શનાદિ કરનારાઓ શ્રીટિપ્પણીજીરૂપ ઉપનેત્ર ધારણ કરીને તદ્દર્શનાદિ કરશે તો અમને તો સશય નથી કે તેમનુ હૃદયકમલ પણ ભગવચ્ચરણારવિન્દના પરાગરાગથી સદૈવ અરુણ થયા વિના રહે

मुद्रणसंबन्धी ।

વાચકોને શ્રીટિપ્પણીજીના સ્વરૂપનુ યથાસ્થિત પરમ સુન્દર દર્શન થાય તેને માટે યાવચ્છક્ય પરિશ્રમ અમે લીધો છે શ્રીટિપ્પણીજી સ્વરૂપથીજ શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રકીર્ણ શ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે તેથી અમે માજુમા પ્રત્યેક ટિપ્પણના અધ્યાય તથા શ્લોકની સખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને પ્રત્યેક ભિન્ન વ્યાખ્યાનને માટે નૂતન વિભાગ કર્યો છે શ્રીસુબોધિનીજીનાં પ્રતીકો મોટા ટાઇપમા છાપ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોક જેના ઉપર ટિપ્પણ છે તે તથા અધ્યાયારભ પણ મોટા ટાઈપમા છાપ્યા છે પ્રકરણના તથા અધ્યાયના આરભ અન્ત નિર્દિષ્ટ છે મુદ્રણસમયમા જેટના સ્વતત્ર લેખ પ્રાપ્ત થયા તેટના સર્વ શ્રીટિપ્પણીજીમાં તે તે સ્થને બ્રૅકેટ ( ) કરી છાપ્યા છે પ્રાચીન પુસ્તકોમા કવચિત્ વિદ્યમાન ટિપ્પણ પણ ઉપયોગી જણાયુ ત્યા ટિપ્પણરૂપે છાપ્યુ છે પાઠપાઠાન્તરો ગોઠવામાં યાવચ્છક્ય પ્રભુદત્ત વિવેક કર્યો છે અર્થાત્ શ્રીટિપ્પણીજીનુ સર્વાંગસુદર સ્વરૂપ દર્શન થઈ શકે તેને માટે યાવચ્છક્ય અમે પ્રભુકૃપાથી કર્યું છે

स्वतत्र लेखो ।

શ્રીટિપ્પણીજીના અન્તે શ્રીગુસાઇજી, શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીહરિરાયજી વગેરે મહાનુભાવોના યાવત્પ્રાપ્ય શ્રીભાગવતના શ્લોકોના સ્વતત્ર વ્યાખ્યાનો તથા શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રકીર્ણ ટિપ્પણો પરિશિષ્ટમા છાપવાનો અમારો મનોરથ હતો, પરન્તુ આ સમય એ મનોરથ અમારો સફલ નથી થતો તેથી અમને કાષ્ઠક જેવ થય છે પરિશિષ્ટમા છાપવાને માટે જેમ જેમ અમે સ્વતત્ર લેખો તથા ટિપ્પણોનો શોધ કરતા ગયા તેમ તેમ તે સગ્રહ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને હાલ અમારી પાસે તે સગ્રહ એટનો તો મહાન્ થઇ ગયો છે કે જો

તેનુ અમે મુદ્રણ કરવા જઈએ તો એક બીજા શ્રીમતી ટિપ્પણીજી જ થઈ જાય કદાચિત્
તેથી પણ પરિશિષ્ટ મોટુ થઈ જવાનો સભવ લાગ્યો આ કાર્ય પૂર્ણ કરતા પ્રેમની
હાડમારીમા કદાચિત્ બે વર્ષ શ્રીટિપ્પણીજીની પ્રસિદ્ધિમા વિશેષ થવાનો સભવ લાગ્યો,
તેમ જ તે કાર્યને સાગોપાંગ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્યાદિસામગ્રીની પણ વિશેષ અપેક્ષા પડવા
લાગી આથી એ સર્વ સગૃહીત સ્વતત્ર લેખો સ્વતત્રગ્રન્થરૂપે યથાવકાશ મુદ્રિત કરવાનો
નિર્ણય અમારે અનિચ્છાથી કરવો પડયો છે આ નિર્ણયથી શ્રીટિપ્પણીજીનાં શીઘ્ર દર્શનની
અભિલાષાવાળા ભગવદીયોને કવચિત્ આનન્દ પણ થશે સ્વતત્ર લેખોનો આવો સુન્દર
મહાન્ સગ્રહ પ્રભુકૃપાથી અમને પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને પણ આ વિલબમા પ્રભુની ઇચ્છા
કારણભૂત લાગે છે કદાચિત્ અન્ય લેખોનો પણ સમાવેશ હજુ પણ આ સગ્રહમા થવાનો હશે
પરન્તુ સપૂર્ણ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તેનુ પણ મુદ્રણ અમને અતીવ ઉપયોગી જણાય છે
પ્રભુ તે કાર્ય કરવાનુ પણ અપેક્ષિત સામર્થ્ય અમને દાન કરો એટલુ જ તત્પ્રતિપ્રાર્થ્ય છે

ચિત્ર ।

શ્રીટિપ્પણીજીના આરભમા શ્રીમત્પ્રભુચરણનુ લક્ષ્મીઆર્ટમા તૈયાર કરાવેલુ રગિત ચિત્ર
શ્રીટિપ્પણીજીના આરભમા શ્રીમત્પ્રભુચરણનુ ... તેથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ
મૂક્યુ છે, તે રા લખમનલાલ હરિદાસ ભગતે આપ્યુ છે તેથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ

શ્રીવ્રજરત્નજીનુ ઉપકારસસ્મરણ ।

શ્રીટિપ્પણીનો મુદ્રણદ્વારા પ્રકાશ કરવામા શ્રીમદ્વ્રજરત્નજીનો આદિથી અન્તપર્યન્ત
પરમ ઉપકાર થયો છે શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણાર્થ અપેક્ષિત દ્રવ્ય સપાદન કરવામા શોધન
માટે નિજ મદિરના સગ્રહમાથી અપેક્ષિત પુસ્તકો આપવામાં, શ્રીકરપત્રીના શ્રીદ્વારકા
ધીશજીના મદિરના પુસ્તકસગ્રહના દ્વાર પરમ પરિશ્રમ લઈને અમને ઉઘડાવી આપવામા,
અને નિજમદિરમા શ્રીબાલકૃષ્ણજીનો નિત્ય સેવામા વિરાજતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલે
શ્વરના નિજશ્રીહસ્તાક્ષરથી લિખિત મૂલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તક સાથે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીના
પુસ્તકને વિના પ્રતિબધે અને વિના સકોચે પરમ ઉદારતાથી અને સરલતાથી સરખાવવા
અને શોધવા દેવામાં, ઉક્ત મહારાજશ્રીની સાપ્રદાયિક ઉજ્જ્વલ ઉન્નતિ કરવાની પરમ અભિરુચિ
સ્પષ્ટ થાય છે આ પ્રકારે અપૂર્વ અને અનુપમ ઔદાર્ય દર્શાવીને મહારાજશ્રીએ નિખિલ સપ્ર
દાયને આપશ્રીના પરમ ઋણી બનાવ્યો છે મહારાજશ્રીનો અમારા ઉપર જે પર અનુગ્રહ થયો
છે તેનુ કથન અસ્મદ્પ્રોક્ત પ્રાકૃત શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી મહાનુભાવો નિજ અનુભવથી
યથાર્થ સમજી શકે છે તેમને અસ્મત્કથનની અપેક્ષા નથી શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુ મહા
રાજશ્રીના સકલ સાપ્રદાયિક ઉન્નતિપ્રસારના મનોરથો સફલ કરો એટલુ પ્રાર્થી વિરમીએ

ગ્રન્થનિવેદન ।

શ્રીસુબોધિનીજીના વરેણ્ય આશયો સ્ફુરાવવામા આ પુસ્તક કોઈ પણ મહાનુભાવ
ભગવદીયને સહાયક થશે જ એ વિચારથી અમારા પરિશ્રમની કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ
અન્તમાં આ પરમ પ્રેમથી અને અભિરુચિથી સિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમા
સમર્પણ કરીએ છીએ

વસન્ત પચમી, ૧૯૭૩ મુબઈ	મૂલચન્દ તુલસીદાસ તેલીવાલા શ્રીરંગનાથ વ્રજદાસ સાકળિયા

શેઠ નારણદાસ આસનમલ.

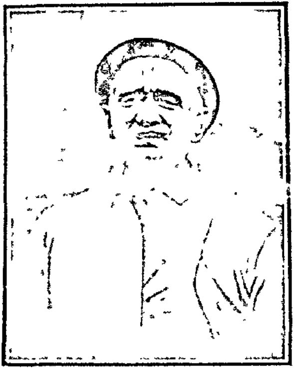

જન્મ-સંવત ૧૯૨૦ શ્રાવણ સુદી ૭.
અવસાન: સંવત ૧૯૮૮ શ્રાવણ વદી ૭.
ઈ. સ. ૧૯૩૨ તા. ૬ ઠી ઓગસ્ટ.

શેઠ જેઠાનંદ આસનમલ.

જન્મ-સંવત ૧૯૩૮ ના ફાગણ વદી ૧૧.
અવસાન સંવત ૧૯૮૫ પોષ વદી ૧૨.
ઈ. સ. ૧૯૨૯ તા ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી.

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धविवृतिप्रकाशः ।

श्रीटिप्पणी ।

गोस्वामिश्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचिता ।

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्कयो ।
रुचे यदरुणं शश्वन्मामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविश्वाशुभैर्निरोधस्य ।
विवृतौ संशयवंशच्छेदः श्रीविट्ठलैः क्रियते ॥ २ ॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय तद्रूपं तं नमस्यन्ति **नमामीति**। 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रिति वाक्यात् तद्रूपं तं विवृण्वन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वार्थरूपत्वेन प्रभोः शेषभावं प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ शेते, तथा सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये पुष्टिरसप्रेम्णुपेयोऽत्यन्तागाधो यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेनान्यत्र गतिरहितो यस्तं नमामीत्यर्थः । लक्ष्मीसहस्रैस्तत्-लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःषष्टिकलानिधिं तद्रसपोषणेऽतिचतुरम् । अथवा स्वांशकलाभिधानत्वेन पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मी रत्नापरिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्यधिकरणके शेषे शेते, अत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धौ शेते । अत्रेदमाकूतम् । सर्वात्मभाववति हृदये सततभावनया प्रकटो यो रसात्मकः पुष्टिमार्गीयो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशवेणुकूजनादिः । तत्र पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाक्षादिरूपाभिश्च तादृशम् । तेन नायिकानामपि प्रभुलीलामध्यपातित्वात् पृथगुक्तिरनुपपन्नेति शङ्का निरस्ता । यथा पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते । न तु निद्रा । तथा सति विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुध्येत । नारायणे क्रमलब्ध स्थायिभावात्मके स्वस्मिन् विनिवेश्य भावानुपाय भगवत्तादृशकृत्न प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविरभूदिति । तेन[3] सूक्ते शयनपदोक्तया नारायणे

---

१ निधित्वेन इति पाठः । २. सेव्यमानमिति । ३. तेनेति नास्ति क्वचित् ।

तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः । अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति **चतुर्भिरिति** । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः । **पूर्वोत्तरेति** । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः, पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः, उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम्, स्थितानामभिवृद्धिः पोषणमिति प्रकारक कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति, अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात्, निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत्, सा चायुक्ता, अनेवंकथने कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः । **आद्यन्तयोरिति** । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणामात्रालक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । **मुक्तावपीति** । स्कन्धान्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं चेदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेश । अथ सहिततया प्रवेशो वाच्यस्तदा [1]दशविधलीलाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः **लीलाधिक्यमिति** । नवलक्षणज्ञानं चाश्रयज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानिरित्याहुः **कार्येत्यादि** । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्' इत्युपक्रान्तवाक्यैः पूर्वमाश्रयोक्तौ तस्याग्रे भवेदित्याहुः **मुक्तान्तेति** । **अन्येति** । तेषां भक्त्येऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्तया मुक्तेराधिक्यं तदपेक्षयेति

---

१. श्रीमट्टिप्पण्याः प्राचीनमेकं श्रीप्रभुचरणश्रीहस्ताक्षरलिखितमूलपुस्तकं प्राप्तम् । तदितरस्या मुद्रितपाठाः केचित् क्वचिदेतन्मूलपुस्तकस्थपाठेभ्यः भिन्ना अपि सन्तीति नः प्रतिभाति । ते च श्रीमत्प्रभुचरणैरेव पश्चात् संस्कृता इत्यनुमीयते, परन्तु बहुत्र लेखकप्रमादात् मूलस्थपाठा विकृता अपि दृश्यन्ते, तत्र न एतादृशीच्छा इति । क्वचित् मुद्रिता एव शोधिताः । ते च विद्यमानास्मद्दृष्टश्रीटिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तदपि मुद्रित एव पाठस्तत्रास्माभिरादृतः । श्रीहस्ताक्षरलिखितमेतन्मूलपुस्तकमेव श्रीपुरुषोत्तमचरणैः [illegible] श्रीप्रभुचरणैः [illegible] । अतो मुद्रितपुस्तकपाठापेक्षया श्रीमत्प्रभुचरणैरादृता इति पुनः निर्दिश्यते । क्वचित् टिप्पण्यां शोधः श्रीमद्गोकुलनाथचरणैरपि कृतो दृश्यते, क्वचित् पाठश्च शोधिता दृश्यन्ते, पाठद्वये विवेकः कर्तव्य इति । तत्र तत्र स्थानेषु मूलपुस्तकपाठस्य टिप्पणे मू. पा. इत्यनेन निर्दिष्टः, यथा—

[illegible] मू. पा. ।

भाव: । **अन्यसंश्रय** इति । भक्तिमेवाश्रित्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृशायैभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः । **प्रद्युम्न** इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । हेतोस्त्रैविध्ये तात्पर्यमाहुः **गुणा** इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । **तद्गतम्** । भक्तागतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः **गुणदोषग** इति । षड्गुणा लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादय । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः **समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधान ।

१०-१-२ **अग्रिमप्रयोजनार्थमिति** । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थ ।

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् । **अनिवार्या** इति । भगवद्विषयकत्वेन निवा-
रयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । **तथापि श्रवणस्येति** । आद्या प्रवृ-
१०१४ त्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं
विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । **अनिर्वर्त्यदोषेण** चेति । सहजासुरत्वे-
नेत्यर्थः । **वैराग्यजनकस्येति** । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः
अपुनरावृत्तीति ।

पुण्यद्वारमात्रतामिति । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु
केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्व, न तु
१०-१-५. पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डो, बीजिनो धर्मे-
न्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति । **स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति** । भगवद्विघ्नकरणं तद्[1] देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्यव्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गलत्वं दैत्यव्रत कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः **बहिःस्थितमपीति** । सैन्यस्था होतस्ततः स्वसेनाबाह्य स्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्थास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायसूच-नाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । **चेत-नेति** । जलात्मकः समुद्रः स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्रस्थाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । इत्वोक्तितात्पर्यमाहुः

---

१. देवव्रतं मू. पा. (न तद् देवव्र।)

भगवत इत्यादिना । प्लवा हि समुद्रात् स्वन्पतरस्तत्स्वरूपान् त पाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं नोद्यतः । तदा बृहद्रूपः स्यात् । किं तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमयुद्धवचनोक्तत्वात्तदनन्तर्पातित्वम् । 'पितामहा मे' इति श्लोकविवरणे **तथापि सम्यगि**त्यादि । उक्तसागरवत्सपदमकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभो प्लवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **तथापी**ति । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुं **सम्यगि**त्यादि । तत्रापि हेतुं **स्वदृष्ट्ये**ति । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः **भगवद्भाव** इति । ब्रह्मास्त्रदर्शने उत्तरायाश्छरणगमनमेव स्याद्, न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयोजकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्मार्कं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्याज्ञानाच्च क्षुद्रत्वमेव तेषु पिपीलिकात्वम् ।

द्रौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे **अर्जुनस्ये**त्यादि । सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्
गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः **अर्जुनस्ये**त्यादिना । स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्त-
१०१६ बीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यशान् स्वसा-
मर्थ्येन अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः । **योगविभागा**दिति ।
'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्'इति सूत्रप्राप्तप्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुब्'इति सूत्रेण भवति,
इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽञो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभव-
प्रकारमाहुः **योगविभागा**दिति । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति
जनपदावाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथा प्रतीते**रिति ।
पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः । **धर्मरक्षार्थ** इति । वेद-
मन्त्राधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम् । तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेद-
मार्गप्रवर्तकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा । एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभो सूचितम् । **मोक्ष**
इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्ष-
प्रतिबन्धः स्यात् मर्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः । **तत्त्वसहित**मिति । 'तेजस्तत्त्वं
सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-

कम् । तानि तु [१]द्वादशस्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः । अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य [२]अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्यायन्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तं उपकार इति । रक्षार्थं चक्रोक्तावग्निमोक्त्या विरोधः स्यात्त [३]तूक्तरीत्याहुरत एवेति । कालनिग्रहार्थं वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् भूत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः अत एवेति । दग्धस्यापि [४]पूर्वभावसम्पादनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः; अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघुट्य स परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधीनत्वं सम्पन्नमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ।

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंबन्धि-
कार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिभमल्लकंसमागधादिवधरू-
१०-१-७. पाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति
'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यनेनावताररूप निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वैयमुक्तफल-
[५]दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूप निरूपितम् । अखिलदेहभाजामितिपदादेतदवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छन्स्त कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान्[७] तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **इदमे**वेत्यादिना । आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते **निमित्तवशा**दिति । देहभाक्त्वोक्तितात्पर्योक्तिरियम् । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'विति तत्त्वसूत्रात् । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशात्तथेत्यर्थः । **भगवद्ध्यानरूपा**णीति । आन्तरत्वादिति भावः । **अत कथमपी**ति । उतेति पदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये-

---

१. द्वादशे स्कन्धे मू. पा. । २. अङ्गादीन् मू. पा. । ३. तूक्तरीत्यामित्याहुरत मू. पा. ।
४. पूर्वभाव इति मूलस्य. पाठः । आविर्भावेति पाठस्त्वनिष्टः ।
५. पुरुषकालरूपात्मकम् ।
६. दानेऽपि मृत्युमृत्य्वोः इति टीका वर्तते.
७. रूपत्वमुक्तम् मू. पा. ।

नात्यपूतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगव क्रीडोपयोगित्वेन विभूतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखत्वमस्तथात्वं स्पष्टम् ।

क वासमित्यत्र । अथवेत्यादि । अधुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं
१० १-२. सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुषमित्यत्र । तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्तमित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठ-
१०-१-११. तीति तथा । [1]वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभवादपि तथा । एतज्ज्ञापनायैवावश्यरण उक्त । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत् । एवं सति, 'वृष्णिभि सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति, 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं म संग्रहस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः **ये भक्ता** इति । *शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः* । ननु ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहु **येषामिति** ।
१० १-१७ किञ्च, एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽस्तीति न विषयत्वमित्याहुः **संसारेति** । अत्र ससाधनेष्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह अत इति । तथाच बहुतर वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूप स्तेषां तु दु.खरूप इतीतोऽपि तद्वैलक्षण्यमित्याहु **दु.खेति** । प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति **एवमिति** । एकं नि साधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात ससाधनानामपि विषयत्व वक्तुं युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय'इतिपृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **द्वय चेति** । उभयो निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्याभावात्तयेत्यर्थ । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः **साङ्गस्येति** । *निरोधस्येति शेष* । अत्रोपपत्तिमाहु **तत इति** । *यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य* स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुकथैवेयमपि

1. 'वृष्णिभि सह.. . सम्भवादपि तथा।' इति हस्ताक्षरपुस्तकेषु न वर्तते, पश्चात् ग्रन्थकारैः लिखितमिति प्रतिभाति ।

भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः। अङ्गमाहुः अवतार इति। येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते। तथाचाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः। यद्वा, यतः संसारमवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः संसारेति। स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचित् द्वेषादिनेति परं विशेषः। एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः। अथवा यतो [2]लीलानुपयोगिससारवतां [1]संस्मृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत इति। एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्, केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम्। अहंममात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव। केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि नाशित। तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः। नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सर्वेमुक्तस्यर्थमिति। हर्याविर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः। तदनुगुणदेवतायास्तद्दुष्कर्ममसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कर्म एवोक्त इति ज्ञेयम्। मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम्। भगवन्मातृदास्य दैवपक्षे परमो कर्म। अयं चासुर इत्यसहमानत्वम्। एवमविरोध पूर्वापरयो। कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रापि अत्रपदस्य दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेय। तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः। अतस्तेऽप्यन्त इति। भीष्मादय इत्यर्थः। तद्धर्मा इति। नृपधर्मा इत्यर्थः।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे। तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः।
अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थिति
१०।१।२४ रनुशयनं भवति। तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद् बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह अत इति। यतः शयानस्याविशेषोऽतो हेतो विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्येत्यर्थः। 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यादिति भावः। तेन नोक्तदूषणमिति भावः। तर्हि बलदेव एव निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह एकवदिति। पूर्वोक्तवासुदेवस्यांशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते। तेन तत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः। अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः। नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह कृष्ण इति। यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः। अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां, पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथात्रापीत्याह देवक्यामिति।

---

१ समृति–मू. पा.। २ लीलानुपयोगिससारवतामिति मूलपुस्तके न वर्तते। ३ यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं पुरुषोत्तमस्य, तथा व्रजे बलभद्रेपि वासुदेवांशेन सह प्राकट्यमित्यर्थः। ४ व्यूहरूपेणेत्यर्थः।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां दुःखज्ञापनोपायमात्र ह्यत्र वाच्यम् । तत्तु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-
१० । २७ तीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सर्वोत्कर्षे त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्थानमिति ।** यथा वसुदेवजन्मसमये आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेति ज्ञापनाय तद्वर्णनमित्यर्थः । सुष्ठु अल्पकमतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तादृशे निमित्ते सतीत्यर्थः । भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् । **देशतः कालत इत्यादि ।** सर्वैरं सुखदा इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भवतीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि, **देशत इत्यादिना ।** अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्तसिलिति ज्ञेयम् ।

तस्या हु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे सर्वानि याचाचकर्षेत्यन्तम् । पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृत-
१० । २९. वान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

पथि प्रग्रहिणमित्यत्र । अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भाव-हेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रति-
१० । ३४ बन्धकथनेन भक्तिमार्गेऽपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य-स्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । कचेषु क्रिञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-त्वेऽपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता,
१० । ३५ न द्वितीयेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र । अनेन पञ्चवार्षिक इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे निगडनिग्रहानन्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तर-
१० । ५९ममारणं तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जातमिति न कालभेद-ज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ।

इति प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि। भगवदुद्यमे हेतुमाहु महत्त्वेति।
१०-२-०. हेतोरिति शेष। अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भसंकर्षणमाज्ञप्तवान्। न ह्येवमन्यत्रेति भावः। अथवान्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय मायाज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः। अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय सविशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः। असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि विशेषणम्। तदत्र मायाज्ञापनमेकम्। न हि ब्रह्मादिव्यामोहिका तामन्य आज्ञप्तुमर्हति, सान्याधीना वा भवति। वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्या स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च।

इतेष्वित्यस्याभासे देवक्या बन्धनावधीति। अत्रेदमाकूतम्। सप्तमे गर्भे
१०-२-४. जाते नन्दाद्या ये व्रज इत्यादि नारदेनोक्तम्। तदा षट्पुत्रहतिमातृबन्धनं च जातम्। तदत्र, हतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो बभूवेत्यर्धेन शीघ्र भगवदुद्यमे हेतुरुक्त। पूर्वं शोकवर्धनो नासीत्। हतेषु तेषु अयमपि तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा बभूव। तथाचेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वावधिर्यस्य तादृश चरित्रमाहेत्यर्थः। अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भे' इति। [1]असुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव। तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना। पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, [2]परम्परं तादृशी नाभून्निरोधवशादिति सरस्वतीदृष्टान्तेन वक्ष्यते। अस्यानन्दमयत्वेपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा।

गच्छ देवीत्यत्र स्थावरान्नगरादिति। न गृणातीति नगरमत स्थावर-
१० २-६ तुल्यम्। अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा।

आविवेशेत्याद्याभासः[3]। अथाक्रोशानन्तरमित्यादि। ननु मूल एतदानन्तर्य-
१०-१-१५. वाचकपदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्मैवम्। भावानवबोधात्। तथाहि। इह हि शीघ्र स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापनम्। तत्तु 'गां गता तत्तथाकरो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत्। आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्त। एव सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्थाथशब्दतात्पर्यकथनायेति ज्ञायते। अन्यथा 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं

१ आसुर मू. पा।   २ परस्य परम् मू. पा।
३ आविवेशेत्यस्याभास मू. पा.।

देवक्या. पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारिताध्यीदथशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भं प्रणीत' इति श्लोकेन विवृत· श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा, गर्भं इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम् । अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति त सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, **भवती**यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्तवाक्यानुरोधान्नन्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति 'सुतं यशोदाशयने निधाये'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवस्ये'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतःपाशारज्जुरितिचेन् । अत्र ब्रूम । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन तदा [1]कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिमुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसंमाननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तम् **एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवती**त्यनेन । अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्ति· काचित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थः । तच्च मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथा भानस्याग्रे वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युपपत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थ ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ **वृद्धिराकाशस्येवे**त्यारभ्य, **भवती**त्यन्तम् । यथा यथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा
१०-२-१७. यावद्यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं प्रकटं भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्देवक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनैतोपसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं तल्लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकारव्यापकब्रह्मण· स्तोकाकारमात्रावरणापसारणेपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद् यशोदागर्भदेशेऽपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चिन् ।

---

१. विरहेण स्वबाललीलाभावनमित्यर्थ ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे **अष्टविध भवतीत्यादि** । अष्टविध व चाग्रे स्प-
ष्टीभविष्यति । यत् सत्य तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
१० २ २५ यम । यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव स्तुतावप्येतयोरैक्य प्रतिपादनीयमित्येतिदिशन्ति **एव सत्यन्वे**त्यादिना । लोके हि व्रत मुत्कृष्टमिति यदुक्त तत्रोपपत्तिर्येत्विवयादिना उच्यते । तथाच लोके व्रत सत्य चेति द्विविध सत्य निरूपित भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहु **उभयोः परत्वादिति** । सत्यव्रतमित्यनेन सत्य परमिति श्रुतिपदस्यार्थ उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्य व्रत चेति द्वैविध्यम् । अग्रे पर सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपक सत्यपरमिति पद व्याकुर्वन्ति[1] **अतः परमिति** । अत्रापि लोके लौकिक नियामक वैदिकं द्वादशविध चेति द्वैविध्यम् । भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम् । त्रिसत्यमिति पदार्थ सूरादि-त्रय कायादित्रय चेति द्वैविध्यम् । एवमष्टविध व सत्यस्य भगवत कालरूपस्य[2] । यदि सत्यरूपत्व न स्यात्तदा लोके व्रतादिक नियामक च वैदिक च द्वादशविध भगवद्व्रतानि च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रत हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यम् । सत्यमपि तप्ततैलादिष्वप्यदाहोऽत्युत्कटपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुकरत्वेचिरेणे त्यादि । अ यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वादशविध वैदिक चेति द्विविधम् । भगवदीय व्रत नियामकं चेति च द्विविधम् । लोका भूर्भुव स्वर्लक्षणा । आत्मानः कायजीवपरमात्मान । लोकाः फलरूपाः । इतरे विस्तराणि । इद च द्विविधम् । एवमष्टविध व सत्यस्योक्तभेदेन । पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यम् । त्रय च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् । **इतराविति** । प्रमाणफललक्षणावर्थावित्यर्थ । **आद्यन्तयोरिति** । सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलम् । एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् । 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणा त पाति मानमिति तथा । पूर्वमजस्य ज्ञानेन विषयस्व रूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो मानम् । फल विवृतावेव स्फुट, सत्य **एवे**त्यादिना । प्रमाणादिचतूरूप भगवति प्रतिष्ठित चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविध चेति त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वय धर्मा चेति षोडशधा ।

बिभर्षीत्यस्य विवृतौ **चराचरशब्देनेत्यादि** । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत
ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चराचरग्रहणा'दिति सूत्रे विषय-
१० २ २८ वाक्योक्तब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ।

---

१ व्याकुर्वन्ति अत परमिति मू पा । २ कालरूपस्य यदि-मू पा ।

त्वत्पादपोतेनेत्यत्र **भगवद्भावके**त्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे ता-
१०-२-२९. वन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तं **भगवती**त्यादिना । न च तेन पुरुषरूपेणापि तत्सम्भव इत्याह **समाधिकल्पितस्यैवे**ति ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं
१०-२-३१. यत्तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं **विकर्मसहित**मित्यनेन ।

शरीरिणां श्रेय इत्यत्र **ते हि शरीराभिमानिन** इत्यादि । वैदिकं कर्म यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-
१०-२-३३ भ्य. । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जड वादपि तथा व ज्ञेयम ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र **उभयो साक्षात्कार** इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-मध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं 'स हैतावा-
१०-२-३४. नासे'तिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भाव । इत्पद 'व्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदित्पदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थ । [1]**अज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनमापेति न व्याख्यान**मिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्ज-नमाप्नुयादिति भवेत् । [2]स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेति भावः ।

इति द्वितीयाध्याय ।

तृतीयाध्याये **प्रकरणार्थसंदर्भे अधिकारिणि काल** इति । दक्षिणायनकृ-ष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽ-
१०-३-० नुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **अधिकारिणी**त्यादिना । तथाप्यधिकं त-त्रानुप्रविष्ट, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः । नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीला-कालो योऽग्रे भगवदात्मकत्वेन वाच्य स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथ-शब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधि-ष्ठानत्वेऽपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति न वक्तुं शक्यम् । तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्व न वक्तु शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुकैस्तथो-क्तम् । अन्यथा परदे त्वदुक्तदूषणे स येव न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-

---

१ अत्रैव अज्ञान- मू पा. । २ स्वोक्तशङ्काया मू पा ।

विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पुष्टिमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः। अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्तसर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्गमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेण इदमुक्तम्। असङ्कोचात् सर्वशब्देनैश्वर्यादय उच्यन्ते। तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति। तेन लीलाकालत्वमायाति।

प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति। वाचि उपनिषद्रूपायामित्यर्थः। 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो
१०-३-८. भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते
नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति। स च, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,' 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य., इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः।

तमद्भुतमित्यत्र। विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थद्वितीयश्लोकस्थविशेषणसंख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुः **दशलीलेत्यादिना**। आद्यस्थ-
१०-३-९. तत्संख्याभिप्रायोऽयम्। द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम्। **द्विगुण**
इति। मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम्। ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं हेतुः। एवं षड्गुणमयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम्। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। भक्तानां दशप्राणादिरूपः। सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा। लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वात् लीलाया कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोऽपि। तेनैकहायनस्त्रैमासिकः कुमार' इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते। लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायान्तःमध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तन्नियामकश्चेति द्वादशात्मा। आत्मपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते। कार्यं महत्तत्त्वम्। भूताद्येकविधानि। उभौ प्रकृतिपुरुषौ। त्रयो गुणाः। अन्यत् स्पष्टम्। एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम्। एवं तात्पर्यनिरूपणेऽपीदमेव मूलम्। अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति।

न तु लोकवेदसिद्धमिति। यद्यपि साक्षात्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृग्रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम्। तेन पूर्वेण न विरोध।

चतुर्भुजमित्यत्राभासे चतुर्विधमपीति। प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः। अत्रायं भावः। सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि। तत्र ज्ञाने-

न्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः । तेनैकैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते । एवं सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगशब्दार्थरूपं ज्ञानं निरूपयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति । **चतुर्विधकार्यार्थमि**त्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणम् । व्यूहकार्योपयोगे चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यत्वात् । भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात्तदाधिदैविकरूपत्वमपोष्याशयेन भूतत्वमुक्तम् । तेन लीलामध्यपातिना तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव, न प्राकृतत्वमिति भावः । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा । तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयम् । पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमिति यत्र द्विगुणपुरुषत्वम् । एतस्यैव विवरणं, **लौकिक** इत्यादि । युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशम् । अन्यथा स्वस्यैव चमूमारणं का युद्धापेक्षा स्यात् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् । **घातका**विति । हननरक्षणयोरेकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकिकब्रह्मास्त्रस्य दाहनं, वैष्णवास्त्रस्य गर्भस्य रक्षणं, तन्मातुश्च । तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात् । एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैव दधिमथनादिकमपि ज्ञेयम् । **वेदोक्तमि**ति । कर्मब्रह्मविषयकमात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा । वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं त्वायुधैः । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन भक्त्यैव भगवान् द्वेषिषु तद्भाव इति ज्ञायते । अत एव मातुलादयोऽपि हताः । **मधुसूदन** इत्यादि । उत्तरीया मधुसूदनो गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् माधवो भवति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसापर्येणात्र माधवत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन्नारायणो भवति । तेन शङ्खाब्जयोश्चक्रगदयोश्चैकत्र स्थितिमात्रसापर्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिरूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपता च । शङ्खगदादिविपर्यासे, शङ्खगदे आदौ ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवात् भुजत्वं कथमित्याशङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः **इन्द्रिये**त्यादि । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि हि कार्यसाधकानि । 'विष्णोर्मुखानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति वाक्याच्छङ्खस्य तादृशवायुदैवत्यरूपता । तन्नादो मारको, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः । गतदर्पस्य चाटोपमर्दनानुनादो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदा मकाब्जधारणेनैव सर्वोपरि पतित्वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणात्मकत्वात् अधिभूतानुग्रहाणां निर्दलनं । तेजोरूपमनुकरणं, चक्रं च तथा । मुक्तिदासायां

चक्रेण मारयतीति तद्धतास्तथैव भवन्ति । 'ये ये हताश्चक्रधरेणे' तिवाक्यात् । स्वयं निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीति तात्पर्येण पक्षान्तरमाहुः आकाशेत्यादि । शङ्खगदाद्यायुधमेतावतैव चरितार्थमित्युदायुधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः उदायुधानीति चेति । उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुः तत्रैवेति । गुरुपदार्थं हि तत् स्वस्मिन् पतितं मज्जयति । तद्वदहङ्कारेणानमनानासुरान् मायप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रापयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ।

श्रीवत्स इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थानासाधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति **सर्वात्मकस्येति** । 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'-न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातनः' इत्युपक्रम्य, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति प्रभुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः' इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा । आदिपदाल्लीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु ब्रह्म मुख्यं लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तरमाहुः **अत एवेति** । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः। तद्धतस्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः । किञ्च भगवतस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतु । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुः **लक्ष्म्याश्रेत्यादि** ।

गलशोभीत्यत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्याय भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च सुक्तोपसृप्य इति मुक्ता सर्वे सङ्गीतविषया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेव करणम् । एतेनैव विधाना लीलाधम-

१ लक्षणज्ञानं कस्यापि इति पाठः ।

दत्तम् । अर्हस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोदीपकत्वेनं तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । तान्येव पदानीति । कुन्तलानां भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां षट्पदत्वेनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः । त्रयाणामपीति । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्तलानां शाखाभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उद्दामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तिरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकटचां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र सम्यग्भ्रमो यस्येति । विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति बुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवत्यन्यत्रापि मनोधावन-
१०-३-११. स्यानुचितत्वात् परं तृत्सवरसस्तादश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति
भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः । (वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते । पूर्वं तमद्भुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपद्वाभ्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनिरूपितार्थाभ्यां भवतीति[2] ज्ञापयन्तीति **द्वादशात्मे**त्यादिना । [3]स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव निरूपितो हरिर्ज्ञेय । तत्र प्रकारमाहुः **त्रिधा च नवधेति** । देवकीभिस्त्रिधा, वसुदेवैर्नवधेत्यर्थः । [4]स्तुत्या. स्वरूपमाहुः [5]वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधात्वं इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुः **यज्ञस्त्वि**त्यादिना । अग्निहोत्रदर्शपू[6]र्णमासादिरूपः पञ्चात्मकः । [7]चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः षड्गुणैश्वर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र उच्यते । तन्त्रपदेन भागवतशास्त्रमप्युच्यते । एतज्ज्ञापनार्थैव भगवत्पदम् । फलितमर्थमाहुः **पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरि**ति । वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः **तन्त्रमिति** । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा तन्त्रमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोऽतस्तथेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुः **लौकिक** इति । अत्र गुणशब्द प्रकारवाची, न तु प्राकृततद्वाची । [8]'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची । 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरु-

१. स्तोत्रद्वयमिदं श्रीमन्मधुरेशपुस्तकस्थम् । २. ज्ञापयन्ति मू. पा. ।
३. स्तुतिभ्यामपि मू. पा. । ४ स्तुत्योः मू. पा. । ५. वैदिको लौकिक मू. पा. ।
६. पौर्णमास मू. पा. । ७. चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः मू. पा. ।
८. 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाचीति मूलपाठे नास्ति ।

पोत्तम' इति भगवद्वाक्याल्लोकेपि तत्स्वरूप प्रथित बाध्यम्। तच्चाधिदैविकादिरूप त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः। लौकिकरूपेण हि वस्तुन [1]आधिदैविकादिरूपत्रितयं रूपमुच्यते। अत एव स्मृतौ परमात्मत्वेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात्। इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति। उक्तार्थमनुवदन्ति सदेहाभावाय नवश्लेत्यादिना। पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृत, तेन दशश्लोका। त्रिरूपत्वोक्तिरत्र मुख्येति त्रिधेत्युक्तम्। 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्व यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुच्चितम्। [2]प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीते। फलितमर्थमाहुः शास्त्रत इति। प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूप वसुभाभ्या तथेत्यर्थ। एव निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुः बाधरूमिति। उभयोर्हेतुश्चाक्षुपत्वादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थ।)

विदितोसीत्यत्र **यस्त्विवयारभ्य प्रयोगान्तम्**। अत्रेत्र ज्ञेयम्। असीति व्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा,

१० ३ १३ स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यत्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति। अत एव, विधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति भाग मन्यन्ते। प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारापेक्षापि। वस्तुतस्त्वसिभवानिति समस्तं पदम्। तथाचासिशब्दयुक्तो भवानि यर्थ। तयुक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम्। पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवे**त्यादि। क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकादयो वा त्रय पुरुषा। असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः। भवानिति तदभिमानित्वेन अग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्त। तेन श्रत्युक्तसैन्धवघनदृष्टान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते।

प्रकृतेः पर इत्यस्याग्रे **प्रत्यक्षदोषस्त्वि**त्यादि। शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम्। असि भवानितिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति। एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः।

ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहार। तच्च न वक्तुं शक्यम्, दोषत्वा दित्यत आहु **ज्ञातत्वे**ति। भवत्पुरुषपदाभ्या पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः। 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह। अन्यथा वदद्व्याघात इति भाव। नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद

[1] आधिदैविकादित्रितय मू. पा। [2] प्रवृत्ति मू पा।
[3] स्वज्ञानमिति पाठ।

ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः विरुद्धा इति । यद्रूपं यदा दृश्यं तदेव तदैवाद्दृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनाशेन प्रभिच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्धया ब्रह्मत्वं न क्षत भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लीलौपयिकपदार्थाना
मलौकिकत्वेन, लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ
१० ३ १४ न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

त्वयीश्वर इत्यत्र, अविरोधे ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षण हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । च
तुर्थेऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिकत्वतोऽपि न विरोध इति हेत्व
१० ३ १९ न्तरमुक्तमिति, किञ्चेत्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोध पूर्वोक्त
एवेत्यग्रे त उद्घोषोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु साङ्ख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते, इत्यत आह त्वदाश्रयत्वादिति । त्वमेवाश्रयो येषा तादृशत्वाद् गुणाना त्वन्निष्ठ कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोऽभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्योक्तौ, इदानी मारण इत्यादि । युद्धे भगवतैव त मारणसम्भ
वेऽपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१० ३ २३ तथाच त मन्त्रिणैव तथेत्यर्थः । अन्यथेति । ज्ञ माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरेव
स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ।

१० ३ २५ व्यक्तेऽव्यक्तमित्यत्र पुरुषोत्तमाभिन्न इति । पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ।

त्वत्पदाब्जं प्राप्येत्यत्र, ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न सम
१० ३ २७ वत्यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सत्सङ्गो भागवत चेत्यादिना ।

स त्व घोरादित्यत्र, इदानीं मारणे वेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति शेष । अ
स्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तबाधकाभावात्तत् कृत्वा यत्र स्थेयमिति भाव ।
१० ३ २८ एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना । अन्यतरेति । इदानीमेव मारण
लोके नैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथा वाच्येत्यर्थः । इदानीममारणमन्यत्र गमन च मध्यम पक्ष । एव स यद्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्त मारणान्निवृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिना । तेन ज मा ज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ।

शङ्खचक्रेत्यत्र यत्पीति । केचिद्देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति नादृगे रूपे दे
वाना मालौकिकत्वेन भानम् । इतरथा तु भवतीति तथा । तादृशमपीति ।
१० ३ ३० उपसंहृतालौकिकप्रभ चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः । रूप मदीमित्यनेन

कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम् । अत एव, मामदर्शानिदुलभम् । अनेन तु तद्दर्शनेऽपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नासमीचीनमिति तदभाव प्रार्थितोऽतो नान्यतम्वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । किञ्च, यद्यप्यानेनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यानधिष्ण्यपदं च श्वा सर्वेषान तिरोधान हरिर्मा करोतीति विशेषप्रार्थनं द्वितं य युक्तमिति ज्ञेयम् ।

रूपमेवं यत्र, भगवदुक्तवाक्यसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः चतुर्दशेति । पूर्णब्रह्मणो देवकीपुत्रत्वे न प्रमाणमिदमिति भगमानाय सर्वा अपि विधा अत्र प्रमाणानीनि
१० ३ ३२ ज्ञापनाय तत्समानसङ्ख्यवाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं प्रमाणत्वमिति यावत् । तदर्थमित्यर्थः । नच सङ्ख्यया अपि तात्पर्यस्य प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति, गाय त्रैयेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाती'त्यत्र कपालेषु द्वादशसङ्ख्याविधानतात्पर्यं तदवयवभूतसङ्ख्यायाः श्रौतया निरूपितम् । तत्त सङ्ख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वेऽपि तत्तत्फलसङ्ख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेयम् । 'अष्टाक्षरा गायत्री[2] तेजस्त्रिवृत्, दशाक्षरा विराडन्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती, जागताः पशव' इतिश्रुतिभ्यः । ननु सत्पुत्रत्वेपि वराख्यसङ्ख्या वारत्रय तथात्वमुक्त इत्यत आहुः त्रिगुणमित्यादि । लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमत सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति चेत्तदा सत्यं भवति । वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा । भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैतत्त्रिगुणत्वादिकं तेषु ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र । ननु प्रतिसेवनार्थेवा जुषेरनयोः प्रीतिपरत्वादजुष्टत्व[3] कथमितिचेत् । सत्यम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः सेवा न दृ-
१० ३ ३९ सेतीति । न वजुष्टत्व[4]ऽनपस्त्यत्व प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमित्याशङ्क्य तत्ताद्यमाहुः वैदिकेनापीति । अलौकिकप्रकारकत्वनिषेधार्थकं तदित्यर्थः । अजुष्टेत्यादिविशेषणतात्पर्याणि रागस्येत्यादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलाऽमृताद्यिफलके मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमार्गविरुद्धा, मोक्षस्य चैतमाधिक्य भवदित्यत आहुः इत्य विशेषमादेत्यादि । तर्हि मदनुग्रहात्तन्न वृताथ इति वक्तु युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अतत्त्वबोधात् । प्रकटे भगवति

* तद्दर्शने इत्यपि पाठः । परं सोऽपपाठ एव । २ गायत्री । मू. पा ।
३ जुष्टत्वं मू. पा । ४ जुष्टत्वे मू. पा ।

ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहमृते । तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथा ज्ञापनम् । नन्वयमप्यनुग्रहादेवेतिचेन्ननु मोहोऽप्यनुग्रहादेवेति बुद्ध्यस्व । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्थम् । अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेष्वासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येपि मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाभावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्यवर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतुत्वात् । यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः । दास्यभावात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशकेने'ति श्रुतेर्भगवत सर्वसम्बन्धेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति तथोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वव्राथे' इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि 'म' इति यदुक्तं तेन पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदवरणं मोहादेवेति तथा । ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तया विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः । उच्यते । भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावायैतदुक्तम् । अत्रायं भावः । कामदित्सयेतिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अपवर्गे च भवतोः कामो नाभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति यान्तरङ्गेत्यादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थ इत्याशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानिति शङ्का [1]तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यान्तरयतुल्यत्व यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेय ।

युवां मामित्यत्र, यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमे-
१० ३-५५ तदर्थोऽसङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदित्याहुः अन्यथा बोधांश इत्यादि ।

---

१. तिष्ठेतैव मू. पा. ।

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकूतम् । य-
थात्मा अविकृतो नित्यः शुद्धः तद्रूपस्तथैव मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव
१०·३·४६. 'तादृशगुणविशिष्टत्वं तस्याः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य । संसारहेतुभूता माया
यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्व-
रूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीति येनावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् ।
अन्यथा पूर्वोक्तमन्त्रस्थभगवत्पदाभ्यर्हितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं
स्यात् । एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयो-
ऽभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेदं पद सर्वत्रानुसन्धेयं । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवता
तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवतस्तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन
तयोस्तथात्वमनुपपन्नं बाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोरिति । ननु 'एतद्वां
दर्शितं रूप'मिति वाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वात्, 'नान्यथा मद्भवं
ज्ञान'मिति वाक्यदर्शनस्यानन्यथासिद्धत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह आत्ममा-
यया सम्पश्यतोरिति । एतेन चतुर्भुजसाक्षात्कारस्य सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
र्योपयोगित्वं हि सम्पश्यत्त्वम् । तेन पूर्वोक्तत्वेन ज्ञानतो लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
सम्पश्यत्वं वस्तुतस्तेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरितिवच-
नाच्च । यद्वा, लौकिकभावे न येन लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणत्वनिरू-
पणेन पितृत्वेनैव च पुत्रत्वेन प्राप्तमेव । तत्र न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहि-
तमिति तदेव सम्पश्यत्वम् । 'पुत्रं मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अतयो-
रुभयमायाकरणकदर्शने तद्विशेषणत्वेनैव सम्पश्यत्वम् । तथात्र प्रत्याययति लीलाविरो-
धित्वेन तदविदित सम्पाद्यतः इयेव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं
प्रापितः स्वरूपभूतेन सदर्शनप्रकाशकत्वम् । तत्सूचनार्थं भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकारु-

तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र । लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव [1]सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलाया काचिन्न्यूनता । प्रत्युत भक्तार्थं[2] एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'बभूव प्राकृतः यथे'ति प्राकृतदृष्ट्यात उक्तोऽग्रे । अथवा [3]शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाणुप्रययान्तोत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्य प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवा । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवे यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्भिन्नं तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न तु विधीयत इति [4]शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव [5]ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधात्कृत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । [6]तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैरलौकिकी यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते[7] । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां, स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्भविष्यती यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोऽन्यत्रा-

---

१ स भवति मू. पा । २ भक्तार्थं मू. पा । ३ शेषे इदं सूत्रमिति मूले टिप्पणम् । ४ शास्त्रीय मू. पा । ५ ग्राह्य तथा । मू पा । ६ तथा चैतादृ मू पा ।

७ ज्ञाप्यते मू पा ।

-धुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तत्र तद्दर्शनसचोवन्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः **साधार-**

१०-३-४७. **णमोहस्यै**ति । भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला माण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात् । यद्वा, भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारणं ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ्मोहोऽप्यपगत इति तथेत्यर्थः । तावान् बाह्योपि बन्धो निवर्तेत इत्याहुः **कपाटोद्घाटनं** चेति । **तदा देवकी**त्यादि । दर्शनेन हि मोहाभाव । समानकालत्वे जन्मनो दर्शनेक्षणे मोह एव भवेदित्यर्थ. ।

इति तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्यायोक्तिसन्दर्भे, अनिमित्त[२] इति । भक्तदुःखाभावादित्यर्थः । **ज्ञापने** इति । मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं

१०४ च कर्मे । एते उभे अपि तथेत्यर्थः । **ततोपी**ति । एतदुभयज्ञापनानन्तरं, 'यत्र क वा जात' इति मायाकृतं भगवज्जन्मज्ञापन, कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु । एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः । **न चान्यये**ति । मायामोहं विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्व कथमुच्यते । 'जातः खलु तवान्तकृद, यत्र क वे'ति वाक्यश्रवणेनैवानिर्दशानिर्दशाश्चेत्यादिमन्त्रिणस्य जातत्वादित्यत आहुः **तामसप्रभुक** इति । **तामसाश्च त** इति । तद्वतः पश्वादय इत्यर्थ । एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्षदूरीकरणं युक्तमिति भावः । **पश्चा**दिति । तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ।

भुवि भैामानीयत्र । ननु 'भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति नापयाती'त्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि । किञ्च,

१०४ १९. यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो बाधितः । भौमानां भुविकारत्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **भुवि भैामानि भित्यादीनी**यादि । भुवि भौमानि भित्त्या-

१ दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्यः । प्रथमावृत्ते 'लक्षणे लक्षणो वे'ति टिप्पण निरर्थकम् ।

२. अनिमित्तत मू. पा. ।

दीनि यथा यान्त्यपयान्ति च । भूतान्यब्वादीनि च यान्त्यपयान्ति । आत्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमाने एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासंबन्धकथनात्तथात्वम् । अन्यथैतदर्थाप्राप्तेः । **दृष्टान्त एवेति** । दृष्टान्तनिरूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः परं, यथा भूरिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति **यथा बहिरित्यादिना** । भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिः स्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्वन्तःस्थित आत्मापि तथा । एवं सति[1] तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः कार्या । तदेतदुक्तं, **तथैतेष्विति भिन्नवाक्यमि**त्यनेन । अस्मिन्नेव पक्षे, एतेष्वित्या दिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति **एतेषु मनुष्यदेहेष्वपी**त्यादिना । यथा बहिः-स्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूत्पद्यमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः । अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तमेते ष्वित्यादिना । अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः **वर्षाकाले**त्यादिना । एतेषु तृणादिषूत्पद्यमानेषु यथा भूर्विक्रियते, न तथा तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः । व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । 'य पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्या त्मास्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथेति** । एकतृणरूपेण एकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः । **अधिष्ठान्य** इति । त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः सकाशाद् भिन्ना इत्यर्थः । इति **श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता** ।

इति चतुर्थाध्यायः ।

तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

पञ्चमाध्याये प्रकरणार्थसन्दर्भे, स्वभावस्येति । भक्तस्वभावानुसरणे भगवत परमदयालुत्व भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यति । तदन्यथाकरणे क्लिष्टक
१०५० र्मत्वं च स्यादनेकविधत्व रसालता च लीलाया न स्यादिति भावः । सात्त्विकं विहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेऽस्य तामसत्वेनोक्तौ च हेतुमाहुः **लौकिकं तामस** इति । इदमत्र आकूतम् । पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलं, नेतरदिति हि भक्तिमार्गे मुख्यः सिद्धान्त, तत्सम्बन्धादेव अन्यत्र फलोक्तिः । एवं सत्यत्र स्वभावान्यथाकृत्यभावेन सात्त्विकानां ज्ञानादिविहितमार्गस्थानां राजसानां च विक्षेपको लौकिकालौकिककर्माभ्यासङ्गेन स्वरू

---

१ सति न मू पा ।

पविस्मृतिसम्भवेन सम्यग्निरोधासिद्धिः, तामसानां तु[1] मौढ्यात् यत्राग्रहः पतति तत्र स न गच्छति कथञ्चनेति लोके दृश्यते । व्रजवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः स्नेहस्तादृशो जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भगवदुक्तस्यापि धर्मस्यानङ्गीकारोभूत्तथैवाग्रेतनज्ञानस्यापि । तेन सर्वात्मना निरोध एतेष्वेव फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिमार्गस्य मर्यादातो विपरीता गतिरिति ज्ञापनाय च तामसत्वं प्रकरणस्योच्यते । वस्तुतस्तु निर्गुणमेव । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'त्यारभ्य 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्या'त्स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यात्तत्साम्यमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वेन गणना, अतोपि भक्तिमार्गाद् ज्ञानमार्गस्य हीनत्वमिति भगवदेकनिष्ठविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्धमिति दिक् । एतदेव लौकिकत्वं[2] तामसे मुख्यमितिपदेनोच्यते । व्यापकत्वेनान्तर्हृदि हरिरस्त्येवेति श्रवणेपि बहिर्लोके प्रकटं यद्रूपं तदेवोक्तरीत्या मुख्यमत्र, नान्तरात्मादिरूपमित्यर्थः । मर्यादामार्गतो वैलक्षण्यात् स्त्रियोऽत्र मुख्या इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः काम. स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम एवान्तःफलं यस्यास्तादृशी सेत्यर्थः । अत्रासम्भावितत्वभानं न कार्यम्, यत एतादृश्येव कृतिरग्रे स्फुटा निरूपयिष्यत इत्यर्थः । किञ्च, मर्यादायां विहितभक्त्या भगवदाविर्भावः, अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकटे प्रभौ स्नेहः, सोपि तथा, तच्छास्त्रानुसारी, न तु विध्यनुसारीत्यर्थः । 'एका भ्रुकुटिमाबध्ये'त्यादिकथनात् । तथा चात्र निःसाधनेभ्यो ब्रह्मादीनामपि साधनैरप्राप्यं भजनानन्दं तदधीनत्वमङ्गीकृत्य दत्तवानिति सर्वोत्कर्षवत्त्वेन तत्तथेत्यर्थः । यद्वा, अग्रे गजदृष्टान्तदानैर्भगवान् स्वयं कामवशाद्भक्तानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते । तथा चोक्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्नेह इत्यर्थः । न ह्येवमन्यत्र सम्भवतीति युक्तमत्रैव तत्कथनमिति भावः । लौकिकसारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन भगवति ज्ञानवतां निरोधासिद्धिरित्याशङ्क्याहुः एकमिति । यथैकेन पूतनास्तनपयःपानेन लोके वीर्यप्राकट्यं, तस्याश्च मुक्तिः, प्रमेयबलप्राकट्यं लोके वेदे च, पूर्वभक्षितानां बालानां कृतार्थता, अन्येषां च रक्षा, 'तोकेनामीलिताक्षेणे'तिवाक्यादग्रे व्रजवासिनां माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहस्तात्कालिकश्च विस्मयोन्येषां श्रवणादिफलं चेत्याद्यनेककार्याणि जातानि, तथा सर्वापि लीलेत्यर्थः । एवं सति प्रतिपाद्यानुगममाशङ्क्य तदनुगमकं रूपमाहु. प्रपञ्चेति । आसक्तिरत्र मुख्या, तद्विस्मृतिरङ्गम्, तया विना सर्वथासत्त्वस्यसम्भवात्तथा च निरोधत्वमेव तयेत्यर्थः । नन्वत्र बलदेवादिकार्यमप्युच्यत इति न सर्वा भगवल्लीलेत्याशङ्क्याहुः येनैवेति । आविष्टचरित्रमिति भावः । अन्यथा निरोध. तेनापि न स्यात् । अत एव 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणे'ति ब्रह्मणोक्तम् । एवं सति प्रपञ्चविस्मृतिरित्यनेनैवास्य श्लोकस्य

१. तु लोके मौढ्यात् मू. पा. । २. लौकिक मू. पा. । ३. अलौकिकत्वेनेति मूल पाठः ।

गतार्थतेति शङ्का निरस्ता ज्ञेया। पूर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः। उत्सवावि-र्भावेत्यादिना क्रमेणैतत्प्रकरणस्थाध्यायप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण उक्ताः। समुच्चय एवास्य, न त्वेतन्मात्रत्वम्। भगवदासक्तानां तत्सम्बन्धमात्रेण सर्वासां लीलानां हृद्यत्वात्। आद्ये स्पष्टम्। तृतीये 'नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुला' इति वाक्यात्। 'अहो बतात्यद्भुत'मिति 'मान-यामास विस्मित' इति च। 'आसीत् सुविस्मिते'ति च वाक्यैराश्चर्याभिनिवेशिनो निरुद्धाः। तुरीयेऽध्याये शास्त्रे पुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि कृष्णवासुदेवादिनामान्यत्र कृतानीत्यलौ-किकम्। गर्गेण स्पष्टतयोक्तेपि नन्दाबोधोपि तथा। अलौकिकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु ये रता-स्तेऽतः परमस्यैवैतानि नामानीति ज्ञात्वास्मिन्निरुद्धा भविष्यन्तीति च। रिङ्गणलीलाप्यलौकिक-रीत्या दैत्यनाशनपूर्वकभक्तेष्टदेति तथा। लोके हीनत्वापादकत्वं[1] चौर्यं भगवदुत्कर्षाधायकं नि-रोधसाधकत्वादेवमपि भक्तमनोपितकरणाच्चालौकिकत्वम्। मृत्स्नाभक्षणं, तत आस्ये विश्वदर्शनं शरणागतिर्महदनुग्रहश्चेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतच्छ्रवणेन निरोधः सेत्स्यतीति तथा। पञ्चमे दधिभाण्डभेदनादिकं लोकदृष्ट्योपद्रावकमिति तथा। अग्रिमा लीला स्वभक्तोपद्रा-विका चेति। षष्ठे नलकूबरमणिग्रीवौ स्त्रीस्वभावरताविति तत्कथा तथा। त्रियश्च स्वमात्रश्च राजसतामसादिस्तयो रता इत्यर्थः। नात्र क्रमो विवक्षित इति। अतःपरं द्वितीयाध्यायतात्पर्य-मुच्यते। तत्रादौ हरिशरणगमनेनैव भयनिवृत्तिरिति तत्त्वम्। अनधिकारिमुखस्तुत्या प्रमे-यबलतत्त्वं चोच्यते। रक्षाकरणेन स्वामिनीनां च तत्त्वमलौकिकत्वतादृक्स्नेहवत्त्वादिलक्षणम्। हरौ रक्षाकरणं लोकरीत्येति लौकिके तत्त्वे रतास्तथा। सप्तमे वृन्दावनावासपर्यन्तं महानिरो-धमो निरूपितो 'गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना। अग्रे च लीलेयम उक्त इति तथा। अथवा। यथाक्रममेव निरूपणं ज्ञेयम्। तथाहि। पूतनाया आगमनप्रकारागमनभगवत्कर्मकग्रहणपू-तनाकर्मकमारणप्रकारतद्देहपानाक्रमणतन्मुक्तितसहजरूपतद्दाहगन्धादयः सर्वे आश्चर्यरूपा इति तादृशानां निरोधः। तृतीये स्वोत्सवार्थमपि लौकिकप्रवाहधर्मासक्त्या स्वविस्मृतौ प्रकारान्तरेणास्मरणे शकटं भङ्क्त्वा मातुर्निरोधकरणमलौकिकम्। तस्य वैपरीत्येन तथात्वमपि तथा। प्रवालमृदुहृदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेण तथाकृतिरपि तथा। अकस्माद्गुरुत्वप्रकटनमारभ्य कुशलेनाग-मनपर्यन्तं सर्वमलौकिकम्। [3]जम्भालीलायां तथात्वं स्पष्टम्। उक्तत्रिविधलीलायामाश्चर्यम-पत्वमप्यस्तीति तादृशानामप्यत्र निरोध इति समुच्चयार्थोऽपिशब्दः। तथाप्यलौकिकत्वं मुख्य-मिति पृथक्त्वम्। चतुर्थे चौर्यादिलीलाया लोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमिति तथा। नामरूपा-देरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थश्च। पञ्चम आवश्यकत्वज्ञानेन दास्याद्यभावे स्वयमपि कर्मकरणम्। पुत्रे च शिक्षार्थं तथा करणं स्नेहभाव.। षष्ठे नारदोक्तिभिर्लोकन-

१. हीनत्वापादक मू. पा.। २. छोटापुस्तके कर्मकस्य कर्तृक इति कृतम्। ३. जृम्भ मू. पा.।

त्वम् । परमार्थतस्तत्त्वं स्तुयेन्युभयत्र रतास्तथा । सप्तमे मन्त्रणपूर्वस्थानत्यागापूर्वतत्परिग्रहतत्रगमनाद्युत्तमोक्तिस्तादृशास्तयेति । अत्रोक्ताधिकारिणो यथासम्भव लीलास्थास्तदन्ये च ज्ञेयाः । सप्तस्वप्यध्यायेपूक्तासु लीलासु सप्तविधा अपि यथासम्भवमधिकारिण इति ज्ञेयम् । आवश्यकमिति । तदनन्तरमेव शीघ्र करदानार्थगमनोक्त्येति शेष । यदि केनाप्यंशेन नन्दो वसुदेवागमनं जानाति तदाकाशवाणीवृत्तान्तज्ञत्वेन सञ्जातवृत्तान्तशङ्कया स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव चोत्सव[1] कृतवानिति कस्यचिच्छङ्का स्यात् सापि तदैव मथुरागमनेनापास्तेत्याहुः अन्यथाज्ञानेति । उपपत्त्यन्तरमाहुः उत्सवस्त्विति । यथाकथञ्चिद्गमनसम्भवेऽप्युत्सवस्तु स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः । नन्दः स्वपुत्रमादायेत्यत्रोदारधीरिति विशेषणसूचित महार्हानेकविधभगवदुपयोगिद्रव्यानयनं चान्यथा न स्यादित्याहुः द्रव्येति । यद्यपि भ्रमप्रमासाधारणं तथाज्ञानमात्रमेवाह्लाददहेतुस्तथापि महतामन्तःकरणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीत्याशयेनाहुः अन्तःकरणमतीत्यापीति ।

अलङ्कृत इत्यस्याभासः । अन्यामपि शुद्धिमित्यादि । अत्रायं भावः । बाह्याभ्यन्तरभेदेन शुद्धिर्द्वेधा । एतत्तारतम्येन भगवदानन्दानुभवतारतम्यमिति
१०-५-१. मर्यादा । प्रकृते चोत्सवरसानुभावकमलङ्करणमिति तथात्वमिति ।

१०-५-८. मूलस्थपाणिपदतात्पर्यमाहुः रिक्तेत्यादि ।

१०-५-९. सम्बद्धा इति कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः ।

नवकुङ्कुमेत्यत्र, मुखेषु तादृक्पद्मजत्वोक्त्या व्यञ्जितमर्थमाहुः गन्ध इत्यादिना । भावज्ञापकत्वसाम्येन कटाक्षोक्त्योरैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तम् । कटाक्ष-
१०-५-१०. मुक्तास्ता इति वा । तथा च गन्धादिवक्तोक्तिगानपर्यन्तं ताभिर्ज्ञापितं ज्ञास्यति । यतस्तच्चतुष्टय ज्ञेयम् । लोभात्मकं रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना । एतेन भगवतस्तु रूपादिपञ्चविधविषया ये भोग्यास्ते एता एवेति सूचितम् । तेनैतासु भगवत आसक्तिः सूचिता भवति, मिथश्चित्यतिषङ्गोपि । चतुष्टयज्ञेयपदे रसस्यैव वा विशेषणे ।

कृष्णे विश्वेश्वर इत्यत्र सञ्ज्ञेत्यादि । ननु विश्वेश्वरादिपदसामानाधिकरण्यात्तद्वत् कृष्णपदमप्यानन्दहेतुत्वेनोक्तम्, न तु नामत्वेनेति सञ्ज्ञेत्यादिकथनं
१०-५-१३ न घटते । अस्तु वा, तथापि[2] व्रजवासयुक्ति परं न घटते । शुकस्तु जानात्यैवेति युक्तं तदिति कथमेवमिति चेत्, सत्यम् । यदा यादृशी लीला भवति तत्कालीनां तादृशीमेव तां शुको वदति । यथा 'चिरं पाहीति बालक' इति । तथा च तदा लोके

१. एवोत्सव मू. पा । २. अस्तु वा तथा मू. पा ।

तन्नामप्राकट्यं भगवता न कृतमिति तत्कथनमयुक्तमित्याशयेन तदुक्तम् । यत्तु नामत्वेन नोक्तमित्युक्तम्, तत्राप्युच्यते । पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानन्दात्मकमिति केवलस्वरूपवाचित्वेन कृष्णपदमेव मुख्यं नाम । नन्वीश्वरादिपदवद्धर्मपुरःसरत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येप्यस्य नामत्वेनैवोपस्थितिः । यथान्यशब्दानां धर्मपुरःसरं धर्मिवाचकत्वेपि सत्ताशब्दस्य न तथात्वम्, तथात्रापीति । मारयेदिति । बालकानिति शेषः । महानपकुर्यादिति । पूज्यपूजाव्यतिक्रमजन्यदोषप्रयोजको भवेदित्यर्थः ।

तत आरभ्येत्यत्र, यदा पूर्वोक्तेत्यादि । अत्रायं भावः । रमाक्रीडत्वोक्त्यैव
१० ५ १८ सर्वसमृद्धिमत्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् तन्निरूपणाद्धरेर्निवासेत्यनेनैव हेतुकथनेपि
तत आरभ्येति पार्थक्येन पूर्वावधिकथनाच्च पश्चाद्विसमृद्धौ विष्ण्वाराधनस्यैव
नैकट्यात् हेतुत्वमवगम्यते । तादर्थ्यचतुर्थ्याराधनस्यैव मुख्यफलत्वेनानुपङ्क्तिः रमत्वे इति ।

दिष्ट्या भ्रातरित्यत्र इदानीमित्यादि । वसुदेवबुद्धिमनुसृत्येदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।
१० ५ २३ वस्तुतस्तु प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाची यतोग्रे वचनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः कन्याभि
प्रायेण तस्या गतत्वात्तथात्वम् । प्रजा यत्समपद्यतेति[1] तु भगवदभिप्रायेण ।
अन्यथेदानीमप्रजस्य प्रजा समपद्यतेति विरुद्धं वाक्यं स्यात् ।

न तेष्वित्यत्र, यथात्मन इत्यादि । नन्दस्यातिप्रियत्वात् तत्तोषार्थं स्वगृहे नन्दा-
१० ५ २८ कारणमुचितं यद्यपि, तथापि तथाकृते भगवति देवकीपुत्रत्वं कंसः सम्भाव्य
नन्दानिष्टं कुर्यात्तदा मुह्यन्नन्दः क्लिष्टो भवेदतो नाकारणम् । इदमप्येकं दुःख
मेतदुक्त्या ज्ञाप्यते, तेन यथात्मनो नन्दस्य स्वगृहे नाकारणमिति सम्बन्धः । शेषं हेतुत्वेनोक्तम् ।

निःसाधनफलात्माय प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुले ।

अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ १ ॥

इति पञ्चमोध्यायः ।

षष्ठेऽध्याये वीर्ये वर्णनीये भक्तदुःखोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याह माययेति । 'माये-
१०६० त्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां तद्रूपत्वेनोपास्य इति तत्सम्पादितपूतनाकर्म
मायारूपमिति तया करणभूतया कृतं भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः । अत
एव स्वामिनीनां भीतिभानम्, अन्यथा ताभिरेव सा निरयेत । अत एव तदभावाय मुक्ति
दानं च । अन्यथान्यत्र प्रविश्य पुनर्दुःखदानसम्भवेन सर्वात्मना तन्निवृत्तिर्न स्यात् । तर्हि

---

१ यत्समपद्यतेति मू. पा. ।

घर्थं वाच्यः । प्रकृतेऽपि 'पतिं दृष्टुमागता प्रियममसते'ति वाक्यादुक्तत्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं सति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वभावनया प्रियास्तद्दर्शने वात्सल्योत्पत्ति स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च, पतिभावनया विनयविशेषपूर्वकरसभावो ममैहिकपारलौकिकनिर्वाहक इति च भाव उपपद्यते । जारभावनयान्तु तत्र यद्धेषु स्वरसपोषकत्वज्ञानेन प्रौढिपूर्वकविविधरसभावविशेषोपपत्तिस्तदनुरूपभावाः पुरस्यप्युपद्यन्ते । न ह्युक्तभावविषया धर्माः पुरुषसन्त इति वक्तु शक्यम्, अनुभवविरोधात् । तथा च तत्र विद्यमाना अपि धर्मास्तत्तद्भावैकगम्यत्वेन तत्तद्भाववतीनामेव विषयास्तथा स्नेहभावे सत्येव ये धर्मा भगवन्निष्ठा स्फुरन्ति ते तत्र सन्त एव तादृगेकवेद्या एव तयेति न भ्रम स्ताङ्कापि । यथा 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति श्लोकोक्तधर्मवत एव दाम्नावच्छिन्नत्वम्, तथा लोकविलक्षणत्वेन माहात्म्यज्ञानजनकत्वेन ज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मा लीलारूपा अपि प्रभौ सन्तीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावि'त्युक्तं शुकेन, अन्यथा 'न चान्त'रित्यादिधर्मवत स्तन्येन तृप्तिस्तदप्राप्त्या चातृप्तिर्विरुद्धा नोक्ता स्यात् । किञ्च । शास्त्रं हि यथाधिकारं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति । ज्ञानमार्गीयेभ्यो भक्तिरसादाना मोक्षमात्रदानाच्च रसात्मकब्रह्मधर्मबोधने प्रयोजनाभावान्नैतान् धर्मान् ज्ञानमार्गे निरूपयति । नह्येतावता तदतिरिक्तधर्माभाव सिध्यति । येषु तज्ज्ञापनप्रयोजनमस्ति तान् ज्ञापयतीति व्रजसीमन्तिन्यादिषु तदज्ञापनम्[1] । ते च ब्रह्मधर्मा स्नेहे जाते स्वत एवानुभूयन्त इति फलरूपत्वेन साधनमार्गे तदकथनं युक्तं च । ज्ञानकर्मादीनां विहितत्वेन साधनमार्गीयत्वात् । ननु ज्ञानमार्गस्याक्षरविषयत्वेन तथात्वस्य युक्तत्वेऽपि भक्तिमार्गीयेष्वपि केषाञ्चिन्मुमुक्षूणामुक्तधर्मास्फूर्तिः[2] स्नेहवता तु तत्स्फूर्तिः, तत्रापि तारतम्यमिति कथमिति शङ्का 'यथैकस्मिन्नेव पुरुष' इत्यादिना निरस्ता ज्ञेया[3] । यथा प्रत्यासत्तिसाम्येऽपि न चक्षुषा गन्धादिग्रहोऽयोग्यत्वात्तथात्रापीति ज्ञेयम् । किञ्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या लीलाया स्वरूपात्मकत्वान्नानुपपत्तिः काचित् । यथैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । यद्वा । 'तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः पावनं श्रूयते । तच्च ब्रह्मात्मकातिशयविशेषप्राकट्येनैव । प्रकृते च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या भगवतो रसात्मकत्वात्तस्य च भावात्मकत्वाद्रक्षाकृत्या स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदिति तत्रैवोपयोगो रक्षाकृतेः । सौन्दर्यविशेषाभिव्यक्तौ मण्डनकृतेरिव । अत एवाधुनापि स्वक्षुत्पिपासादि ज्ञापयति भक्ते हरिः । पूतनात स्वस्मिन्नानीताना बालकानामग्रे विनियोगयोग्यतासिद्ध्यर्थं राक्षसीस्पर्शजदोषोऽवश्य निवारणीय इति स्वामिनीकृतरक्षायास्तन्निवारणमप्येकं प्रयोजनं भगवदभिमतमिति

१ तज्ज्ञापनम् मू. पा । २ धर्मास्फूर्ति मू. पा । ३ ज्ञेया इति मू. पठे नास्ति ।

ज्ञेयम्। एकस्या भगवल्लीलाया अनेककार्यसाधकत्वात्।

१०-६-२१ अङ्गानि करणानि आत्मा कर्ता। तदाहुः करणकर्तृभेदेनेति।

अव्यादज इत्यत्र, अङ्घ्रिरयमित्यादि। अय अवनीयत्वेनोच्यमान, इत्यर्थः।

१० ६ २२ परिदृश्यमान एवाधिदैविकोऽजपदेनोच्यते। स स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिकं स्वस्मिन्विद्यमानमेव वा यादिति प्रार्थनेति भाव।

१० ६ ४४ य एतदित्यत्र। इष्टजनक मोक्षजनकमित्यर्थः।

इति षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमाध्यायप्रकरणार्थोक्तौ, सङ्ग्रह इति। अग्रे स्वोपयोग ज्ञापयोत्तमानामता

१०७० दशाना च स्वीयत्वेन स्थापन हि लोके सङ्ग्रह इत्युच्यते। सोऽत्राधुनिक निरोध एव। तथा च सङ्ग्रहनिमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः। सर्वेषां तु स्वोक्ते रता पर्यमाहु यश इति। सर्वगमिति। चरित्रमिति शेष। दुःखमिति वा। एवं सति तन्निवारके सर्वेषामासत्तया चरित्रगानेन यशःसिद्धिरित्यर्थः। आद्यपक्षे चरित्रस्य सर्वगत्वे हेतुमाहुः स्वासत्त्येति। सर्वेषां तदा गानसम्भवेन तथेत्यर्थः।

तस्मिन्नेव दिवसे रोहिणीनक्षत्रमितियाऽन्वयमनतिप्रयोजनमपि स्वरूपकीर्तनपरमिति

१०-७ ४ ज्ञेयम्, न तु व्याख्यानमिति।

न दव्रजस्थाना भगवदीयत्वात्तत्पूजन चेत्स्यात्तदुदिताश्रवणं न स्यात्। किन्त्वन्यव्रजस्थाना तत्रापि केवल भिक्षुकाप्या तेन तथेत्याशयेन तै चेत्सन्त

१०-७ ६ इत्याद्युक्तम्।

अमभेय वलमित्यत्र। यद्यप्यत्र संशयो न कण्ठोक्तस्तथापि बालोक्ते श्रद्धाभावो

१० ७ १० यस्या तन्निश्चयाभाव एवायाति, न तु विपरीतनिश्चयोपीति संशयप्राप्तिरित्याशयेन हु सन्देहस्त्वनेनेत्यादि।

येसूयेत्यत्र। विप्रवाच एव सत्यत्वमुक्तम्, न कृतेरपीति यत्तत्तात्पर्यमाहुः कृतं

१० ७ १३ तु सर्वेषामिति। सर्वेषा भगवतो विप्राणा च निर्दोषाणा कृतमपि सत्यमेव, परन्तु तद्वचनाविरोध्येव, न तु स्वच्छन्दचरितमपीत्यर्थः। स्वकर्तव्यजातीयत्वेन ग्रहविषयत्वाभाव एव कृतौ सत्यत्वाभावो ज्ञेयः।

एकदेत्यत्र, वाचिकमित्यादि। पूतनावधे रक्षाकरणे वाङ्नियुक्तेति तन्निरोध

१० ७ १८ उक्तः। शकटभङ्गे भगवदर्थं कायिको व्यापार उक्त इति तथा। तृणावर्तप्रसङ्गे भगवन्निमित्तक दुःख वर्ण्यते मानसमिति। मानसो निरोधस्तत्र। प्रकरणान्निरोध एव विशेष्य इति लिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयम्। उक्तत्रयसम्बन्धिनिरोध

करणं वा विशेष्यम् । रक्षाविधानशान्त्यादेर्भगवल्लीलात्व उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । एतस्य निमित्तत्वाल्ल्यब्लोपे पञ्चमी ज्ञेया । तथा च तत्प्राप्य तद्विषयत्वं प्राप्येति यावत् । ज्ञानहेतुषु स्वरूपतद्धर्मेषु सत्स्वपि स्वलीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तेन रक्षाविधानादिना पूर्वस्माद्वैलक्षण्यभानं यथा लोके तथा स्वस्मिन्नपि प्रकटयतीति ज्ञेयम् । तथा ज्ञानाभावे तूक्तप्रकारको निरोधो न स्यादिति भाव । अन्यथाज्ञाने सति कायवाङ्मनोनिरोधकथनाच्छास्त्रेत्यद्भुतत्वं चरित्रेऽस्मिन् ज्ञापितं भवति । किञ्च । एकस्मिन् बाले सर्वेषां सहजस्नेहो लोके न सम्भवतीति तथात्वं यदत्र तद्भगवत्कृतमेवेति ज्ञायते । यद्वा । मानसिकनिरोधस्यावश्यकतामाहुः अन्यथेति । अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो र्नन्दयशोदादिः 'सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्यत इत्यर्थ । अनिमित्तश्चेति । अङ्गारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य तादृगारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्याविति यत्र, आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन
परानुरोधाभावाद्गोचारणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
१०-७-१९ सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्वसुखदानार्थमिति यथैव तद्भविष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन । किञ्च । कालेनेत्यादि । आनुषङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्थास्यतीति भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः

गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकरणार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् ।
यशोदादिस्नेहे तथात्वस्यायोगादत आहुः लौकिकादिति । प्राकृतबालके
१०-७-२१ तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सा यद्युक्तेत्ययमंशो लौकिक स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्यैत्यस्याभासोक्तौ, अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।
मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेह, स च लौकिकसरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
१०-७-३७ स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित् तथाविधधर्मदर्शनेऽग्रे सहजभगवद्धर्मत्वेन ज्ञानाद्वैर्येण सर्वासामत्रस्थ्यं भविष्यतीत्यधुना तथा ज्ञानाभावाद्वैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा विस्मयरससमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-
१०-८-७. नस्य मर्यादामार्गीयत्वाद्गुरूपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद्-
वधि यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् । पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञाप्यते । एतदेवाहुः **स्वेच्छा लीलेत्यादिना**। स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादेतस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः **आनन्देति** । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **अन्येच्छयेति** । भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो, भगवांस्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनम्, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद् दुःखमप्युक्तमिति तस्माद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । [1]कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्या[1] रहसि नामकरणाद्दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितमिति तदाहुः **दुःसङ्गवर्जनमिति** ।

अयं वै रोहिणीपुत्र इत्यत्र, **वस्तुत** इत्यादि । *अप्राकट्यदशायामव्यवहार्ये*
१०-८-१२. ब्रह्मणि सत्यन्यपदार्थवल्लोके केवलं स्वरूपत एव भगवन्नामप्राकट्याभावाद्भग-
वतः प्राकट्यात्मकगुणयोगादेव लोके नामानि प्रकटानि भवन्तीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थकथने नामानि रूपवन्नामरूपस्यापि भगवतो रूपाणीत्यारभ्याखण्डान्येवेत्यन्तेनाग्रिमग्रन्थेन विरोधः स्यात् । **यशोदायाः पुत्रस्त्व इति** । अत्रायं भावः । गर्गः पूर्ववृत्तान्ताभिज्ञोऽत्रागत्याधुना भगवद्भाववत्त्वेन भगवति यशोदापुत्रत्वलक्षणं धर्मं च दृष्ट्वा सन्दिहानस्तत्त्व[2]निश्चयं जानंस्तद्वाच्यव्ययं वा इत्युक्तवान् । अत एव विपरीतनिश्चयो नोक्त इति भगवन्नामकरणप्रस्तावे सम्यग्भगवद्भावानिश्चयोभूदिति तवात्मजस्ते सुतस्येत्युक्तवान् ।

तान्यहं वेदेत्यस्य विवृतौ, सारूप्येण साधकमित्यादि । ननु साङ्केत्या-
१०-८-१६. दिना भगवन्नामोच्चारणस्यापि फलसाधकत्वं श्रूयत इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमु-
च्यते । सङ्केतिते पुरुषे सदानन्दत्वादिधर्माबाधेन भगवन्नामस्तत्रावाचकत्वाल्लौकिक एव शब्दस्तत्समानाकारस्तद्वाचकः स इति मन्तव्यम् । तथा च सारूप्येणापि मोचकमिति माहात्म्यज्ञापनपराण्यप्रवर्तमानस्य च प्रवर्तनपराण्युपाख्यानानीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्वं भाविज्ञाने लोकप्रतीतिमनुसृत्य हेतुत्वेनोक्तम् । भगवद्धर्माणां तच्छास्त्रागम्यत्वात् । 'न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः' इति वाक्यात्[3] । भाविरूपनामज्ञानहेतुत्वेन[4] वा तदुक्तम् ।

---

१. १–१ एतन्नास्ति मूले । २. तन्नेति मूले पाठः ।
३. अथवा मामभिजानातीत्यधिकं क्वचित् । ४. ज्ञाने हेतुत्वेन मू. पा. ।

एष वः श्रेय आधास्यदित्यत्र, स्वयं पुरुषार्थरूपोपीति । ननु धार्यधार-
क्योर्भेदाद् भगवदतिरिक्तस्य श्रेयसस्त्व भक्तिमार्गविरुद्धमित्यत आहु स्वयमि-
१०८१७ त्यादि । एवं सति श्रेयोधारकत्वं नन्दादीनामेव तत्प्रतिबन्धकनिवर्तक-
त्वेन भगवत्युपचर्यत इत्यर्थः । तथा च नन्दादीनां भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थरूपस्य भगवत
स्तत्राविर्भूय विराजमानत्वादन्यस्य श्रेयस्त्वाभावेपि तद्द्वारकत्वमुक्ताभिप्रायेण भगवति न
विरुध्यते । यद्यपि भगवति विद्यमाने दोषाणां प्रतिबन्धकत्वमेव न सम्भवति, क्व तन्निवर्तक-
त्वेनोपचारः, तथापि लीलया निरोधसिद्ध्यर्थमस्य प्रभुणा लोकरीतिरेव स्वीकृता । यतस्त
दर्थं स्वरूपमपि तथा प्रदर्शितवान् । तदुपपादित 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्र । लोके च
यथा यथा प्रतिबन्धबाहुल्यम्, तन्निवृत्त्या पुन फलानुभवः, तथा तथा दुरापत्वज्ञानेन फ-
लेप्यासक्तिरधिकतरा भवतीति दृश्यते । अतो नन्दादीनामासक्तिसिद्ध्यर्थं स्वेच्छयैव दोषरू-
पान् पूतनादीन् प्रतिबन्धकत्वेनोद्भाव्य तन्निराकरणद्वारा स्वयमेव तच्छ्रेयोरूपं कुर्वन्तीति
मनस्यभिसन्धाय साधूक्तं स्वयमित्यादि तातचरणैः ।

नारायणसमो गुणैरित्यत्र । उपमेये तत्समाना धर्मा ये त उच्यन्ते । एत
सृष्टिविलक्षणा हि लीलासृष्टिरियम् । यस्यामुत्पादितास्तु जीवगणास्तद्दशरस-
१०८२० सम्बन्धिनो यावन्तो भावा भगवद्विषयकास्तद्वन्त इति तद्भावपोषार्थं भग-
वतापि तथैव स्वनिष्ठा गुणाः प्रकटीक्रियन्त इति भगवद्गुणव्यापकत्व तेषाम् । न च
मन्तव्यमेतादृशा एव केचन जीवाः सन्ति, येषामेतादृक्सामर्थ्यं सहजमस्तीति, यतस्तद्रूपः
स्वयमेव प्रकटो जात इति ज्ञापनायाहु तावद्गुणप्रसिद्धये इत्यादि । एतेन प्राकृताना
नैतद्दर्शनप्राप्तिरिति ज्ञापित भवति । द्वितीयेत्यादि । अत्रैतादृशो व्रजसुन्दरीपरिग्रह एव ।
रसाधिक्ये पुम्भावेनाभिमोक्तधर्माः स्पष्टाः । तृतीये गोपिकाधीनत्वादि स्पष्टम् । 'अहं भक्त-
पराधीनः' 'एव मदर्थोज्झिते'त्यादिवाक्येभ्यः । एतदेवोक्तं त्रिविधा अपीत्यादिना । श्रिया
कीर्त्येत्यत्र, एवं कृष्णोपि करोतीति । व्रजसुन्दरीणामिति ज्ञेयम् । अग्रे स्पष्टम् ।

कालेन व्रजतेत्यत्र आभासोक्तौ, तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छतीति । नन्वेवं
सति गतेर्गमनमुक्तं भवतीत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति । उत्तरदे-
१०८२२ शसम्बन्धफलिका हि गतिः, तत्तत्कालविशिष्टा लीला च नियतत्वेन विद्यमा
नैव क्रमेणाच्छाद्य क्रमेणाविष्क्रियत इति रिङ्गणादिलीला यस्मिन् काले स कालोधुना प्रक-
टित इत्ययमेव पूर्वलीलाकालस्योत्तरदेशस्थानीय इत्युक्तन्यायेन तत्सम्बन्धित्वे जाते तदाधेय-
रिङ्गणलीलामपि प्रकटितवानिति हृदयम् । तथा च लीलानित्यत्वज्ञापनाय कालेन व्रजतेत्यु-
क्तमिति सारम् । उपविष्टमित्यादि । उक्तत्रिविधरूपस्यैवानुवादोयम् । अन्याश्रित

मित्यादि। कथञ्चित् केनाप्यंशेनान्याश्रितं रूपमित्यर्थः। स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः। सर्वथा। सर्वांशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः। निर्गुणेति। ताभिश्चरित्रे ज्ञापिते सति तदनन्तरं ताभिः परिदृश्यमानं निर्गुणावस्थवेदं रूपमित्यर्थः। अखिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः सात्त्विकादीति। सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते ते ये पुरुषास्तत्तद्धृदयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितिस्तथा कृत्वान्तिमे रूपे स्थिरा भवति, स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः।

गोकुले रामकेशवावित्यत्र, रिङ्गणलीलायां केशवतः शोभातिशयो भवतीति तत्राधिक्यं मन्वानैरुक्तम्—वस्तुतस्त्वित्यारभ्यापेक्षाभावादित्यन्तम्। भगवद्वाचकत्वे योऽर्थस्तमनूद्य तत्रारुचौ हेतुमाहुः मत्ययेति। मत्यर्थीयप्रत्ययाभावे तत्सौन्दर्यालाभादिति भावः। उभयोस्तरतमभावेपि गतिसाम्ये हेतुमाहुः भगवद्गतित्वेनेति। बलदेवेप्याधिक्यस्यैव गतिर्निरूप्यते। सा चैकैवेति तथेत्यर्थः। वयसोधिकत्वेन बलदेवरिङ्गणं पूर्वं कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यात्र भगवद्गतिरेव वाच्या तत्सम्बन्धश्चात्र नामकरणमारभ्येति भगवद्रिङ्गणलीलासमय एव तदुक्तिरपीत्याशयेनाहुः भगवत्सन्निधान इत्यादि। पाण्योः सहभावोक्त्या गौणत्वोक्तिपूर्वकं रिङ्गणे जानुनोः प्राधान्येन निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः जानुभ्यामिति। सर्वमूलरूपत्वेनैतयोः सुतलाधिदैविकरूपत्वमुच्यते। 'द्वे जानुनी सुतल'मिति वाक्यात्। तथा च रिङ्गणलीलायां जानुनोरपि घर्षणं संभवतीति तमंशमादायेदमुक्तम्। घर्षणे पीडासंभवात् तस्याश्चात्रायुक्तत्वाल्लोकसाम्येन सर्वकरणात् तज्जनितकिणधारणेनापि सा तदपास्य दैत्यगामिनीति मन्तव्यमिति भावः। न च जानुनोरेव सहभावो वाच्य इति वाच्यम्। अस्या लीलाया प्रथमगतिरूपत्वेन तस्याश्च पदधर्मत्वेन तयोरेव प्राधान्यस्योचितत्वादिति भावः।

उज्झितगृहा इत्यत्र, सूचितमानुषङ्गिकमप्यर्थमुक्तवन्तः एवं कर्मभ्य इत्यादिना।
१०-८-२४. प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा इत्यादि। उक्तत्रिविधासु तासु मध्ये स्वाधाः कौतुकं मत्वा वत्सपुच्छालम्बनेन गतिं द्रष्टुमेवोद्यता इति ज्ञानपराः। प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टानामन्यत्र रागाभावः स्पष्टः। तृतीयास्त्वेकाकी प्रियः प्राप्त इति सन्तोषाद्रसन्त्यो जाताः। विनियोगस्त्विवति। उक्तत्रैविध्यकथनेनेत्यर्थः। अङ्कं नयन्तीत्यङ्के वा नयन्तीति तयेति तदुक्त्येति वा।

१०-८-२५. गृहाणि कर्तुमित्यत्र, पञ्चमलीलायामिति। जन्मप्रकरणयुक्तं फलप्रकरणं पञ्चममिति तत्रोक्ता सा। पञ्चमीति ज्ञेयम्। ततस्त्विति त्रिभिरिति। ततस्त्वित्यस्मादग्रिमैस्त्रिभिरित्यर्थः। तद्भाववत्ता निरोध हेतुत्वेन लीलायामपि ते गुणा उपचर्यन्ते।

व्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्नित्यत्र, अन्यथेति । तन्निर्देशो न स्यादित्यनेन
सम्बध्यते । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं शिष्टेन । तथा चानुषङ्गिकं फलं व्रजस्त्रीणां
१० ८·२७. मुत्करणम्, न तु तदेकप्रयोजनत्वेन लीलाकरणमिति चेत् स्यात्, तदा
'व्रजस्त्रीणां मुदं जनय'न्निति शुको न वदेदित्यर्थः । अनावश्यकत्वादिति भावः । निरो-
धस्यात्रोद्देश्यत्वेनापि तथा मन्तव्यमिति हृदयम् । तर्हि तद्धर्मप्राधान्यात् ता मुमुदिर इति
वदेन्न तु प्रभुप्राधान्येनेति चेत्, तत्राह **निरोधजनकत्वं स्वस्येति** ।

पक्वान् मोक्ष्यन्नित्यत्र । सोपीत्यादि, यद्यपि श्रौतं ज्ञानं न सहजमेतासां
भगवता लीलार्थं न ज्ञाप्यते च, तथापि भगवद्धर्मनिरूपणे चित्ते तदावेशाद्
१० ८·२९. भगवति सोपि धर्मोऽस्तीति वस्तुस्वभावात् तस्यापि स्फूर्तिः । तत्रापि भोजनप्र-
करणादस्यैव धर्मस्य । अन्यथा पुरःस्थिते प्रियेऽयमित्यनुवाद्यः स इति न वदेयुरिति भावः ।

हस्ताग्राह्य इत्यत्र । पञ्चविधमित्यादि । प्रकारशब्दोत्र साधनवाची । तथा च
पीठादिसाधनयुक्तं तद्युक्तं चेति द्वैविध्यम् । यस्मिन्काले तद्गृहे कोपि न
१० ८·३०. भवति । तत्कालविषयकं ज्ञानं वस्तुविषयकं च तथा । **तदीयांशानामिति** ।
पूर्वोक्तज्ञानस्यांशा पीठादयो विषयत्वात् ज्ञानस्य स्वतो निरंशत्वेन तस्यैव तथात्वात् ।
तथा च स्वगृहे सदा तज्ज्ञानमिति तत्सम्बन्धिभगवज्ज्ञानमपि सदेत्युपकार एवेत्यर्थः ।

न क्षुपालम्भुमैच्छदित्यस्य विवृतौ, यावान्नात्यन्तासक्त्येति । नेत्यत्यन्त-
पदविशेषणम् । अत्यन्तासक्तौ तु बाह्यानुसंधानमेव न स्यादिति भावः । **सो-**
१० ८·३१. **प्युद्गत इति** । भगवद्विषयकः पुत्रत्वेनाध्यासोपि निवर्तिष्यत इति सम्बन्धः ।
अत एव प्रणता स्वमतिप्रेकारगणनाया'मेष मे सुत' इत्युक्तवती । निवर्तने हेतुमाहुः **स्वसमा-
नेति** । पुत्रत्वेन स्नेहाद्धि मृद्भक्षणे शिक्षार्थं लोकन्यायेन विरुद्धाचरणमपि संभवतीति तच्चि-
कीर्षायां स्नेहसमानविषयको विरोधो भवतीति स्वधर्मप्रदर्शनेन सोपि निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।

एकदा क्रीडमाना इत्यत्र, ये स्त्रीणां सुखार्थं इति । पूर्वं वयस्यैर्व्रजबालकैः
र्व्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्निक्रीड इत्युक्तम् । तथा च तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शि-
१० ८·३२. त्वेन त एवोच्यन्त इत्याशयेनाहुर्य इत्यादि । **निरोधस्येति** । मृदोनिष्टहे-
तुत्वेन ज्ञानेन हि तदभावाय निवेदनम् । स च स्नेहं विना न संभवतीति कथं तदक-
रणमुक्तमिति चेत् । उच्यते । क्रीडमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगेण न भगवदर्थं नापि
भगवत्सङ्गे क्रीडेयम्, किन्तु स्वार्थमेव परस्परमेवेति च ज्ञाप्यते । सर्वभावेन निरोधे तु तथा

१. प्रणतास्मीतिवक्ष्यतेरिति पाठः ।

करणं न सम्भवतीति तथोक्तमाचार्यैः । व्रजस्त्रीमुग्धजनगरयैवोद्देश्यत्वेन तदुपयोगिलीलोपयोगित्वेन बालकसहभाव इति हृदि कृत्वा स्त्रीसङ्गादित्युक्तम् । अत एव मुख्यो निरोधो न सम्पन्नः, आनुषङ्गिकस्तु जात इति भावः । तत्कार्यम् । निरोधाकरणकार्यमित्यर्थः । यथैव ता भगवत्सङ्गता भवन्ति तथैव सम्पादयतीति स्त्रीरतिकर्तृत्वं रामे । अत एव रसरीत्या ताम्बूलाद्यङ्गीकार एवास्य रोचते, न त्वलौकिकत्वया अपि मूढ इति स्नेहवशादेव दोषदृष्टिस्तत्र । अत एव रामाद्या इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन बालकविजातीयो भावः सूच्यते । रामे गोपबालकत्वाभावात्तथा । गोपानां त्वग्रे निरोधो वक्तव्य इत्यधुना तथा न निरोध इति तथोक्तम् ।

पुत्रशब्दविवरणं लोकसम्बन्धीति ज्ञेयम् । तथा च यत्र लौकिक एव स एतादृशस्तत्र
१०-८-३३. भगवानङ्गीकृततथात्वः स्वापराधकरणात् क्रियारूपादक्षंतीति युक्तमेवैति भावः ।
अत एव वचनमेव, न तु क्रिया काचिद्विरुद्धा ।

भयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्षमित्यत्र, प्राकृता बाला हि ताडनभिया मातृसंमुखं द्रष्टुं न पारयन्ति, प्रभुरपि तानुकरोतीत्यस्यालौकिकत्वेन तत्तात्पर्यमुच्यते प्रदर्शयिष्यमाणमित्यादि । मुखारविन्दे प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं ब्रह्मधर्मवाद् ज्ञानात्मकमेव । तत्साधनत्वादपि तथोच्यते । एतस्य भविष्यमाणमधिकरणं माता । अग्रे ज्ञानजननात् । तत्र च भगवति दोषारोपो विरोधी गुणः । भगवत्प्रेक्षणं ज्ञानरूपमिति तच्चेन्मातर्यागच्छति, तदा तेन ज्ञानमाविर्भवति । तच्चोक्तगुणशङ्कयेतस्ततः एव भ्रमणं करोति । न तु संमुखं निरन्तरं यशोदाविषयकं भवतीति तथा । अत एवाग्रे ज्ञानं जननीयमिति मातरमीक्षते । परन्तु प्रकर्षेण नेति ज्ञापनाय प्रशब्दो मूले । विरोधी च गुण इत्यादिनेक्षणप्रेरणायां हेतुत्वेन प्रभुतात्पर्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालीनमौग्ध्येनैव मोहिता नान्यत्कर्तुमशकत् । तथापि स्नेहभरवशतोऽस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्यैवेति तां कृतवती ।

तत्र सम्बोधनेन कृपालुत्वमुक्तम् । तथाहि न दान्ता अदान्ता असंयतेन्द्रियाः पुरुषा
इति यावत् । तेषामप्यामी निरुपधिहितकर्तेत्यर्थः । मृद्भक्षणमस्मद्धितं
१०-८-३४. न भवति, मनःखेदहेतुत्वादिति भावः । अत एव हेतुरेव पृष्टः,
भगवांस्तु मात्रादिसम्भावितमृद्भक्षणकार्याभावादेव हेतुविचारो न युक्त इत्याशयेनोत्तरितवान् । अन्यथा लोके बालस्वभावमेव प्रसिद्धं हेतुं जानन्ती कस्मादिति न वदेत् । तदानीं ज्ञानदित्सया तादृगीक्षणेन चैतावन्मात्रं ज्ञानमभूदग्रे सम्पूर्णं भविष्यत्येवेति हृदयम् । भगवत्प्रेरणया गन्तव्यमेवेत्यनेन पितृचरणैर्ज्ञापितम् ।

सर्वे मिथ्याभिशंसिन इत्यत्र, **नैवेद्यमिति** । उपासनामार्गीयैः पूजायां दत्तं नैवेद्यं तथेत्यर्थः । **शुद्धान्नसम्बन्धेनेति** । साक्षाद्भगवद्भक्षितत्वेनोच्छिष्टं
१०-८-३५. यदन्नं तच्छुद्धान्नपदेनोच्यते । मुक्तशिष्टान्मुखारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बूलमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति । न ततोऽन्यत्फलरूपं शोधकं वास्तीति तत्सम्बन्धेन तथा वाय्येत्यर्थः । वन्यत्वे साधारणभगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तःस्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन तेन कृतार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यत्त्वेते 'बालका इत्यारम्य मिथ्याभिशंसिन इत्यन्तं वाक्य तन्मर्यादामार्गपर ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यार्थैव तत्तोपरतथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति स्वमर्यादामतिक्रम्य भक्तेच्छानियम्यत्वाङ्गीकारात् पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यते । वस्तुतस्त्वियमेव पुरुषोत्तममर्यादा यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एवाधुनापि भाग्यवतो भक्तानाज्ञापयति भोग्यविषये[1] ज्ञानमिश्रभक्ते मर्यादाभक्तिमार्गीयभक्तेऽनवतारदशायां चानशनादयो धर्मा भगवता प्रकटीक्रियन्त इति तद्विषयाणि तथाविधवाक्यानीति ज्ञेयम् । यद्यपि यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वपदस्य निमन्त्रितत्वपरत्वम्, तथात्रापि रामादिपरत्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । तथाप्याचार्यैस्तु बाला इत्येत इति वाऽनुक्त्या सर्वपदं भगवतोक्तमिति तत्तात्पर्यमुक्तमेते बालका इत्यादिना । तत्तात्पर्यं चोक्तमेव । ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथोक्तिरिति न भक्तिमार्गीयविरोधः शङ्कनीयः ।

यद्येवमित्यस्याभासे, **अपेक्षितमिति** । मुखव्यादानमित्यर्थः । विशेषेणासमन्तादेहीत्यपि ध्वनिः । भक्तिमार्गीयत्वमत्र विशेषः । तस्यापि यावती मर्यादास्ति
१०-८-३६. यावद्रूपं वा तत्तदानमाडोर्थः । अत एव सर्वासमभानावधि ज्ञानं जातम् । अन्यथा तदतिरिक्तबुद्धीनां भगवद्विषयिणीनामपि कुमतित्वं नोच्येत ।

अव्याहतैश्वर्यं इत्यस्याभासे, **कथं सर्वसंवाद** इति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादि सर्वश्रुतिसंवाद इत्यर्थः ।

सा तत्रेत्यत्र, **प्रविकृतिरूपमिति** । यथा 'क्षुरः क्षुरधान' इत्याद्युपनिषद्भिस्तथा । सूनोस्तनौ सूनोर्विदारितं यदास्यं तस्मिंश्च वीक्ष्येति सम्बन्धो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः
१०-८-३७. तस्मिन्नन्तर्बहिः सर्वत्रैवेति । अन्यथा तनुविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेः ।

किं स्वप्न इत्यत्र । सन्ध्यत्वादिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने
१०-८-४०. भवत', इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान'मिति श्रुतौ स्वप्नस्य सन्ध्यत्वमुक्तम् । एतच्चेहलोकमप्यपायेवेति तद्वैलक्षण्यम् । कार्त्स्न्येनेत्यादि ।

1. भोगविषये मू. पा. ।

स्वप्नसृष्टेरसत्यत्वे व्यासचरणैर्हेतुरुक्तो 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति । एतदर्थस्तु स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम्, तत्र हेतुरग्रे यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावादिति । **उभयोश्चादर्शनमिति** । द्रष्टृमायिनोर्मायिकैः पदार्थैः सहादर्शननियम इत्यर्थः ।

चेतो मनःकर्मेत्यत्र, कायिकमपेति । उत्तमकायहेतुप्रारब्धमित्यर्थः । **परस्पर-**
१०-८-४१ **व्याघातादिति** । एकदैवैकस्यैव वस्तुनोन्तर्बहिश्च स्थितिकथने तथात्वादित्यर्थः ।

विचारेपीति । मायिकानां भ्रमप्रतीतानां वस्तूनां विचारासहत्वम्, अत्र च
१०-८-४२. तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । मायातिरिक्तस्त्वहमिति विवरणे पुल्लिङ्गनिर्देशो बुद्धिप्रकाराणां दुष्टत्वेन गणनाच्छुद्धजीवमात्राभिप्रायेण कृतः ।

सद्योनष्टस्मृतिरित्यत्र, अनुभवस्मरणयोरिति । न संस्कारनियम इत्यर्थः ।
१० ८-४४. अन्यथा अनुभवाव्यवहितोत्तरक्षणे यत्र स्मृतिः सा न स्यात् । न चैवंविधा सा नास्तीति वाच्यम् । बाधकाभावात् । न चोपनीतभानमेव तत्रेति वाच्यम् । स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । संस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् । न च ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावान्न तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । क्लृप्तमानाभावेपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेपि तत्सत्त्वात् । न च संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वात् नैवमिति वाच्यम् । साक्षात्प्रमाणजन्यज्ञानत्वस्यानुभवत्वेन तदतिरिक्तज्ञानत्वस्य स्मृतित्वात् क्लृप्तद्वारातिरिक्तानन्तरितत्वं साक्षात्त्वं विवक्षितम । अत एव स्मरामीत्यनुव्यवसायस्तदुत्तरक्षणे तमेव विशेषमवलम्ब्य भवति । यथानुभवत्वसामान्येप्यनुमित्यनन्तरमनुमिनोमीत्येव प्रत्ययो न त्वनुभवामीति तथेति भावः । यद्वा । लौकिकवस्तुतत्त्वनिरूपणे नास्माकं प्रवृत्तिरिति लोके स्मृतिः संस्कारजन्यैवास्ताम् न वा, प्रकृते त्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तावेन तत्सम्बन्ध्यप्येतनमप्यलौकिकमेवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतदेवात्रपदेनोच्यते । स्मृतिनाशोक्तेस्तदुत्पत्तिरवश्यं वाच्या । सा चोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षण एव नष्टेति ज्ञापनाय सद्यःपदं मूले । अन्यथा नाशस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तन्न वदेत् । एवं सति द्वितीयक्षणाधिकरणकनाशस्याप्राप्तत्वात्तदा [1]तन्नाश इति ज्ञापनाय सद्यो नष्टस्मृतिरित्युक्तम् । तेनेदमप्येकमलौकिकं चरित्रमिति ज्ञाप्यते, आस्तिकैर्द्वितीयक्षणे लोके तन्नाशानङ्गीकारात् । एतेन भक्तिरसानुभावकत्वेन मोहने विलम्बासहिष्णुत्वं भगवत उक्तं भवति । यथा स्वावताराथं गर्भसङ्कर्षणं तथेदमिति भावः । यद्यप्येवं संस्कारजन्यत्वं तदजन्यत्वं वा न सिध्यति, तथाप्यत्र कान्त्यन्तरेपि स्मृत्य-

१ तन्नाशक्काल एव तस्य नाश इति मूले पाठः ।

भावस्य वक्तव्यत्वान्नष्टसंस्कारेत्येव वदेत् । स्मृतिनाशस्य स्वत सम्भवेन तदुक्तिस्तदर्थं मोहो- क्तिश्च न स्यात् । एवं सत्यन्यथानुपपत्त्यैव तेनानुभवेन स्मृतिरेवोत्पन्ना सा चोक्तरीत्या नष्टा, संस्कारस्तु न जनित एव, भगवदिच्छामात्रादिति मन्तव्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचा- र्यैरत्र भगवन्मतमित्यादि । किञ्च । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारण वेनादृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्वक्तव्यत्व आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च तदेवास्तु, कृतं संस्कारेणेत्याशयेनापि तन्निषेध उक्तः । न चानुभवस्याविहितत्वेन तदजनकत्वात्प्राचीनस्य तस्यानुभवं विनाऽजनकत्वात्तस्य च नष्टत्वेन सहकार्यभावात्स्मृतिरेव न स्याद् अनुभव विनापि वा स्यादिति वाच्यम् । अनुभवत- द्ध्वंसयोरन्यतरस्य सहकारित्वात् । त्वयापि सदृशादेरननुगतस्यैवोद्बोधकत्वाङ्गीकारात् । एतदेवोक्तम् स्मृतिरपीत्यादिना । नाश्यते चेति । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयप्रागभावास- हभूत क्रियत इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वान्नैवमिति वाच्यत् । व्यक्तिभे- देनादोषात् । न चैकजातीयेपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीय उभयोरपि जनकत्वात् । नन्व- भावत्वेन कारणत्वे प्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वापत्त्या नैवं वक्तुं युक्तम्, ज्ञानं प्रत्यभावस्य विप- यत्वेन कारणत्वान्न दोषः, संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वेनात्र तथात्वाभावादिति चेत् । अत्राप्यनुभवध्वंसत्वेन कारणत्वान्न दोष इति तुल्यम् । अन्यथानुभवप्रागभावेत्यन्ता- भावे च सति स्मृतिप्रसङ्ग । एतच्चानुभवाव्यवहितोत्तरक्षणेपि स्मृतिमङ्गीकृत्योक्तम् । तदनङ्गीकारे तद्ध्वंसस्यैव सहकारित्वं वाच्यम्, तच्चोक्तरूपेणेति भगवन्मतानुवादग्रन्थो यथाश्रुत एव साधीयान् भवतीति सर्वं सुस्थम् । न चैव यागजापूर्वासिद्धि । श्रुत्या यागस्य हेतुत्वमुक्त मिति तदभावस्य तथा कथनायोगात् । प्रतियोग्यभावयोरेकव्यक्तिजनकत्वादर्शनाच्च । ननु घटतदभावयोः स्वसमूहालम्बिज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । प्रति- योगितावच्छेदकधर्मस्यैव यत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं तत्कार्यं तद्ध्वंसेन न जन्यत इति हि नियमः । तत्र यागत्वस्यैवोभयजनकतावच्छेदकत्वान्न तथा वक्तुं शक्यम् । प्रकृतेऽनुभ- वस्याजनकत्वात्रोक्तदूषणापत्तिः । अत एवानुभूत स्मर्यत इति व्यवहारो भूतेक्तानुशास- नादतीतानुभवविषयत्वमेव तदर्थ इति ध्वंसस्यैव हेतुत्वमवगम्यते, अतीतमनुभवविषयत्वं यत्रेत्यर्थो ज्ञेयः । श्रुतिबलात्यागेन तथा वक्तु शक्यमिति आरोपणात्पूर्वेव कृत इति । अङ्गारोपणनिरूपणात् स तथा कृत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । मोहसहित इति । शुद्धं हि जलादिकमन्ययोगेन मलिनं भवति । प्रकृते च प्रवृद्धोपि स्नेहो न निरुपधि, किन्तु पुत्र- त्वोपाधिक इत्याशयेन कश्लितोक्तेत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तज्ञाने सति भगवति भक्षणशय- नशीतोष्णादिधर्मास्फूर्तिः सहजा । स्नेहे च सति त स्फूर्तिः सहजा । तथा चोभयोर्विरोध इति स्नेहसम्बन्धो यः कलि कष्टो विरुद्धधर्मोपमर्दनमिति यावत् त लाति स्वीकरोत्ये- तादृशं हृदय यस्या सा तथेत्यर्थः । तेन हृदि ज्ञाननिरोभावपूर्वकः स्नेहभर उक्तो भवति ।

ज्ञानं निरूप्य तदन्ते स्नेहस्य प्रकृष्टवृद्धिकथनं तत्फलत्वाभिप्रायेण । अन्यस्य तत्त्वेनानुक्तेः । अन्यथा तु ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तिः । अननुसन्धानेपि वैदिकसंस्कारस्यालौकिकातिशयजनकत्ववज्ज्ञानस्यापि स्नेहवृद्धिहेतुत्वमिति भावः । जातिकुलधर्मपरता मातृत्वं च पूर्वावस्था । स्नेहवर्धिन्या मायायास्ततत्वात्स्नेहेनः सततमन्यत्यागपूर्वकं भजनमेव भवेदिति विहितभक्तौ प्रवेशः स्यात्, न तु पुष्टिमार्गीयलीलारसानुभव इत्यर्थः ।

नन्दः किमकरोदित्यत्र, पञ्चभिरुत्तरदाने तात्पर्यमाहुः **कर्मव्युदासस्येति ।**
नेदृशं फलं कर्मणो भवितुमर्हति, किन्तु महदनुग्रहस्यैवेति कर्मव्युदासस्य
१०-८-४६. वक्तव्यत्वात् तस्य चाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमात्मकत्वेन पञ्चात्मकत्वात् तावद्भिस्तद्व्युदासोक्तिरित्यर्थः ।

कृष्णोदारेत्यत्र, उदारत्वोक्तितात्पर्यमाहुः **साधनफलमित्यादि ।** अधिकारः
साधनम् । तस्य हीनत्वात् तज्जन्यं फलमपि तथा । अथवा । सुखसाधनरूपं
१०-८-४७. वैदिककर्मणः फलं पश्वादिरूपं तथा । साध्यफलं स्वर्गादि मोक्षान्तम् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेस्तथा । स परमानन्द एव चेत्तथा । तदा पश्वादि तज्जन्यं लौकिकमलौकिकं च सुखं तादृशमेव परमानन्दरूपमेवेत्यर्थः । **लौकिकवदिति ।** लौकिकवत् परिदृश्यमानं परमित्यर्थः । लोके वेदे च फलात्साधनमपकृष्टं दृष्टम् । यत्र परमकाष्ठापन्नं वस्तु साधनं तत्र तत्साध्यफलस्य का वार्तेति भावः ।

अस्त्वित्युक्त इत्यत्र, फलग्रहणार्थमित्यादि । अत्रायं भाव । पुरुषोत्तमानन्दाधिष्ठानं
ब्रह्मानन्द इति तद्योग्यत्वार्थं ब्रह्मानन्दता महदनुग्रहेण सम्पन्नास्मिन्, तदा हि
१०-८-५०. सर्वत एवानन्दस्फूर्तिर्भवति । एवं सत्येतेनैव पूर्णार्थताज्ञाने पुरुषोत्तमाविर्भावः स्वस्मिन्न भविष्यतीति भक्तिरसानुभवार्थमुक्तं **बाधकमंशं त्यक्त्वा तथा प्रसिद्ध इति । अपुन इति ।** निषेकादिहेत्वभावादिति भावः । **मोक्षदानार्थमिति ।** भजनानन्दो भक्तिमार्गे मोक्षस्तद्दानार्थमित्यर्थः, न तु प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रयोजनं प्राकट्यहेतुर्न भवितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरमाहुः **सर्वार्थमिति ।** स्वरूपकीर्तिभ्यां सर्वोद्धारार्थमपि प्रकट इत्यर्थः । एतेनाप्युक्तमोक्षपदस्योक्तमोक्ष एवार्थ इति ज्ञेयम् । अन्यथा पुनरुक्तित्वप्रसङ्गात् । नन्दचरणानां यद्विषयकोधिकारो येषां वा सर्वात्मना निरोधो न कृतो भगवता ते गोपगोपीपदेनोच्यन्ते । अन्यथा वयस्यानां व्रजस्त्रीरत्नानां चाग्रे सर्वाधिकनिरोधोक्तिर्विरुध्येत । अत एव सत्सङ्गव्यतिरेकेणापीत्येततात्पर्यमुक्तम् ।

कृष्णो ब्रह्मण इत्यत्र, साक्ष्यर्थमिति । निःसाधनजीवनिमित्तं प्राकट्यं तदधी-
नत्वेन लीलाकरणादिकं च ब्रह्मणि श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कानिरासं वेदात्मक-
१०-८-५२. तत्संमत्या कर्तुमित्यर्थः । अत एव ~तिरप्याह ,'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य'

इत्युपक्रम्य 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति, 'ते ते धामान्युश्मसी'ति 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'त्यादि । एतदर्थस्तु विद्वन्मण्डनेऽस्माभिः प्रपञ्चितः । तेषां प्रीतिजननं इत्यादि । स्वेच्छया या स्थितिस्तदपेक्षयाधिको व्यापारो भगवता न क्रियत इति ज्ञापनाय 'वस प्रीतिं चर' इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा[1] लीलायाः प्रीतिजननोक्त्यैव वासस्य स्वतःप्राप्त्या तत्कथनमनर्थकं स्यादिति भाव ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये निवारितापीति । ननु मायाकार्याद् भगवत्कार्ये बहिर्गमनं भगवत्कृते निवारणे सत्यपि कथं गृहकृत्ये प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहि-
१०९१ तेति । निषेधेन पूर्वमोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्तवा भगवत्परापि 'स स्मितमीक्षती मुख'मिति वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती तथा जातेत्यर्थः । ननु अन्यासक्तिहेतुत्वेन निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुः गुणगानं इति । भगवत्कृतत्वा मोहस्य तत्कालेऽपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः । माहेश्मितस्मित रूपान्यम् । विषयासक्तं च भगवत्कृतत्वं च । तेन द्वाभ्यामुक्तमिति शेषः । तर्हि स्वरूपतन्निषेधानुचित इत्याशङ्क्य तत्र मतमाहुः ततः श्रमोऽभवदिति । ततः श्लोकद्वयानन्तरमन्येन श्रमोऽभवदिति निरूप्यत इत्यर्थः । यत एवमतो भक्तक्लेशासहिष्णुत्वेन स कृत इत्याहुः अत इति । लोके धनं पुत्रार्थमिति न्यायेन भगवदर्थमिदमिति ज्ञानेन माता प्रवृत्तेति कथं कोप इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः भ्रान्तेति । भगवतस्तदपेक्षाभावान्[2] तथात्वान्न भ्रम इति तथा । एतादृश्येव भक्तिमार्गमर्यादेति ज्ञापनाय भवेदित्युक्तम् । तान् यष्टिग्रहणादियत्नानित्यर्थः । तपोऽन्तःकरणदोषापहं दुष्टरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्नेन[3] तपस्त्वमुक्तम् । अत्रापि प्रचुरदोषबुद्धिमत्त्वात्तथा । अत एवाग्रे यष्टित्याग । सर्वात्मना दोषारोपनिवृत्तेस्तत्प्रापकस्य दुःखस्य भक्तिमध्यपातित्वं नोक्तम् । अत्रायं भाव । पूर्वमेव स्वप्रापणमकृत्वा तावत्क्लेशानन्तरं तथाकरणे कश्चन विशेषो वाच्यः । स च पूर्वं यष्टिग्रहणेन क्लेशानन्तरं तत्त्यागेन चान्तःकरणगत एवेति उच्यते । एवं सति 'चार्थं मे दुष्करं तप' इति वाक्यात् तद्गतालौकिकविरोधहेतुस्तप इति तथोक्तम् । भक्तित्वानुक्तौ हेतुरुक्त एव । एतदेवाभिसन्धायोक्तं परोक्षेत्यादि । परोक्षवादविषय एवासार्कि चेदित्यादिनाप्युक्त ।

दधिनिर्मन्थने काल इत्यत्र, क्रियाशक्तेरित्यादि । क्रियाशक्तिर्भुजयो प्रतिष्ठिता ।
तदाधिदैविकधर्मे द । 'इन्द्रियं वै दधी'तिश्रुतेस्तस्येन्द्रियरूपं तदिति तथा ।
१०९२ वस्तुतस्तु परोक्षवादविषय एवार्थोऽनेनोक्तः । तथाहि । क्रियाशक्तेरिति पञ्चमी

---

१ लल्ग मू पा । २ भावत्, मू पा । ३ यत्ने मू पा ।

हेतौ । भगवद्वियोगे[1] हि सर्वेन्द्रियगतस्तादृक् क्षोभो भवयतिप्रचुरो, येन तत्तदाधिदैविकस्यापीन्द्रियं क्षुभितं भवति । तदा भावविशेषैर्गुणगानं भवति । यथा व्रजरत्नानाम् । तदेतत्प्रसङ्गादुक्तं भगवत इत्यादिना ।

क्षौमं वास इत्यत्र **सुभ्रूरित्यस्याभासः, नन्वेवमतिमक्रम** इत्यादि । व्रजजनक्लेशहेतुभूतानां नाशाय दुःखप्रापणाय च मृत्युयमौ तत्राजक्षाविति कुचकम्पस्य
१०-९-२. क्लेशहेतुत्वेन तत्कर्त्रौ पूर्वोक्तदेवतां तौ कथं न तथा कृतवन्तावित्यर्थः । सर्वनियमनत्वेन तयोर्यमत्वम् । दिक्पालस्यात्रातथात्वमिति ज्ञापनायेदमुक्तम् । भाव्यर्थः श्रमरतस्यानङ्गीकारे तद्धेतौ न प्रवर्तेत । तथा च तदङ्गीकृत्य ममन्थेति सम्बन्धः । क्लेशे भ्रूसङ्कोचसम्भवेनात्र च शोभनत्वेन तदभावात् क्लेशाभावो ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः **पर्यवसानादिति** । तदद्दण्डः पर्यवसानं । रज्ज्वाकर्षे भुजद्वयस्यापि व्यापृतत्वं भवतीति दक्षिणवामयोर्यथाक्रम तद्रूपत्वम् । अत्रायं भावः । अस्त्यत्र क्रिया द्विविधा । भगवत्सम्बन्धिनी गार्हस्थ्यसम्बन्धिनी चेति । प्रधानत्वाप्रधानत्वाभ्यां[2] तद्रूपत्वमुच्यते । तत्तत्कङ्कणानां भक्तिमार्गीयनियमरूपत्वं कर्ममार्गीयदेवतारूपत्वम् । तदाश्रितत्वात् । सुभ्रूरितिवत्स्वतन्त्रविशेषणत्वं सर्वेषामनुक्त्वाभरणकर्मत्वोक्तेस्तात्पर्यमाहुः **क्लिष्टं सर्वत्रेति** । क्लेशरूपसमानधर्मवत्त्वं सर्वेष्वस्तीति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । विशेषणत्वोक्तौ[3] प्रकारकत्वापत्त्या तदप्राधान्येन तत्क्लेशस्याप्रयोजकत्वात् तद्धेतुभूतमन्थनेनुचित वं न ज्ञापितं भवेदिति भावः । शीर्ष्णः सत्यलोकाधिदैविकरूपत्वेन तदुपरि ज्ञानिनां जीवन्मुक्तानामेव स्थानमिति तथोक्तम् । लीलामध्यपातिनां भगवदात्मकत्वमभिसन्धायैवं सर्वत्राचार्यैर्निरूप्यत इति ज्ञेयम् । प्रभौ स्नेहवतां तथैव तत्सम्बन्धिष्वपि स्नेह इति मातुस्तादृक्श्रमदर्शने तदसहिष्णुत्वेन क्षोभात् मुक्तानामपि स्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेन **स्रग् लक्ष्मीरित्याद्युक्तम्** । किञ्च । सर्वमूलभूतभगवदाविर्भावस्थानत्वेन सर्वमूलभूतत्वान्मातरि तादृशधर्मे सति तत्कार्यपरंपरायां स्वत एव तादृशत्वं भवतीति भावेनापि तथोक्तम् । विपक्षे बाधकमाहुः **आकृतीत्यादि** । मन्थनोक्तयैव तदनुरूपावृत्तेरपि प्राप्तेस्तत्कथनं पुनर्मन्थनोक्तेश्च[4] तथा स्यादित्यर्थः । एवं सति विशेषस्यावश्यवाच्यत्वे मन्थनस्यानुचित्वज्ञापनमेव विशेष इति वक्तुं युक्तमिति लोकतः परमार्थतश्च तथात्वमुक्तम् । किञ्च । पूर्वं दधिनिर्मन्थने काल इति वाक्याद् गुणगानाङ्गत्वेन मन्थनमुक्तम् । तेन मन्थनेन न किमपि क्लिष्टमभूत् । तथैव चेदत्रापि स्यान्न निवारयेत्प्रभुः । निरोधाविरोधात् । एवं सत्यग्रे निषेधस्य वाच्यत्वात् तद्धेतुभूतं निरोधविरोधिमन्थनमवश्यं वाच्यमित्ये-

१. भगवद्विप्रयोगे मू. पा. २. तत्तद्रूप- मू. पा. ।
३. प्रकारता- मू. पा. । ४. -कोक्तिश्च मू. पा. ।

केन तदुक्तम् । एवं सति विश्वतिस्तथाविधेति युक्ततरम् । अन्यथा निषेधोक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यभिसंधायाहुः **शुकवाक्येत्यादि** । मन्थनसामयिकाकृतेः साधारणत्वेन विशिष्टलीलारूपत्वं न सम्भवतीत्युत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता' इति लक्षणं शुकवाक्यं तथा स्यादिति वा । उत्कीर्तिस्तु माहात्म्यज्ञानहेतुत्वेन भक्तिजनकत्वादुत्कर्षः । **पूर्ववदिति** । निष्क्रमणो सवत्रदित्यर्थः ।

तमङ्कमारूढमित्यत्र, **दैत्यानिति** । उक्तन्यायेनाधिदैविकभूरूपत्वादङ्कस्य भूस्थितास्तांस्तथाकर्तुमित्यर्थः । मात्रा ग्रहणसम्भवेऽपि स्वयमङ्कारोहणस्येदं
१० ९ ५ तात्पर्यमुक्तम् ।

उत्सिच्यमान इत्यत्र । वैदिकाग्निहोत्रादावलौकिकदोषजनकं यथा, तथा लौकिके तल्लौकिकदोषजनकमित्याशयेनोक्तं **दोषजनकं चेति** ।

स जातकोपेत्यत्र, तत्त्वं **निवारणीयमिति** । यशोदाया अपराधस्तन्निप्रत्यार्थिकस्य लोभस्य च नाशनमेतद्मारणार्थमाधिदैविकविज्ञापनं चेति त्रयम् ।
१० ९ १६ आधिदैविकश्चेदाध्यात्मिकं मारयेत्, सर्वांशेन मारयेत्, तथा सत्यग्रिमकार्यं न भविष्यतीति तत्कृततन्मारणस्य निवारणमत्रोच्यते । भगवांस्त्वेतत्कालीनापराधहेतुभूतलोभमात्रं नाशितवानिति पूर्वोक्तेन लोभं तद्गतं भाण्डं च स्फोटितवानित्यनेनाग्रिमग्रन्थेन न विरोधः । अत्रैवाग्रे त्रयमुत्पादयितुं **भित्त्वमिति** । यथाधिदैविकेन तथा कर्तुमुद्यतम् । तथान्या यशोदा तद्गतं लोभं च भगवदेकविषयम् । तदुपभोग्यत्वेन भोगविषयान् दुग्धादीन्ध्यानुत्पादयितुं स तथेत्यर्थः । तेन क्रोधातिशयो निरूपितो भवति । **तदुभयमपीति** । आधिदैविकं लोभं रजोगुणं चेत्यर्थः । ननु पुत्रदुग्धयोः समानप्रीतिविषयत्वेऽपि नैवं संभवतीत्यनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो द्रवद्रसना भेदनस्यापि तात्पर्यमाहुः **दैत्याविष्टेवेति** । सा यशोदा निजा पयोनिषेविणी स्नेहकला प्रसुविस्मारकत्वेन दैत्याविष्टेवोद्गतेति तथागमनमभूत् । तत्राश [1]वालौकिकप्रकारेण करिष्यन् 'स्ययश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानी'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तच्छ्रवणे पुत्रानुसन्धानात् तथा । तत्रैव कथनमयुक्तमितीवे युक्तम् । वस्तुतस्तु भगवत्कृतो मोह एव तादृगिति तथात्वम् । अत एवास्यापि लीलात्वं [2]तथाप्यनुचितमभूदिति तथोक्तमाचार्यैः । **जघास हैयङ्गवमन्तरङ्गत** इत्यत्र, **आधिदैविकदैत्याना**मिति । मातृदर्शनयोग्ये स्थाने भक्षणे तस्याः क्रोधो भवेत् । अतो यत्र भक्षणे कृते तदनुपादस्तत्र तथाकृतवानिति भावः ।

---

१ चालौकिक— मू. पा । २ तथाप्ययनु— मू. पा ।

मर्काय काममित्यत्र, पूर्वमपि दैत्यावेशेनेति। पूर्वमपि यत्सम्पादितं तन्मर्काय यच्छतीति सम्बन्धः। तत्र हैयङ्गवगतं हेतुमाहुर्दैत्यावेशेनेति।
१०-९-८. भक्तीयपदार्थस्य स्वयमनङ्गीकारात्[1]। क्रूरे विनियोगाच्च दुष्टत्वं लक्ष्यते। स चालौकिक एव दोषो वाच्यो, लौकिकस्यादर्शनात्। तदेतदुक्तं दैत्येत्यादिना। शकटदृष्टान्तेनान्यत्राप्येवंभूते दृष्टिः कार्येति नासम्भावना काचित्। चौर्यविशङ्कितेक्षणमित्यत्र। तस्याश्चौर्यदोषनिवारणायेति। पुत्रस्नेहस्नुतेति वाक्यात् भगवदेकभोग्यस्तन्यनिरोधश्चौर्यम्। तच्च तदीयवस्तुनो यथेच्छं विनियोगकरणेन सन्तोषान्निवार्यते। विशब्दस्य कालवाचित्वपक्षमादायाहु: तस्या ज्ञानं कालेनेति। बालत्वं ज्ञात्वा तथा व्यवहरतीति तथा। 'पृष्ठे कृतो मे यदधर्म' इति वाक्यात्पृष्ठभागदिशि पापस्थानमिति तत्र व्याप्ता दृष्टिस्तद्विषयिणी भवत्येवेति भावेन पापदृष्टिरित्युक्तम्।

विस्रंसितकेशबन्धनेत्यत्र, उत्पत्तिप्रलयावित्यादि। कशब्देशशब्दयोरुत्पत्तिलयाधिष्ठातृदेववाचकत्वात्तद्वाच्यत्वात्केशानां तयोस्तत्र सत्त्वं ज्ञायते। तत्स-
१०-९-१०. त्त्वेनैव तदधिष्ठेयोत्पत्तिलययोरपि। एतादृशान्मुक्तानां युक्तमेवाजननम्। अन्यथा स्वाधिष्ठातृसहितोत्पत्तिलयाधिष्ठानाच्च्युतिर्न स्यादिति भावः। तत इति। तादृशानां बन्धादित्यर्थः।

न चान्तर्न बहिरित्यत्र, किञ्च जगन्मयोयमित्यादि। जगच्च य इत्यत्र
१०-९-१३. चकारार्थकथनमिति ज्ञेयम्।

तद्दाम बध्यमानस्येत्यत्र, भगवता स्वस्मिन्दोषद्वयमित्यारभ्य ज्ञापयितुमेवमाहेत्यन्तम्। अत्रेदं प्रतिभाति। बहिः प्रकट एव प्रभौ पुत्रव्यवहार[2]
१०-९-१५. इति तत्कृतमन्त स्थितस्याज्ञानम्। दोषारोपे बहिरनुभूयमानोप्यननुभूयमान इव भवति। दोषज्ञानपराभूतत्वाद् दृष्टेः। तदिदमुक्तमन्तर्बहिःस्थितिमित्यादिना। मूलस्थविशेषणद्वयतात्पर्यरूपं लीलापदार्थानां सच्चिदानन्दरूपत्वमभिप्रेत्य दाम्नि ज्ञानकरणे निरूपिते। ननु ज्ञानेन वस्त्वन्यथाभावाभावाद्वेष्टनमसम्भवि, दाम्नस्तथात्वे सुतरां तथेति चेत्। अत्र वयं वदामः। अत्र हि भगवान् भक्तप्राधान्येन लीलां करोति, अतो यथा मर्यादाभक्तिमार्गे भगवद्विषयकापराधे भक्तानां दण्डः कालादिभिस्तदधिकारिभिः क्रियते तथा [3](पुष्टि)पुष्टिमार्गे भक्तविषयकापराधे यथैव ते चिकीर्षन्ति, तथैव प्रभुरङ्गीकरोतीति वस्तुस्थितिः। अत्र भजनविरोधिभावजननमेवापराधः। एवं सति पुत्रत्वेनाङ्गीकृते तद्धर्माङ्गीकारोपि जात इति मातृनियम्यत्वस्यापि स्वस्मिन्नङ्गीकारात्तत्स्वामिकदाम्नामपि तादृक्

१. —कारात् क्रूरे मू. पा.। २ पुत्रत्वव्यवहार मू. पा.। ३. पुष्टिपुष्टिमार्गे मू. पा.।

सामर्थ्यं दत्तमस्तीति तथा । इदमेवोक्तमन्यथा वदिरपीत्यादिना । एवं सति दामभि-र्नियमने दण्डसम्पत्तिर्भवति । अत्र तथाभावेऽन्नद्वयं प्रतिबन्धकं निसर्गेश्वरत्वनिसर्गदास-त्वलक्षणं भगवत्तदासगतम् । न हि दासनियम्यः प्रभुर्भवति । यद्यपि मातृनियम्यत्वमङ्गी-कृतमिति तेनैव सर्वात्मना नियमनं सम्भवति, तथापि यथा भगवद्धर्मत्वेनाङ्गीकारो वलिष्ठ-त्वैश्वर्यस्यापि तथात्वादबाध्यत्वाच्च न तथा सर्वात्मना भवितुमर्हति । उक्ताङ्गीकारात्परं तावद्देशनमभूत् । भक्तेषु प्रभुनियम्यत्वस्यापि नित्यत्वात् । अतस्तथा न्यूनमभूत् । अत एव सर्वोपयोग्यङ्गुमानेन न्यूनतोक्ता । अग्रे त्वीश्वरत्वेनान्यथा कर्तुं समर्थत्वात्तदेव स्वनियमने साधकं कृतवानिति वक्ष्यते कृपयासीत्स्वबन्धन इति पदेन । कृपाया ईश्वरधर्मत्वे-नैश्वर्यमेव करणत्वेनावगम्यते । अन्यथैतत्कार्यं न स्यात् । न हीश्वरादन्यः स्वस्वरूपमर्या-दातिक्रमणे[1] जीवस्वरूपमर्यादातिक्रमणे च समर्थो भवति, अस्वतन्त्रत्वात् । यथा जगत्क-र्तृत्वादेरीश्वरधर्मत्वेपि नैतादृशत्वं तथा भक्तानामप्येतदतिपौरुषमिति ज्ञाप्यते । यद्वा । बन्ध-नन्यूनतोक्त्योर्मध्ये विशेषणद्वयकथनेन तयोरुभयत्र हेतुत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । बन्धने तयोर्हेतुत्वमुक्तम् । तादृशन्यूनतायामपि तयोस्तथात्वमुच्यते । विशेषणाभ्यां हि तज्ज्ञानप्रकार उच्यते । भगवांस्तु निरुपधिस्नेहेन दोषारोपाभावयुक्तेन वशो भवति । तथा च पुत्रत्वेन स्नेहः सोपाधिरिति दोषारोपश्चास्तीति वशीकरणे प्रतिबन्धकमेतद्द्वयमिति ज्ञापनाय द्व्यङ्गुल-न्यूनतोच्यते । अत एव स्वपदम् । यद्वा । स्वार्भकस्य कृतागसः इति मातृविशेषणम् । अतृप्त-स्यागावगूरणबन्धनोद्यमै कृत्वा कृतागस्त्वम् । प्रथमतोर्भकस्तत्रापि स्वस्यैव तादृशे तथा कृतिरनुचितेति ज्ञापितम् । तथा चैतादृश्यास्तद्दाम तथाभूदिति सम्बन्धः । तथा च बाह्या-भ्यन्तरापराधवत्सम्बन्धित्वात्तथा न्यूनमभूदिति भावः । दामसामर्थ्ये सत्यपि भगवदिच्छया तथात्वे न्यूनं चकारेत्युक्तं स्यात् । तथा चैवमुक्त्या वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति बोध्यते । पूर्वापरयोर्भगवत एव सत्त्वादित्यादिग्रन्थस्याय भाव । 'एवं सन्दर्शिने'ति वाक्यात्तत्प्रदर्शनार्थमिमा लीलां कृतवानिति गम्यते । यद्यपि भक्तनिवेदितात्मवस्त्रभूषणा-द्यङ्गीकारेपि भक्तेच्छयैवेति सोपि तथा भवति, तथापि तेषामिष्टत्वाल्लोके तदङ्गीकारो न तथा तद्बोधकः । बन्धनं तु दुःखहेतुत्वेनानिष्टं लोक इति तदङ्गीकारस्फुटतरा[2] तयेत्यनेन प्रकारेण प्रदर्शितवानित्युच्यते । अत एवान्येवंभावे तत्र दर्शिनं भवति, किन्त्वेवंभावेनैवेत्याशयेन मूल 'एवं संदर्शिने'त्युक्तम् । किञ्च । ईश्वरे दुःखाभावेन तथा भक्तेच्छापूरणे न कोपि विशेषः सिध्यति यद्यपि, तथापि मात्रतिरिक्तभक्तानां श्रवणेपि दुःखहेतुरिदमिति भक्तदुःखहेतुकरणं भक्तिमार्गविरुद्धमिति सर्वथा पुरुषोत्तमस्याकर्तव्यं भवतीति तस्यापि करणेनातिशयेन

१. -क्रमणे मू. पा । २. -कारस्तनस्तरा मू. पा. ।

तथात्वं बोधितं भवति । एवं सत्युदरस्य व्यापकत्वात्तत्र कुत्रचित्स्थितिवद्गुणत्वपृष्ठभागे पार्श्वयोश्च दाम्नः स्थितिर्न विरुद्धा । किन्तु दाम्नावच्छेद्यत्वं विरुद्धम् । तच्च तदाद्यन्तयोर्मेलने भवति । यद्यप्युक्तदेशे स्थितिवद्यथात्रापि स्थितिस्तथोक्तदेशे तन्मेलनवदत्रापि तत्सम्भवति, तथाप्यत्र स्वरूपप्राकट्यात् तद्धर्माणामपि व्यापकत्वादीनां प्रकटत्वेन स्वकार्योन्मुखत्वान्न तत् संभवति । स्वस्यैवावच्छेदकत्वे तत्साधनोच्छेदप्रसङ्गः । तथा च दामाद्यन्तयोः मतोद्देशेणैव न तथा सम्भवतीति न्यूनताया आवश्यकत्वेन प्रथमातिक्रम इति *न्यायादल्पेत्यादिनोक्तहेतुना च तथा न्यूनमभूत् । अग्रे 'कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धन' इति वाक्यात्स्वयमेव स्वरूपमर्यादामतिक्रम्य तथाभवदित्युक्तम् । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यत्र* तत्स्वाभाविकधर्मरूपवसनभूषणविशिष्टानामेव देशापरिच्छेद उक्त इति न तैरवच्छेदः शङ्कनीयः । **व्यापकत्वस्येति** । स्वाभाविकव्यापकत्वस्यैवानवच्छेद्यत्वे हेतोः सत्वात् कृत्रिमतत्करणमप्रयोजनकमयुक्तं चेति भावः । अल्पपरिमाणत्वेन प्रतीयमानस्यैव तदधिकपरिमाणवत्त्वमवच्छेदकाधिक्येपि सर्वत्र समानपरिमाणत्वेन प्रतीयमानत्वं च चन्द्रन प्रतिविम्बयोरस्तीति तद्दृष्टान्तमाहुः **प्रतिविम्बवादाविति** । यथा द्वादशसहस्रयोजनात्मकत्वेपि चन्द्रमण्डलस्यैतो यावपरिमाणकं तद् दृश्यते तावत्परिमाणकमेवोदञ्चने सरस्सरित्प्रभृतिषु च, तथात्रापीत्यर्थः । तथा सति तु पूर्ववैलक्षण्यज्ञानादशक्यताज्ञानेन भूयो योजनासम्भवोपि । इदमेवोक्तं **वैलक्षण्याज्ञाना**दित्यनेन । यद्वा । तदैव निकटस्थमणिस्तम्भादिगतभगवत्प्रतिविम्ब आदिपदात् तच्छायायां च पूर्ववदेवोपालम्भादित्यर्थः ।[1]

कृष्णस्त्वित्यस्याभासे, एवं स्वमनोरथ इत्यादि । अधुना चितो मातुर्गमनमुच्यते, अग्रे बाला ऊचुरित्यनेन तेषां तत्र स्थितिर्ज्ञाप्यते, नान्येषाम् । एवं
१०-९-२२. सत्यर्थाद्गोपीनां गमनमुक्तं भवतीति तदिदमुक्तम् । एतास्तु तादृशं तं द्रष्टुमक्षमा इति तादृग्गेहेपि संमुखं मुखं न कृतवत्य इति तद्गेहाद् बहिरेव प्रसन्नमुखा जाता इति ज्ञापनाय विशेषणमुक्तम् । **एवं स्वमनोरथे सिद्ध** इति तु मातुर्वैयग्र्ये हेतुरुक्तः । अथवा, *अधुनाप्यनाश्लिष्टप्रियास्तदभिलाषिण्यो* दाम्ना बन्धनाभावं दृष्ट्वा स्वार्थे सन्दिहाना जाताः । सम्पन्ने तस्मिन्स्वमनोरथेपि सेत्स्यतीति निश्चयेनैतासामेव स सिद्ध इति तथोक्तम् ।

इति नवमोध्यायः ।

दशमेध्याये स्वमेव काल इत्यत्र, वस्तुनः परिच्छेदकत्वमित्यादि । ननु समवेतस्य वस्तुनो घटादेः परिच्छिन्नत्वेन तत्समवायिनो भगवतोपि
१०-१०-३०. परिच्छेदापात इत्यत आह वस्तुन इत्यादि । सर्वं भक्षेति वादी सर्ववादी ।

---

१. पूर्ववदेवोपलम्भा- मू. पा ।

तथा च तन्मते स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन वस्तुरूपेणाप्याविर्भाव इति न तत्कृतपरिच्छेद-शङ्का भगवतीत्यर्थः । अथवा समवेतस्य परिच्छिन्नत्वेपि न समवायिनस्तथात्वं सर्वेषां वादिनां सम्मतं, शब्दस्य तथात्वेप्याकाशस्यातथात्वादित्यर्थः ।

गृह्यमाणैरित्यत्र, तेषां धर्माणामित्यादि । भगवद्ग्रहणहेतौ सत्यप्यग्रह इति वक्तुं तद्धेतुमाहु तेषामित्यादि । तेषां घटादीनां त्वदाश्रयत्वादाश्रयस्य च

१०-१०-३२ सहभाननियमात्तथा भवितु युक्तमित्याद्यपक्षे धर्माणां घटादिधर्माणामपि तथात्वाद्धर्मिसहभाननियमात्तथेत्यर्थः । यद्यप्येवं धर्मिपदमनर्थकं तथापि प्रत्येकं भिन्नहेतुकथनार्थमिति ज्ञेयम् । एवं सत्यप्यग्रहे हेतुमाहेत्याहु तत्र हेतुरिति ।

इति दशमोध्यायः ।

एकादशेऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वं समारणमिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य

१०-११-० तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवंभूतं ज्ञातुमेव हन्तु वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च[1] । तस्यासुरत्वेपि वत्ससारूप्यतद्-यगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतमाव एव निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराध स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयो सम्बन्धिदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलमग्नत्व । दोषबुद्धेः फलं स्वरूपनाश । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्ग कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापित भवति । मूले[1] भक्तानिष्टनिवर्तने लोकवेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वा-न्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोनुचित इति तद्रूप बकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्विदामित्यत्र, अजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् । इदमत्राकूतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे सति

१०-११-२ यदि भगवानस्तत्तद्भावानुरूप तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-र्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा करणमावश्यकम् । इमे एवं[2] वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्रत्रचित्तथा-करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टि-तैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवैवं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु तज्जनन तेषां रीतिं कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टैरित्यस्याभासमाहुः तद्पीत्यादि ।

१ भवति मूले । मू पा. २ एव मू पा ।

करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम्। यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्तज्जननमिति ज्ञेयम्।

गोपवृद्धा इत्यस्याभासे, **सर्वदेवाधिष्ठितेति**। आधिदैविका इन्द्रादयोऽन्तरङ्गसेवका
१०-११-१०. भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सज्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम्।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे, उत्पातत्वं चेति। न स्यादिति शेषः। प्रतिकारवत
१० ११ १३ एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः।

वृन्दावनादीनित्यादिषु। तदा केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च राजसत्वम्। प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो
१०-११ २०. मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्यज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम्।

अनुकृत्य रुतैर्जन्तूनित्यत्र, **तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति**। लीलाविरोधिभावप्रकटनं दोषः। अलौकिकत्वज्ञानं च तथा। प्राकृताननुकरणं च तद्धेतुः। तथा च
१०-११-२९. तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र। **तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति**। यथा गोपालसूनुरपि तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोऽपि जीवोऽक्षररूप
१०-११-४०. इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः।

१०-११-४९. **निलायनैरि**त्यत्र, **ब्राह्मणोपीति**[1]।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके। तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति हि॥ १॥
भक्तार्तिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि। निरोध्येषु प्रभौ दोषारोपाभावः फलं त्विह॥ २॥
कदाचिन्निजभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया। तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते॥ ३॥
क्वचित्परस्परं गुप्तानुरागवशतो वने। कथञ्चिद् भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः॥ ४॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेऽपि निजाग्रहात्। नयति स्वेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान्॥ ५॥
कदाचित् कौतुकावेशं जापयन् स्वस्य वृष्णसौ। अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः॥ ६॥
पुलिनस्थितभक्तार्थे बहुधोपायकार्यभृत्। तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्येव सर्वतः॥ ७॥
अन्यथैवदभिमानेन भक्तनैकट्यमाप्नुयात्। बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम्॥ ८॥
स्थित्वानेकविधा लीलाः करोति व्रजवल्लभः। [2]स्थापयित्वान्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः॥ ९॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च। भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित्॥१०॥
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान्।
भुङ्क्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा॥११॥

---

१. ब्राह्मणोपीत्यादि। मू. पा.। २. स्थापयित्वेवान्य- मू. पा.।

अथैकत्र पुलिने वेणुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावयमान मुद्धेक्युदारधीः ॥१२॥
एतदेव ब्राह्मणोपे'त्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥१३॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुट. । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेऽपि शुद्धता ॥१४॥
ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम्[1] । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥१५॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥१६॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धयै यद्वा प्रपञ्चत । अतीतस्तासये भक्तिमार्गानप्यकरोद् दृढान् ॥१७॥
अशेषवेदशास्त्रोक्तफलभोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य क्रीडतीत्यपि सूच्यते ॥१८॥
भक्ताः सर्वं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रह । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव[2] तदा परः ॥१९॥
यतो नान्यप्रतिक्षेयं 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥२०॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्वं भगवदात्मकम् । प्रवर्तस्वतो वेणुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥ २१ ॥
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुकै । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौगण्डवयःश्रितौ'विति युक्त सन्दर्भ इति । मध्येऽन्यकथा 'त्वेवं विहारै'रि यस्य 'ततश्च पौगण्डवय' इत्यस्य च वक्त्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्यागं वदेत् । किञ्च, 'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्प्राप्ते'स्ततश्च पौगण्डवयःश्रिता'विति वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते त्वेवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पुस्तकेषु लिख्यते, तदप्रामाणिकमितोतोऽपि तथात्वं तेषां ज्ञेयम् । भगवत्प्रियाकृतलीलानुकृति-ष्वेतदनुकृत्यभावात् । तृतीयस्कन्धे श्रीमदुद्धवैर्द्वादशे स्कन्धे सूतेन चैतत्कथाया अकथनाच्च । 'न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते,' 'न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः', 'न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथ' इति ब्रह्मवाक्यविरोधश्च । ईश्वरे तत्वेन ज्ञानवतस्तत्परीक्षाकृतेर्महानर्थरूपत्वाद्, 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति भगवद्वाक्यविरोधश्च । तोकेन जीवहरणमित्यादिनिरूपकस्य सदेश्वरत्वेन ज्ञानवतस्तादृग्धाष्टर्यस्यासम्भवाच्च । **आचार्यैः** प्रसिद्धिमात्रेण विवृतमित्यस्माभिरुपेक्षितम् ।

इति श्रीप्रमाणप्रकरणम् ।

प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, गोपालानां निरोध इत्यादि । एतयोर्निरोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थ । **मध्यमोयमिति** । वयस्यानां स्वामिनीनां चाग्रेस्मान्निरोधादधिकस्य

1. 'द्वय'मित्यत्र मूले टिप्पणमेवम्—'प्रकरणस्य प्रमाणत्व शुद्धब्रह्मत्व च तल्लक्षणायोगात् प्रमाणाभावात् ।' २. स्वयमेव मू. पा. ।

तस्य वक्ष्यमाणत्वादेतत्प्रकरणोक्तत्वमपेक्ष्य स तयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः। **पञ्चधैवेति।** धेनुककालीयदावाग्निद्वयप्रलम्बनिग्रहात्मकं इत्यर्थः। साधारणानां व्रजस्थानामेतेनान्तःकरण निरोधप्रतिबन्धकापगम उक्तः, वयस्यानां सखीनां तु मुख्यत्वेन निरोध एकैकेनाध्यायेनोक्त इत्याहुः **उभयेषामिति।** तत्र निमित्तमाहुः **स्नेहाधिक्येति।** साधारणापेक्षयाधिकस्नेह-ज्ञापनार्थमित्यर्थः। प्रथमं द्वादशेऽध्याय इति श्लोकः। अत्र अयमाशयः। अत्र ह्यादौ लीलासम्बन्धिवस्तुस्वरूपज्ञानं निरूप्यते। तदनन्तरं दशारसात्मकलीलानुभवश्च। तथा चैवं भावोक्त्यनन्तरं देहादिसर्वविस्मृतिरेव वक्तुं युक्ता, सापि न तात्कालिकी, किन्तु सार्वदिकीति स्थितौ सत्यां यदेतदग्रे धेनुकवधनिरूपणं तत्तादृग्रूपमित्येव ज्ञेयम्। धेनुकाति रिक्तदध्यासाभावश्चेत्यपि। अध्यासनिवृत्तौ तत्सम्भूत्यसंभवात्। किञ्च। अध्यासस्य अविद्या जन्यत्वनियम इति प्रहिल्लादिन प्रति 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनाहुः **यथाग्रहस्त दैतमेव धेनुकं तथा मानयेति।** आवश्यकदैहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भगवद्भजन-प्रतिबन्धकत्वं हि देहाध्यासे। अयमपि स्वाभीष्टभजनप्रकारविशेषानुकूलतद्वनगमनप्रतिबन्धक इति तथा। अत एव मूले 'प्रेम्णेदमब्रुव'न्नित्युक्तम्। गोपेष्टप्रकारस्य भगवदभिमतत्वमपि ज्ञापयितुं सखित्वमप्युक्तम्। अन्यथा सोतिवीर्य इत्यादे' कृतनराहारत्वस्य चोक्तत्वात्सम्भा-वितानिष्टदेशे गमनविज्ञापनं प्रेमविरुद्धमिति तदुक्तिर्विरुद्धा स्यात्। यथा तत्त्वज्ञानस्वभा-वादेव तदध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, तथानोक्तरसानुभवस्वभावजनिततत्प्रकारविशेषोत्कटरागत-स्वेष्टलीलाप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तस्तद्धर्मो भासमानोपि न बाधकस्तेषां विजातीयावभूत्, अतस्त-न्निवृत्तिरावश्यकत्वात्। अन्यथा सा न स्यादेव। अत एवाग्रेयुक्ताधिकारवत्प्राप्य फल प्राप्तवन्तः। एतदेवाहुः **फलावधीति** क्रियाविशेषणेन। **कालीय इन्द्रियाण्याहुरिति।** इत्याहुरिति सम्बन्धः। **इति मतमिति च।** आध्यात्मिकीमविद्यामित्युक्तत्वात्तादृशस्यैव देहादेरध्यासनिवृत्तिरत्र कार्या। स च लिङ्गशरीरात्मक इति प्राकृततन्निवृत्तिरेव वाच्या। सैवाध्यायान्ते निरूपिता। अत एव 'दैवोपहतचेतस' इति वक्ष्यति। लीलास्थभक्तजीवनादिक-मपि नादृष्टजन्यम्, अलौकिकत्वादिति ज्ञापनाय। एतेदेवोक्तमाचार्यैः **ततश्चेज्जीविता** इत्यनेन। देहस्य प्रारब्धजन्यत्वनियमेन तस्य च नष्टत्वेन न तज्जन्योयमिमो देह इति पूर्वस्माद्भिन्न एवेत्याहुः **पुनर्देहान्तरेति।** 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति वाक्यात् हरिविस्मृतेरेव तथात्वम्। तथा च विषयोन्मुखेन्द्रियाणां तद्धेतुत्वात्तथात्वमित्याशयेनोक्तं **कालीय इन्द्रियाण्याहुरित्यादि।** एतेनैतेषां भगवद्भावातिरिक्तभावाभावः सार्वदिक इति सूचि-तम्। यद्यपि पूर्वमप्येतेषां तथात्वमेवासीत्तथापि यथा वाचा लीलास्थतत्त्वादिस्वरूप

१ भावोक्त्यनन्तरमिति पाठः। २ स्मृत्यभावादिति पाठः।

ज्ञापितम्, तथा स्वकृत्यैतेषां स्वरूपमाधुनिकान् ज्ञापयितुं लौकिकमपि भावं स्थापयित्वा तथात्वतनान्, अन्यथा 'दैवोपहतचेतस' इति न वदेत्, अलौकिकत्वात्, लौकिकेष्वेव तथात्वसम्भवादिति भावः ।

ततश्च **पौगण्डवय** इत्यत्र, **दोषाभाव प्रथम**मित्यादि । पुरुषे हि देहे
न्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मक सङ्घः । तथात्वं भगवत्यपि भासत इति तदभा
१० १२ १ वनिरूपणेन दोषाभाव उक्तः । प्रमाणप्रकरणत्वात् । तेन भक्तानामपि तथात्वं सिध्यति । अन्यथा सत्यदानं न स्यात् । स चोक्तलीलयैवोक्तः । तथा हि । नहि जीवस्य तादृशसर्वहेतुत्वं पूतनास्तन्यपानं मुक्तिदत्वं वा सम्भवति । न वा स्वापकारकर्त्र्यामपि ब्रह्मादिदुरापपुरुषार्थहेतुकृपायुक्तमन्तःकरणमन्यस्य भवति । यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थाननिलङ्घनादिति न्यायः सर्वत्र द्रष्टव्यः । न वा पूतनास्तन्यसम्बन्धे प्राणरक्षा सम्भवति । अत एव दुर्जरवीर्यमित्युक्तम् । अतितोऽन्यस्य प्राणधर्मरूपस्तनार्थित्वदशाया प्रवालमृदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेण शकटं तथा वोत्तया चावस्थाविरुद्धकार्यकरणेन भौतिकप्राणराहित्यमेवोक्तं भवति । तृणावर्तगन्धग्रहणेपि तथा । बकमुखान्तःप्रवेशेपि । स्वमुखकमलेऽखिलप्रदर्शनेनैकदैव लघुत्वगुरुत्वात्मकत्वेन रज्जुन्यूनतया चेन्द्रियदेहराहित्यं ज्ञाप्यते । न हि 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतोऽन्द्रियं देहो वा सम्भवति । न हि देहे लघुत्वगुरुत्वे एकदैव सम्भवतः, तावद्वर्धमानं वा । उक्तन्यायोऽनुसन्धातव्यः । एवं सति देहाद्यभावेन तदध्यासादेरप्यभावादुक्तगुणैश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपत्वं सिद्धम् । तेन दोषाभावज्ञापककालाभिमानि यस्ता इति पूर्वं ता एव निरूपिता । अत्रैव श्लोके **सखिभिः समम्** इत्यत्र, **गोरक्षा धर्म** इत्यारभ्य **नोपपद्येर**न्नित्यन्तम् । ननु गोरक्षा हि वर्णधर्मः । तथा च भगवत्सत्यप्राणानां तदपेक्षाविक्षेपासम्भाविनामिति यदनुपपन्नमिति चेत् । अत्रायं भावः । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति न्यायेन स्वाभाविकधर्मान् स्थापयित्वैव सत्यं दत्तवान् प्रभुरिति मन्तव्यम् । अन्यथाग्नेर्देवोपहतचित्तत्वं विषपानेन चान्यथाभावो नोपपद्यते । अत एव स्वाभाविकपूर्वसिद्धधर्मनिवृत्तिर्विषपानकार्यव्याजेन भगवता कृते युक्तम् । एवं सति सख्यस्य फलपर्यवसायित्वार्थं स्वकर्तव्यं गोरक्षणं तैः कारयति प्रभुः । सख्यं प्राणानां प्रभुकर्तव्यकरणस्यैव स्वधर्मत्वात् । अन्यथा तदकरणेन स्वाभाविकधर्मश्च चित्तमितस्ततो भ्रमद्भगवन्माहात्म्यग्रहणाक्षमं सद्भगवल्लोकदिदृक्षामपि न जनयेदिति तद्दर्शनमपि न स्यात् । समर्पणे कृतेपि प्रभुश्चेन्न मनुते, तदा न तत् सम्पद्यत इत्यात्मीयत्वनाङ्गीकार स येन तत्सम्पत्तिः । इह तु तदर्थं स्वगृहप्रकटनेनात्मीयत्वमेव भगवानेतेषु मनुत इति ज्ञायते । तेन अस्य आत्मसमर्पणरूपत्वम् । इदं तु साधनरूपम् । अतः साधनप्रकरणे निरूपितम् । फलरूपं तु फलप्रकरणे निरूपयिष्यते ।

साधनरूपनवविधभक्त्यनन्तरं हि फलरूपाणि तानि नवापि भवन्ति । अतः साधनप्रकरणान्ते निरूपितम् । **पुण्यमर्तावित्यत्र, पूर्वमवोचामेति** । 'या वै लसच्छ्रीतुलसी'ति श्लोकइत्यर्थः ।

तन्माधवो वेणुमित्यत्र, लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुमिति । व्रजसीमन्तिन्य एवात्र लक्ष्मीपदेनोच्यन्ते । एकवचनं तु दिवा कथञ्चित्तथैव सम्भवतीया-
१०-१२-२. शयेनोक्तम् । अत्रैव **शब्दब्रह्म च संवादार्थमिति** । अत्र हि स्वच्छन्दविहारार्थं वनप्रवेश उच्यते । स चामर्यादारूप इति मर्यादानिरूपकशब्दब्रह्मणा विसंवादादप्रामाण्यं स्यात्तन्निरासाय तल्लीलास्वरूपनिरूपकं शब्दब्रह्म प्रकटयति । एवं सति यत्र प्रवर्तकशब्दस्यैव मोक्षादिविस्मारकत्वम्, तत्र तद्विषयस्य कीदृशत्वं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं वेणुपदव्युत्पत्तिकथनम् । वेदे चातथात्वं स्फुटम् । इदं च स्वतःपुरुषार्थरूपम् । फलाविसंवादि च । तेन प्रमाणोत्तमत्वं सूचितम् । तथा चायं मार्गः पुष्टिरूप इति मर्यादामार्गीयप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः । **कुसुमाकारं वनमित्यत्र, रजसैव विहार इति** । रसोद्दीपिका सामग्री रजःशब्देनोच्यते । यथा रसशास्त्रसिद्धा लौकिकी रीतिः, तथात्रापीति ज्ञापनाय । **अत्रैव सत्त्वप्रधानैवेति** । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति वाक्याद्रसस्वरूपज्ञानपूर्विकैव लीलेत्यर्थः ।

१०-१२-४. **स्पृशञ्छिखान्वीक्ष्येत्यत्र, तान् उद्धृतान् दृष्ट्वेति** । निरुद्धान् इवेत्यर्थः ।

अत्रैव तमोपहत्यै तरुजन्मेत्यत्र, तरुत्वदोषनिवृत्त्यर्थमिति । अत्रायं भावः ।
तमसोऽज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानविरोधित्वाच्च कदाचित् स्वसमीपे भगवत्यागते
१०-१२-५. स्वसम्बन्धिपत्रपुष्पफलाद्यपेक्षायां च सत्यां पूर्वोक्तदोषेणेदमज्ञात्वा न प्रकटयेयुः स्वजातिस्वभावेन स्वस्वकाले एव च प्रकटयेयुस्तदापराधः स्यात् । अत्र तादृक्तरुजन्मवैयर्थ्यं च । अतस्तमोनिवृत्तावज्ञानस्यापि निवृत्तेर्यथोचिता सेवा भवतीति तन्निवृत्तिः प्रार्थनीया, न तु तरुत्वस्यापि, परमेष्टत्वादिति ।

एतेऽलिन इत्यत्र, वृक्षापेक्षया किञ्चित्समीचीना इति । देवापेक्षया मुनीनां तथात्वं स्पष्टम् । वाचनिकं भजनमनुपथं न भजनं रसविशेषोद्दीपकत्वं
१०-१२-६. चाधिकमेतेषु तेन तथा ।

एवं वृन्दावन इत्यस्यावतारिकायां, तत्र प्रथमं धर्ममाविष्कुर्वन्निति । अत्र हि भगवद्दास्यमेव मुख्यो धर्मः । स च वृक्षाणां भगवता निरूपितः । तथा
१०-१२-९. चैवं 'वृन्दावने पशून्संचारयन् रेमे' इति वाक्येन पूर्ववाक्यानां सम्बन्ध इति तादृशधर्मप्रकटनपूर्वकं रमणं महावाक्यार्थो भवति । स्वयं पशुचारणे क्रीडायां प्रति-

न्धः स्यादिति तदभावाय भगवत्कार्यं स्वयं गोपाः कुर्वन्तीति पशुचारणमपि सेवैवेति स्वधर्म एव, वैश्यानां चायं धर्मो भवत्येवेत्यर्थः समाज इति भावः ।

वृक्षमूलाश्रय इत्यत्र, वृक्षस्य मूलमेवेत्यारभ्यातस्तेषु शेत इत्यन्तम् ।
गोपोत्सङ्गोपबर्हणस्य तल्पेषु शयानस्य वृक्षमूलाश्रयत्वमनुपपन्नमित्येवं
१०-१२-१६. व्याख्या । न च तत्र तल्पस्थित्या तथात्वमुक्तमिति वाच्यम्, भगवद्विशेषण-
त्वानुपपत्तेः । एवं सति विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वेन परोक्षवादेनैवोक्तिरियं श्रीशुकस्येत्याचार्यैरपि तथैवोच्यते । तथा हि इमानि वृक्षमूलानि स्वप्रियाभ्यः सङ्केतितानि, गोपाश्चान्तरङ्गाः प्राप्तसख्या इत्युभयानुगुणकार्यकर्तारोऽत उक्तमूलेष्वेव तद्रचनां कृतवन्तः । तथा च सङ्केतानन्तरं नायिकान्तःकरणानि तत्रैव सन्तीति तेषु तथात्वेनोक्तिः । गुप्तया स्थितिरित्यतीन्द्रियत्वम्, सर्वपरित्यागेन मानसोत्कटभावप्राधान्येन च परमहंसत्वम् । रहःसन्देशवाक्यानामतिगोप्यानामुक्त्या चर्पित्वम्, अत एव परमत्वमुक्तम् । प्रिययोगवत्त्वेन योगित्वम् । शयन उपबर्हणस्य प्राथमिकत्वेन तथैव वक्तुमुचितत्वेपि यदन्ते कथनं तेन रतिश्रान्त्या पश्चाच्छयनं तदत्रोच्यत इति ज्ञायते, अन्यथोपबर्हणस्य तल्पान्तर्गतत्वेन तेनैव तत्प्राप्तेर्गोपोत्संगो नोच्येत । एवं सति तदुक्त्या तल्पान्तर्गततदभावः सूचितो भवति । स च विविधबन्धैरेव भवतीति तदन्ते श्रमापनोदनार्थमन्तरङ्गगोपास्तथा कृतवन्तः, तदा तेषामेव प्राधान्यम्, न नायिकानाम् । इदमेवाभिसन्धाय तेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनमित्याद्युक्तमाचार्यैः **परोक्षवाद** इति । स्मरयुद्धं नियुद्धपदेनोक्तवान्, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या शान्तरसो नोक्तः स्यात् ।

अन्ये तदनुरूपाणीत्यत्र, भगवति सर्वं सम्भवतीति । भक्तिमार्गे विरोधच्छी-
छाया अभावात्तत्कृतो मनोजत्वपरिहारोनुपपन्न इत्यत आहुः महात्मन इत्यस्य
१०-१२-१८. तात्पर्यं **भगवती**त्यादिना । यथा रोदनं यथा वाग्रे सर्वज्ञत्वेन जानन्नपि
भक्तपरीक्षार्थमसन्तमपि भक्तदुःखहेतुं कालीयह्रदे प्रदर्शितवान् । तथाविधा लीला न गीतेत्यर्थः ।

एवं निगूढात्मगतिरित्यत्र, स्वकार्याकरणमेवात्र निगूढत्वम्, तेन तद्विपरीत-
१० १२-१९. कार्यसम्भवोपि । अत एव पूर्णशृङ्गाररसात्मत्वं संगच्छत इति दिक् ।

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणीत्यत्र । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु गन्धविशेषेणे-
ष्टरसानुमानात्कामः सम्भवति । अत एव गन्धलोभितचेतसामिति वक्ष्यन्ति ।
१०-१२-२५. उक्तनद्धर्मैश्चौर्यसम्भावनापि नेति ।

तं गोरज इत्यत्र, **गावोत्र धर्म** इत्यादि । धर्मस्य वृषरूपत्वेन गोजातीयत्वाद्गो-

१०-१२-४२. शब्देन धर्मोक्तः । धर्महेतुत्वेन वा । अर्थस्य धर्मसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वा-
द्विक्षेपहेतुत्वेन च रजोत्पत्त्यान्मदहेतुत्वाच्च रजःपदेनार्थ उक्तः । निष्काम-
स्यान्यसम्बन्धासम्भवात्कामे सत्येव तथात्वाद्द्वयापि कामः । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी
न रमते, स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास'ेति श्रुतेः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेश्च
कामेनैव सर्वरूपेणाविर्भूय सर्वं व्याप्तवानिति च तथा । केशाः सदा' बद्धास्तिष्ठन्ति, अलकाः
सदैव मुक्ता एवेति तथा । दूरमिव गतानां मानिनीमनसां स्वशोभातिशयेनाकार्येव स्वरूपा-
नन्ददातार इति च मोक्षस्थानीया इति भावः । तत्तद्दर्शनेन सा सा लीला साक्षादनुभूतेव
भवतीति निगर्वः । अत्रैव कुन्तलाश्च कामरूपा इत्यादि । उत्तमरसभोक्तृदर्शने स्वस्यापि
तद्भोगेच्छा लोकसिद्धा । प्रकृते च भ्रमरतुल्या एते मुखाम्बुजरसं परितश्चकासत इति
सद्भ्रमद्भावोद्दीपका इति कामरूपाः । गवां सदा भगवत्संगतत्वेन प्रियस्मारकत्वात् कदाचित्
तासामन्यादर्शनसम्पादकत्वेन रसानुभवहेतुत्वाच्चानुभावकत्वम् ।

१०-१२-४५. मध्ये त्वधिकारिदैवैरिति तु परोक्षकथनं वेदितव्यम् ।

त्रयोदशेऽध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ, परीक्षैवेन्द्रियाणामित्यादि । ननु
कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः । तं नागभोगेत्यादिनोक्तलीला
१०-१३-५० त्वयुक्ता, उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतो हेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
परीक्षेत्यादिना । कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यत
इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिं वदन्त एव तं नागभोगेत्यादितात्पर्यमाहुः इन्द्रियाणां हीति ।
हि यस्माद्धेतोस्तन्निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुते इति सम्बन्धः । मृत्योरप्यधिकपीडाजनको
दण्डो निग्रहशब्देनोच्यते । भगवतः स्वेन्द्रियकार्यप्रकटनमात्रमेव गोकुलवासिनां तादृशं
पूर्णे निरोधे भवितान्यथेति तज्ज्ञापनार्थं तथा मानं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उत्पातोपपत्तिमाहुः
ततो देव इति । देवपदेनाधिदैवरूपः काल उच्यते, स च भगवद्रूपः स्वयमाध्यात्मि-
काधिभौतिकौ प्रेरितवानित्यर्थः । अत एव त्रिविधा इत्युक्तम् । पुरुषाय महात्मन
इत्यस्याभासे, ततः सर्वोत्तमोपीत्यादि । यद्यपि सर्वोत्तमस्तथाप्ययं नन्दगेहे जातो,
न तु नृसिंहवत्स्वयमेव प्रकटः । तथा च जननं गर्भादिसापेक्षमिति पुरुषोत्तमत्वमनुपपन्नं
स्यादिति तदभावाय पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेनोपपादयतीत्यर्थः ।

अपराधः सकृद् भर्त्रेत्यत्र, यद्यपीत्यादि । पालकत्वेन साम्प्रतं सात्त्विकेष्वेव कृपा,
न राजसतामसयोस्तत्त्वयोः स्वकार्यकरणेऽनवसर इति तत्करणमपराधस्तथापि
१०-१३-५१. तयोरपि भवानेव पतिरिति सोढव्य इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ, इन्द्रियमाणयोर्दीप इत्यादि । क्षुत्पाभ्यः

प्राणधर्मत्वेनात्र चाग्नेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते । कालीयकथया
१०.१४.०. सह कथने हेतुः **सदैव हीति** । अन्यतरदोषसत्त्वेप्युभयकार्यावश्यंभावेन
तथा । महतो गरुडस्यापि प्राणदोषादेव शापप्राप्तिर्यतोतः सर्वथा निवर्तनीय इति ज्ञापनाय पूर्वं प्रासङ्गिकी कथेति भावः । कालस्याप्यगम्यस्थलकर्ता, तद्भयरहितस्यापि भयहेतुश्चेत्यद्भुतकर्ता, मत्स्यरक्षार्थं भक्तापराधे कृते भगवता स तत्रानीतो येन तत्सर्वनाशोऽभूदित्यप्यद्भुतं कर्म । किञ्च, गरुडस्य प्रभुविहारस्थानत्वेनैव तत्रत्यजीवमात्रापीडनेन शापप्रयुक्तखादनाद्यभावात्सौभरेरपि भक्तापराधदोषनिवृत्ति. । सर्पस्थितित्द्विषकार्यादिषु शापस्यैव मूलत्वात् तदुद्वासनादिनापि तथा । यमुनाया अपि दोषनिवृत्तिरनयैव लीलयेति ज्ञापनाय प्रासङ्गिको कथेत्यर्थः ।

अत्र **प्रविश्येत्यत्र, इदमनुवादकमिति** । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं
स्वत एव भविष्यतीति तदनुवादकत्वशङ्का[1] । अन्यथा विषप्रवेश एव न स्या-
१०.१४.११. दिति भाव ।

पञ्चदशेऽध्याये प्रकरणसन्दर्भे, अन्तःकरणदोषश्चेति । तिष्ठतु स्नेहवार्ता दूरे,
लोके लौकिकानामपि क्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातेपि प्रभुपुत्रादौ न
१०.१५.०. तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्ति सम्भवति । इह तु स्नेहवतामप्यनेवंभाव उच्यत
इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम् । प्रलम्बे हते भगवत्यलौकिकत्वबुद्धिपूर्वस्मात् स्नेहातिशयश्च जातो येन आशीर्दाने विह्वलचेतस्त्वं चाभूदतः **सुष्ठुक्तमन्तःकर-**णेत्यादि ।

कूजत्कोकिलसारसमित्यत्र, कूजिते परपुष्ट इति । पूर्वे रसे हि कूजितोद्गमः ।
स च न विवाहिते पुंसि भवति किन्तु परस्मिन्नेवेति कूजिते परपुष्टो
१०.१५.७. भावोपेक्ष्यते । कोकिलश्च पूर्वं काकपोषित इत्येतत्साम्येन कोकिलोक्तयोक्तौ
व्यज्यत इत्यर्थः ।

षोडशेऽध्याये, अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र, ते हि वर्षवृद्धा इत्यादि ।
'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'त्यनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोगादतरुणत्वं ज्ञाप्यत
१०.१६.२. इति तथा ।

सप्तदशाध्यायार्थकथनं, **लीला सप्तदशेऽध्याय** इत्यादिना । ननु सर्वा लीला
निरुद्धभक्तसहितेत्यत्र को विशेष इति चेत् । उच्यते । प्रलम्बवधदवाग्नि-
१०.१७.०. मोचनाभ्यां वयस्यानां तदुक्तत्च्छ्रवणेन व्रजस्थाना च पूर्वस्माद्विशिष्ट।

[1] १. तदनुवादत्वशङ्का मू पा ।

भगवदासक्तिरेव विशेष इति। अपरञ्च। निरुद्धभक्तसाहित्यं प्रभोरनुक्त्वा लीलया यदुक्तं तेन दिवा स्वामिनीनामिव रात्रौ वयस्यानामाधुनिवयात्यासक्त्या मिथो भगवल्लीलागानेन तद्भावापत्तिरेव जाता। एवं सति प्रभुर्यां यां लीलां करोति, सा सा गोपानां हृदये तिष्ठतीति ज्ञाप्यते। सर्वतत्त्वमिति। लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थ। नन्वितः पूर्वमपि तयोर्भूतत्वादस्माद् ग्रीष्मात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं, तत्राहुः दोषापगमन इति। सत्क्रीडेति। मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्वम्। प्राजापत्य इति। 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'तिश्रुतौ यज्ञात्मकप्रजापतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याकेध्याय इत्यर्थः।

तत्संगदोषो न भवेदिति। गोपालानां प्रभावत्यासक्त्या रात्रावपि निरन्तरं गुणगान
१० १७-१. एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहाज्जागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारयेयुस्तासां
प्रभावनासक्तिश्चेत्स्यात्। एतल्लीलाद्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढ स्नेहो जातस्तासामपीति तासामप्येतदेव रोचत इति न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः।

सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्धेति। अप्राकृते भगवद्धर्मात्मके सत्त्वे यथा भगवदाविर्भावोंऽशावतारे
१०-१७ ३ तथा सच्चिदानन्दात्मकतल्लीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः। एवं सति सर्वेषां
लीलापदार्थानां सम्बन्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठियानामपि तत्राविर्भावाल्लीला सम्यक् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्राप्तः। सत्त्वव्यवधानेन जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः तदा भगवानिति। धर्मेण साक्षाद्धर्मिभिरपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः। एतान्येवेति। अप्राकृतानि भगवद्धर्मरूपाणीति ज्ञेयम्।

दिव्यानिति। अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम्। सा न लौकिकी, किन्तु लोकेऽप्यलौकिको यः स्वर्गो लोकस्ततोऽप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्लोकं ज्ञापयितुं
स्वर्लोकसमसंख्यैः श्लोकैरुच्यत इत्यर्थ। तेनेतरलीलातोऽपि वैलक्षण्यमायाति।
१०-१७-४. सान्द्रेत्यादि श्लोकसंख्यतात्पर्योक्तौ, एकविंशो वा इत इत्यारभ्य एकविंश
इति चेत्यन्तम्। यथास्माल्लोकाद्विलक्षणः सुखरूपो वेदैकसमधिगम्योऽस्त एव अलौकिकश्च स तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्संख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैरुच्यत इति भावः।

अष्टौ मासान्, तडित्वन्तो महामेघा इति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतरवैयर्थ्यमिति
शङ्काभावाय तद्भेदकं रूपमाहुराभासाभ्याम्। तत्संबन्धिनं सूर्यं
१०-१७-५-६ निरूपयतीति, सूर्योपरिश्लोकयोरित्यादि च।

तपःकृशेत्यत्र। ननु 'न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रस शाद्वलितं च गृह्णत'

इति वाक्यविरुद्धं भूमेस्तपःक्लेशकथनमिति चेत् । मैवम् । दृष्टान्तेनैवे-
१० १७ ७ तन्निरासात् । तथा हि । पूर्वमप्राप्ततापोऽपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं
स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्विना तदसम्भवात् । तथा तरणितापाभावेऽत्यार्द्रायां वृष्टिजलाप्लुतायां मुत्सुप्तं बीजमपि नश्यत्यतो येषु क्षेत्रेषु तापापेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं रविकरा गृह्णन्त्येव । तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तूक्तदृष्टान्तन्यायेन गोपालानां विशेषतस्तयेच्छयेति मन्तव्यम् । अत एव ग्रीष्मवर्णने भुवो रसस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि । रसशब्देन चान्नोत्पत्तिहेतुभूतार्द्रतोच्यते । एतेन व्रजजनेच्छानुरूपमेव कार्यं भवति, नान्यदिति ज्ञापितं भवति । एतदेव हृदि कृत्वा **तपसा शापितदेह** इत्याद्युक्तमाचार्यैः ।

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकपञ्चकाभावोक्तौ, एवं **लोकत्रयस्ये**त्यादि । द्वादशमासा
इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थसूक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः । अग्रे च पञ्चर्तव
१० १७ ८. इति श्रुत्युक्तपञ्चर्तुरूपतोच्यते । द्वादशसु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयात्मकत्वेनर्तूनां
षोढात्वे सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यत् तत्तात्पर्यमाहुः **ऋतवो धर्म** इति । अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा वैदिका धर्माः पञ्च । ते च 'वसन्तेऽग्नीनादधीते'त्यादिश्रुतिभिर्ऋतूनेवाधिकृत्य विहिताः । तथा चोक्तधर्मार्थमेवर्तुविभाग इति ज्ञापनाय तत्समानसंख्याका एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः **ऋतवो धर्मे प्रतिष्ठिता** इति । प्रतिष्ठितत्वं तत्रोपयुक्तत्वं तन्निमित्तत्वमिति यावत् । वसन्तादिषूपनयनाग्न्याधानज्योतिष्टोमादीनां वर्णभेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा । मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः **मासा धर्मिष्वि**ति । धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः षष्ठा भवन्ति । सकामनिष्कामभेदेन तेऽपि द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशाहत्वेनापि तथा । तेषां चायुः कर्मानुष्ठाने साधनम् । तच्च संवत्सरैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशयेनोक्तं **मासा धर्मिष्वि**ति । अग्रे जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशसु श्लोकेषु जीवादयो द्वादशधर्मिणो ये वाच्यास्तेऽपि धर्मिपदेन संगृह्यन्ते । निशामुखेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान् क्रमेणाहुः **अर्थः शब्द** इत्यादिना । वेदो हि धर्ममूलम् । तत्र वर्णाश्रमधर्मा अर्थः, तत्प्रतिपाद्यत्वात् । अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणात्मके तस्मिंस्तस्यैव मुख्यत्वात् । निषिद्धं कर्मफलम् । निषिद्धफलप्राप्तौ बाह्या सम्पत्तिस्तज्ज्ञो मदस्त्यागे । अत्र पञ्चस्वपि श्लोकेषु हीनदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः **पुष्टिमार्ग** इति । पुष्टिमार्गे मर्यादामार्गाद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तथोक्तिरित्यर्थः । तर्हि धर्मप्रतिष्ठामाहात्म्याभावः कथं संगच्छते । इत्थम् । लौकिक्यां सृष्टौ पापेन यथा पाषण्डधर्माणां प्रकाशो, न वैदिकधर्माणाम्, तथात्र प्रावृड्गद्दर्जधर्मरूपं यत्तमस्तदन्यत्पापम् । खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पाषण्डधर्मप्रकाशश्च, चन्द्रादिप्रकाशातिरिक्तो 'वैदिकधर्मा-

प्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः । इदं च प्रावृषः शोभाकरं, तेन पूर्णो वैदिको धर्मोऽत्रास्तीति ज्ञापितं भवति । एतेन लीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयं प्रावृडित्युक्तं भवति । अत्रत्यानां क्षुद्राणामपि प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिनां महतामप्यप्रकाशः आवरकस्य प्रकाशकत्वं चेति वैलक्षण्यं च । किञ्च । परोक्षवादेन मर्यादामार्गादन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते । तथा हि । खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा । गतिमतामेव च तेषां द्योतः । सोऽपि न दिवा, किन्तु तमस्येव । एवं सत्येतत्समानधर्मवत्यो भगवदर्थमभिसारवत्यः स्वामिन्यो लक्ष्यन्ते । तासां भानं शोभा निष्प्रत्यूहं भगवत्प्राप्तिरेव । अत एव **निशामुखे**ष्वित्युक्तम् । *प्रियप्राप्त्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात् । अन्यथा तमसां भान्तीत्येतावदेव वदेत् ।* ग्रहो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा । परोक्षवादत्वान्न पाणिपदोक्तिः । नहि तादृशं प्रत्यभिसारः सम्भवति । अत एव न भान्ति । *गृह्णन्तीति ग्रहास्तद्वेपनेन तन्निवारकास्तत्पुरुषा इति वा ।* एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, 'लिङ्गं खण्डमिहोच्यते' इति वाक्यात् । तज्ज्ञापकमत्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम् । तथात्र । तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिमृग्यं भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः । इदमत्राकूतम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयमि'ति 'त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धे'त्यादिवाक्यैः स्त्रीणां भगवानेव पतिर्न तु जीवः । एवं सति यथा वैदिकेषु कर्मसु विष्णुयागमासुरा यथा न जानन्ति, तथोपांशुत्वं क्रियते, उपसदोऽपि तथा । यद्वा, 'इदमुच्चैर्यज्ञेन चरामः तन्नोऽसुराः पाप्मानुविन्दन्ति । उपांशूपसदा चराम तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्ती'ति श्रुतेः । तेषां ज्ञानमेव तद्धर्मरूपपाप्मयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम् । तथा प्रकृते प्रभुसमीपगमनं एतन्मार्गानधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्यन्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति । यद्वा, सर्वत्र धर्मविरोधदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः **पुष्टिमार्गे ह्री**ति । इदमत्राकूतम् । सर्वसामर्थ्यानि प्रकटीकृत्य स्वयं प्रकटे फलरूपे प्रभावितरसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वेऽपि व्रजे यद्वेदाध्ययनादिकं तन्न मर्यादामार्गीयम्, किन्तु 'मन्नाथ मत्परिग्रह'मिति प्रभुवाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वासम्भवात् पुष्टिमार्गीयम् । स्वस्त्ययनाशीर्दानादिभिस्तज्जनितसामर्थ्यस्य भगवति विनियोगात् लीलोपयोगित्वाच्च तथा । 'विप्रा मन्त्रविद' इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फलत्वात् तेषां स्वस्मिन् विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तदिच्छात एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम् । तेन मर्यादामार्गीयो धर्मोऽत्र नास्तीति ज्ञापनाय तादृग्दृष्टान्तोक्तिरिति । अथवा, कतरो धर्म इति । यस्यर्तोर्यो धर्मः पुष्पधर्ममेघादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्यगयमृतुः प्रवृत्त इति सर्वैः स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा । तथा च तमोविशेषः खद्योतप्रकाशो ग्रहाभानं च वर्षर्तुधर्मः

शोभाहेतुश्चेति स उच्यते । प्रकाशस्य प्रहाणा च मर्यादामार्गीयत्वात्तदशोभोच्यते । मर्यादामार्गविरोधाशे च दृष्टान्तः । मण्डूकशब्दोपि वर्षर्तुशोभाकरः । ब्राह्मणास्तु मेघगर्जितं श्रुत्वाऽनध्यायज्ञानेन वेदाध्ययनलक्षणनियमभंगे तदन्या वाचः सृजन्ति, कर्मानुपयोगित्वमुभयोस्तुल्यम् । तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभाभाव उक्तो भवति । क्षुद्रनदीनां तथात्वमपि (तदा) तथा अविहितप्रकारेण दानभोगाभ्यां मर्यादाभाव उक्तः । अग्रिमश्लोकोक्तधर्मा अपि तदा शोभायै । नृणामिति साधारणवचनात् क्षुद्रार्थजनिता लौकिकी शोभोक्तेति न मर्यादामार्गीयत्वम् । क्षेत्राण्यपि पूर्ववत् । उत्तरार्धं स्पष्टं पूर्ववत् ।

यथा पापेनेत्यस्याभासे, **एव भावे यो हेतु**रित्यादि । मर्यादामार्गतिरोधानमेव हेतुरिति भावः । **श्रुत्वा पर्जन्यनिनद**मित्यनेनापि कश्चिदथ ब्राह्मणतुल्या अत्र मण्डूका एव, न तेपीति[1] ज्ञाप्यते । तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति । **आसन्नुत्पथवाहिन्य** इत्यनेनापि क्षुद्रनदीव्यतिरिक्त उत्तरत्रोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञाप्यते । एतेनेन्द्रियपरवशत्वाभावेनान्तरमङ्गमुक्तं भवति । **हरिता हरिभि**रित्यनेनापि नृणां क्षुद्राशयानां क्षुद्रार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ता क्षुद्रार्था न सन्तीति ज्ञाप्यते । न ह्येते मदजनकाः । तथा च 'तत आरभ्य नन्दस्ये'ति वाक्याद्लौकिकी सर्वार्थसम्पदस्ति, न तु मदजनिकेति ज्ञाप्यते । अपरञ्च । लौकिकमहारायश्रीतुल्यात्र भुवो वर्णादिशोभैव । सापि बाह्यैव । प्रभुपदाम्बुजचिह्नलीलानन्दादिरूपबाह्याभ्यन्तरशोभायास्तु दृष्टान्त एव नास्तीति भावः । क्षेत्राणीत्यनेनापि सर्वजीवनहेतुभूतान्नोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतां मुदं स्वदोषेण वस्तुतत्त्वाज्ञानेन च परद्रोहकर्तॄणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि जडानि यत्र ददुस्तत्र किमु वक्तव्यं गोकुले चेतनानां सर्वहितकर्तृत्वमन्येनापि परद्रोहचिन्तने तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाप्यते । तेनात्र पूर्णो धर्मो निरूपितो भवति । अतः सुष्ठूक्तं **धर्मप्रतिष्ठामाह पञ्चभिरि**ति ।

जलस्थलौकस इत्यत्र, **मासा हि निमित्त**मित्यादि । 'द्वादश मासा' इत्यादिश्रु-
१०।२०।१३ त्युक्तैकविंशतिप्रकारेण प्रावृडुच्यत इत्यादित्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्राधान्येन निरूपणं कृतम् । अधुना तु धर्मिप्राधान्येन मासमसंख्याकैः श्लोकैस्तत्क्रियते । मासा हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ निमित्तभूताः, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः । साक्षाद्भगवत्सेवोपयिकदेहसाधनत्व वारिमात्रस्य यत्र, तत्र किं वाच्यमन्यस्य वस्तुन इति भावः । एके नालौकिकगुणाधायकत्वमुक्त्वात्र सदोषवस्तु निकटेपि न स्तौति ज्ञापयितुं दूरस्थ सिन्धु निरू-

[1] न तु तेपीति मू. पा ।

पितवान्। सिन्धुर्हीयमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गीय इति तस्य क्षोभ उच्यते। एतल्लीलानुपयोगिनो महतोप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते। अयथा सिन्धोर्व्रजस्थस्य निरूपणमनर्थकं स्यात्। निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष एव कार्यम्। तस्याश्चेतोन्यत्र प्राकट्ये प्रयोजनाभावः। एवं सति स्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृषस्तद्द्वारैव तथा[२] कारितवती यमित्यस्मिन्प्रकरणे व्रजस्थेतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम्। लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेन्यस्मिन् समुद्रत्वमसहमानया तया स्वप्रौढ्येद कृतमिति ज्ञायते। तथा चास्थैर्यस्वभावा स्त्री, तादृश्या पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते। दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषा सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकत्रस्थित्या स्वस्त्रीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते, तेन 'मन्यमाना स्वपार्श्वस्था'निति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम्। अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि मुख्यभक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरिता यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रभुस्वरूपनिष्ठाभावात्सगता भवन्ति तमपि क्षोभयन्तीति ज्ञापयति। ये तु प्रभुलीलोपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेनातुच्चाधिकारं प्राप्तास्ते त्वभिभावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितु गिरीनग्रे निरूपितवान्। यथा यथा वर्षधारासम्बन्धस्तथा तथा स्वगुहाय त स्थितप्रभौ तत्सम्बन्धा भावाः स्वेन भवन्तीति ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टा तेन ज्ञाप्यते। इदमेवोक्त यतस्तेन्वःसारा इत्यनेनाचार्यैः।

अग्रिमश्लोकाभासे तेषां वर्षकृतोपद्रवमाहेति। ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तो
१० १७ १५ पद्रवकर्तृत्वकथनमनुचितमिति चेत्। अत्रैव ज्ञेयम्। उपद्रवो हि दुःखदः। वर्षधाराणामतादृशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुखदत्वाभिमानहेतुत्व न स्यादतः प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः। अत एव मूले हननमुक्तमतः सुष्ठूक्तमुपद्रवमाहेति।

'मार्गा बभूवु'रित्यनेनापि व्रजे लीलोपयोगिवर्षतो मार्गाणामेव तथात्वम्, न तु
१० १७ १६ कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते। अत एव कालहता इति विशेषण मूले। यथा भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्ताना भगवत्प्रापका मार्गा इति द्वयो साम्यम्, तेन सदा व्रजलोकयातायात यत्र स मार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते। अत एव तादृशानामेव भक्ताना तमिस्रायां क्वचिदपि न सन्देहः। अन्येषा तु तदज्ञानमेव। इदमेवोक्तमाचार्यैः पूर्वं ये तेनेत्यादिना। अत एव यावत्पर्यन्त तद्विषयकसंस्कारानुत्पत्ति स्तावत्पर्यं तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्त मूले असं

---

२ तत्र तथा मू पा।

स्मृता इति । मार्गलोप एवेति । स्यादिति शेषः । तेन संस्कारस्यायःस्यकत्वमायाति । लोकबन्धुष्वित्यनेनापि व्रजे चलसौहृदा वियुत एव दृष्टाः, न त्वन्याः स्त्रिय इति ज्ञायते[1] । कदाचित्सत्त्वे हि चलत्वं सौहार्दस्य । अत्र तु प्रभ्व्यतिरिक्ते तदभावात्प्रभौ च तस्य सार्वदि-कत्वात्सौहार्दस्य चलत्वाभाव एव यतः ।

धनुर्वियतीयत्र, चक्रं निर्गुणमपीति । वृत्रवधाय भगवदावेशो जात एवेन्द्रे
वज्रसम्बन्धो जातः । वज्रेपीन्द्राविष्टभगवदायुधस्य चक्रस्यावेशः । अत
१०-१७-१८. एवायुधानामहं वज्रमित्युक्तम् । तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः ।
"वज्रं निर्गुणमपी"ति पाठे स्पष्टम् ।

न रराजेत्यस्याभावे, गुणेष्वत्रशिष्टमिति । तामसमित्यर्थः । अभगवदीय-
साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम् । अत एवात्रास्य न शोभेति
१०-१७-१९. भावः । न रराजोडुप इत्यनेनाप्युक्तरीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते,
तथात्र घनाच्छन्नो लौकिक इन्दुरेव तथा । न तु तदन्य. कोपि पुरुषोपीत्युच्यते । अत एव **भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम्** ।

मेघागमोत्सवानित्यत्र, पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिभक्तजनागमदृष्टा-
न्तोक्त्या यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापे सति कथञ्चिद्व्याजेन
१०-१७-२०. श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्तादृशीं
वृष्टिं चिरं कुर्वन्ति । यतोत्रातिविलम्बेपि स्वगृहीया नोपालभन्ते तदा तन्मेघागमस्य प्रति-नन्दनं भवत्यन्यदा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । अयमेवार्थ उक्त **एतन्निरूपणं यदर्थं तदाहेत्याभासेन** । ग्रीष्मे घर्मादिना गिरिशिखरादिष्वनावृतदेशेषु लीलाया असम्भ-वात् सर्वत्र भगवदानन्ददातृत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैषयिकसुखदत्वेनेति ज्ञापनाय निर्विण्णत्वमुक्तं दृष्टान्ते ।

पीत्वापः पादपा इत्यत्र, **तेषां निरस्यैवे**त्यारभ्य **तथे**त्यन्तम् । अत्रायं भावः ।
१०-१७-२१. नीरस्य जीवनत्वेपि तत्सम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते क्षु-
तिदीनास्तापतप्तास्तेभ्यो जीवनसम्पादकोयमृतुस्तेन यदेकोपजीविनो ये तेषां
तद्दातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनक', सर्वत्रैव निकुञ्जगह्वरप्रदेशजननादिति । अत एव नानामूर्तित्वं कार्यमुक्तम् । अयमेवार्थ **एतदपि निरूपण**मित्याभासेनोक्तः ।

सरःस्वियादिशापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञाप्यते ।

१. ज्ञप्यते मू. पा. ।

१०-१७-२२. तत्रापि सारसानामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे तद्रसावेशाद्दोषमप्यगणयन्तो भवन्तीति तथा । दोषागणनपूर्वैयमर्त्यामक्तिप्रोम्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्तीकृताः, तेनात्र [1]गृहवन्तोपि भक्ता एव, न तु प्राकृतः कोप्यस्तीति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापकोयमृतुरित्येतत्प्रस्ताव इदं निरूपितम् । अयमेवार्थ एवदित्याभासेनोक्तः ।

जलौघैरित्यनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो व्रजेस्तीति ज्ञाप्यते । तेन वेदसेतोः
१०-१७-२३. सातत्यं सूचितं भवति । इदमेवोक्तं तदपीत्याभासेन ।

व्यमुञ्चन्नित्यत्र जलमोक्षोक्तेः पुनरुक्तिशङ्कानिरासायामृतपदं मूले । तदर्थमाहुर्हस्ता-
१०-१७-२४. दीत्यादिना । अन्यथा पूर्ववृष्टेरपि वैयर्थ्यं स्यादन्नासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम् । तद्धि क्षुत्कृतमृतिनिवर्तकमिति भावः । दृष्टान्तेनात्रत्यसाधारणजनानामपि सर्वसम्पत्तिरितरापेक्षाभावश्च ज्ञाप्यते । प्रभुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः । एवं सत्युक्तरीत्या भगवत्संसृतिरूपत्वं प्रावृषः सूचितं भवति । एतदेवोक्तमेतदपीत्याभासेन । अपरञ्च, यथान्यप्रेरणयैव विशपतयो ददति, न स्वतोपि, तथात्र मेघा एव, न त्वन्येपि, यतः स्वत एव श्रीनन्दप्रभृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञाप्यते ।

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासात्पूर्वं वैराग्यशक्तिर्वेति । विरक्तो हि गृहं
१०-१७-२६. हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाम्येनैवमुक्तम् ।

क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इत्यस्य रामविषयत्वोक्तौ स्वाशय उद्घाटितः क्रोडे
१०-१७-२८. पुनरित्यादिना । यद्यप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति, तथापि प्रभुलीलायां सङ्कोचमसहमानैरेवमुक्तम् । उपपत्तिश्चोक्ता, विशेषं च वक्ष्यति भगवतीति ।

शरद्वर्णने सा हि प्रवृत्तिरूपेत्यादि । प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ नैर्मल्यं भवतीत्येत-
१०-१७ ३२. द्धर्मसाम्यादेवमुक्तम् । व्रजेपि लीलारूपेष्वेव गोचारणकृष्यादिषु सक्ताः केचन भक्ताः, सर्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन । तथा च विशेषणस्तत्तदुपयोगित्वेनापि तथात्वमभिप्रेतम् । तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्ती लीलारूपे ज्ञेये । कारिकाप्रतिश्लोकार्थोक्तौ जलानामित्यारभ्य गोपिकानामित्यन्तेन [2]दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तस्यापी यत्नेनैकस्यार्थमुक्त्वाग्रिमवाक्यानामर्थो भगवदर्थो इति सर्वानशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना ।

---

१. अदृहवन्त इति पाठः । तेनाभावदृहवन्तोपि मू. पं. । २. दशवाक्यानामर्थमुक्त्वार्थ मू. पा. ।

महाभूतशुद्ध्युक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेऽपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा
१० १७ ३४. पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहु: एवं पञ्चमहाभूतानामिति ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नीयत्र, सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति । भगवदीय-
चन्द्रस्योडुरूपाणि स्वामिनीमनांसीति ताभिर्दृश्यमानस्तन्मनःसहकृतो भवतीति
१०-१७-४५ शोभितो भवतीत्यर्थः । एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगवदीयः स
उच्यते । शशिपदेन लौकिक इति भावः ।

अष्टादशेऽध्याये गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र । बालका हि यत्किञ्चिदद्भुतमनुभूय
स्वबाल्यस्वाभाव्यादेवोत्साहवशात् सर्वेषामग्रे तद्वदन्ति, तथा नैतत्कं, किन्तु
१० १८ ०. प्रच्छादनयैव या । तस्यास्त्वयं स्वभावो यत्स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्वस्वतया ज्ञातं
प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृगेवमेतास्वेवेति गोपाः स्वस्वगृहे ताभ्य एवाचख्युः[1] । इदमेव सम्यक्त्वं च चक्षणे । एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञापितं भवति । एतत्प्रकरणान्ते ज्ञापितमिति तदन्ते च [2]ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे गोपालमाहात्म्यकथनेन । अन्यथा वनवरदानार्थं गच्छन् यथैतान्सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्ये कृतवैभिः सहितो जातस्तद्वस्य-'स्यथ गोपैः परिवृत' इत्यनेन तथात्रापि कुर्यात्तदेतद्धृदि कृत्वोक्तं **गोपानामपि सोच्यत इत्याचार्यैः** । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवाकृतां लीलां भगवद्भावानुभावेन [3]स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेऽपि निशिकृतां लीलामासक्तिभरानुभावेन स्वस्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, सा नातिगोप्येति स्फुटं स्पष्टतया नोक्ता, एतद्गानकथनेनैवोक्ता भवति, गानहेतुभूतासक्तेस्तुल्यत्वं तस्याश्च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि पुनरां ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं **वर्ण्यवर्णकभेदेने**त्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं, वर्णका वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा चरित्रे स्वामिन्य इति भेदः । आसक्तिनिरूपणमुपपादयन्ति **तद्गुणेष्वि**त्यादिना । अनेनेदम् । गुणासक्तिरूपात्कार्येण भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यते । आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चात्र श्लोकेन निरूप्यते । स तूद्बुद्ध एवासक्तिं जनयति न तु लौकिकवत्कोकिलादिकूजनेन नोद्बुद्धो भवत्यलौकिकत्वादतः **प्रभुकृतमेव तदुच्यते**[4] । **फलितमाहुरासक्तत्वा वर्णनमिति** । आसक्तौ सत्यामपि यावद्भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्तस्माद्धेतोरनेन श्लोकेन बर्हापीडमित्यनेन गानोपक्रमात्ते विशेषरूपं सपरिकरं स्वस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः । पूर्वं नारदवत्सामकामूर्तेरित्यामन्त्रे स्वानुभावयित्वान्तरेव तत्स्वरूपं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अग्रे तु स्वलीलामयव्यापिवैकुण्ठस्य

१. एवाचख्यु मू. पा. । २. स्वगृहेष्विति पा० । ३. स्वहृदयेष्विन—मू. पा । ४. च तदुच्यते मू. पा ।

वहिरनुभनात्मकक्रियया तत्फलभूतं वहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञापनायात्र क्रियावनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा । श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यञ्जितमर्थमाहुर्विश्रान्त इति । क्रियाया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वात्मिका । तथा च गानोक्तेः पूर्वश्लोकेषु तत्समानसङ्ख्यास्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च मद्वाक्रियातोप्याधिक्यं, तस्या अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः । श्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना । द्वादशमासात्मकः कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसंख्यया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलमित्यत्र, शक्तीनां निर्भयत्वायेत्यादि । अलौकि-
१०।१८।१ कत्वनित्यत्वस्वाभाविकधर्मज्ञापनायैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्यसी-
मन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः स्वार्थे तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथाधिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशात्मन्तरङ्गत्वाद् गोपयतीति साक्षित्वमुक्तम् ।

कुसुमितेत्यत्र, धर्मं कुर्वन्नित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि
१०।१८।२ साधकः । अवगाहनं च तत्र तत्र तथा तथा लीलास्फुरणार्थम् । एवं सति
लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं [1]चिरस्थित्यादिकं च लोकविरुद्धम् । लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सम्पादकं गोचारणमिति भावेन धर्मगोक्तिः ।

तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र, गोपिकाभिरेव श्रूयेतेति । एतदितरश्रवणाभावे
१०।१८।३ प्रमाणापेक्षायामुच्यते । भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति, न त्वन्यथापि, जीववत् । अत्र च रमणार्थं भावोद्दीपनमेव प्रयोजनम् । एवं सति यासु तद्भावरतासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रभुर्न करोत्येवेति मन्तव्यम् । एतेन श्रुतं सर्वै, परन्तु स्थायिभावाभावात्तेष्वत्र तदुद्दीपनं नाभ्यवेति निरस्तम् । सर्वज्ञस्य तादृक्कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात् । नादनिग्राह्नस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभावहानिप्रसङ्गश्च । स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोऽभावात्तद्भरणाकिरसङ्गतेर्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुर्भगवांस्त्वित्यादिना । उक्तोर्योदवुद्धिविषयस्वात्मकं हि वपुः, रसश्च भावात्मकः सः स्वप्रियान्यतिरिक्तेषु भक्तेषु[2] तादृशरसप्राकट्यनाऽनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धः । वपुर्विश्रान्तं तु वहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति । अत्रैव ज्ञेयम् । शब्दात्मकत्वेनामूर्तत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि[3] 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे' इति वाक्यात्

१. चिर मू प । २. 'भक्तेषु' इति मूलप्रते नास्ति । ३ 'अपि वेदा' 'वेदा' मू प ।

[1]सार्वदिकरसात्मकव्यापकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा, तथा भवन्तः सा ताप वासार्थ्यं दिक्षमेव रसा- त्मकं वपुर्वृन्दारण्ये एव प्रकटितवान् । तथैव प्राकट्ये न मनोमात्रभोग्यत्वम्, किं तु प्राकट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम् । एवं सति चक्षुर्मात्रविषयत्वे स्थिरत्वाभावेन मनोमात्रविषयत्वं दुःखदमिति वनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति । न स्थितमिति । स एव भगवानेव तथा । आ सर्वान्तरपुरो भूते यर्थ ।

वैजयन्तीं च मालामित्यस्याभासे, ततोऽप्यान्तरादिरकामिति । विशेषस्यापि वस्तुमात्रान्यज्ञानान्यादयस्तवर्णनीयत्वेनदमुक्तम्, अन्यथापि विशेषकं च
१०-१८-५. रूपं निरूपितमिति न वदेयु । रन्ध्रान्वेणोरिति यत्र गूढाभिप्रायता हैत- न्तरमप्याहुर्यावेकेति । नादो हि रसात्मको भागवतकर्णद्वारा हृदि प्रविष्ट स एव भगवदीय सर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावैर्निर्झरः प्रायःप्रवाह इव पुनः रसपूररूपो जातो, येन समान- शीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो बहिः प्रकटीभूत । स च सार्वत्रिक इति तत्र[3] हृदय- स्थितोऽधररसो मुख्याधररसस्याश एवेति । स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि प्रविष्टः । तदानिर्वचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतो यर्थः । एवं सति यावदुक्तरीत्या सोऽशो नान्तःप्रविशति तावदति सा आत्तदभोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो ज्ञेयः । एतदर्थमेवेति । रसपूरेण तदन्तःप्रवेशार्थमेवे यर्थ । अत्रापि अत एवेति । यतो विहितभक्तिमतामप्ययं रस फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु न सार्वत्रायं प्राप्तो भव यतो वशद्वयसम्बन्धिभक्तनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इ यर्थः । एतस्यैव सापर्यान्तरमप्याहुः सृष्टच्युत्पन्नानामिति । भक्तानामिति शेष । भोगो भक्तिरसभोग इ यर्थः । एतत्पर्यवसा- यीति । एतदप्राप्तौ तेषामपि सृष्टावुत्पत्तिर्व्यर्थ यर्थः । एतेनान्येषां वं मुक्तिन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं ज्ञापितं भवति । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव'इत्यादिवाक्य । तर्हीदं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमश्लोकद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहु **ततो विमोचनमि** यादि । ये मुक्ताः स्यन्ति स्थिता एव जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कारयित्वा पुनः पूर्वभाव सम्पादयतीति स्कन्धद्वयेन निरूपयत इत्यर्थ । पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोके एतद्रसप्रकटनस्य ता पर्यं वदन्त आवश्यकतां चाहुः **अन्यथेति** । अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् । अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहसृष्टिव सा व्यर्था स्यादि यर्थः । तदंशानामिति । सहिष्यादीनामि यर्थः । **मुख्यप्रापणार्थं** वेति, मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ।

१. त्रिपृष्ठे पार्थे-मू. पा. । २. प्राप्तस्तेनेति अपपाठ । ३. तत्तद्-मू. पा. ।

अक्षण्वतामित्यत्र, प्रकरणार्थविभागे द्वाभ्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि
१०।८७ चरणारविन्दसम्बन्धिकुङ्कुमसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यत्वं चरणमा-
हात्म्यमेव । स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोदजनकत्वं च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति
तद्धर्मप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः अन्यथेति ।
प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेऽपि हीनाभिः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या
हीननायकत्वमापद्येत । श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।
तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहुः वैपरीत्यात्समाधानमिति । प्रमे-
यमार्गः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो बलिष्ठश्च । अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभाव्या-
देव तथात्वमिति न दूषणमिति भावः । अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम् । मर्यादामार्गी-
यपरमोत्कर्षवद्भ्योऽप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम् । अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न
सिध्येत् । मेन्द्रियाणामपि तदफलत्वे हेतुमाहुः बाधकानामिति । भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य
बाधकत्वात्तत्त्यागे सति प्रतिबन्धकाभावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । मुमुक्षूणां
तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वात्मभावेन भजनं
साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्मभावेन[1] सर्वत्यागोप्यन्तर्भवति, तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्भाव-
रहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तत्त्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः । अत्र वयस्यै-
रित्यत्र, तदाधारत्वे निमित्तमितीति । गोपलीलयोरेकाधारत्वे प्रभुप्राकट्य
निमित्तमिति तथैवार्थः ।

चूतप्रवालेत्यत्र, त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्थायिभावव्यभि-
१०।८८ चारिभावविगाढभावानामित्यर्थः ।

गोप्य किमाचरदित्यस्याभासे, तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकमिति ।
१०।८९ कामरसो हि सहजः, वेणुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टः सहजं पूर्वकामं
दूरीकृत्य भगवद्वीर्यं तं प्रकटितं करोतीति तथा । दामोदरेत्यस्याभासे,
मर्यादायां हीनतामिति । हीनता साधनहीनता, न्यूनतामिति यावत् । तद मुक्त इत्यत्र
प्रमाणमाहुः सा वनस्पतीनित्यादि । 'वाग्वै देवेभ्योपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पती-
न्प्राविश'दिति श्रुतिः । सुधाभोगविषादे हेतुः सुधानधिकार इति ।

वृन्दावनं सखीत्यस्याभासः । चरणानां स्वरूपमाहेति । अत्रेदमाकूत-
मिति मे भाति । भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । 'तदेव
१०।८।१० देवानां पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्या भाग्यमिनन्दन'मित्यन्तेनोक्तम् । तथा

---

[1]. सर्वात्मभावे गु. पा ।

चैतादृक्पदसम्बन्धात् वृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् कथमुक्तमत्र विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति । अत्रेदमाकूतम् । [1]लोक वेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयलीला सामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा । एवं सति तत्कर्त्रापि तथेति सिध्यति । अत एव "वृन्दावनाद् गतो दूर"मित्यग्रे वक्ष्यति । यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते । एवं स्वयं व्यतिरेका भ्यामिमं लीलात्रैवेति ज्ञापयिष्यति । एवं सति यत्रैव शुद्धपुष्टयङ्गीकारस्तत्रैतच्चरणलीलेति ज्ञेयम् । अत एव वृन्दूनपि 'प्रेक्ष्य त्य उर्जितगृहा जगृहु' 'सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम्' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनयमेवोक्ता । कालीयशिरोनृत्ये नैतच्चरणप्राकट्यम् । तत्र पुष्टिलीलायामनङ्गीकारात् । अत एव तत्स्तुतिरपि नादृशी । अतो यत्र पुष्टि मार्गीयभक्तिमार्गप्रकटन लीलया तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति ज्ञेयम् । अत सुष्ठूक्तं [2](त्वचु) चरणानां स्वरूपमाहेति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो लीलैव तत्परिचायिका । एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारभ्य 'आधिदैविकानानन्दरूपा'-इत्यन्तेन यानि त चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेय, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ।

धन्यास्मेत्यत्र, स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुः न ज्ञायत इति ।
१०।१८।११ मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इतिलक्षणो दोष इत्यर्थः । पूजां दधुरित्यत्र, तस्याश्च धारणं ततोपीति । सर्वोत्तममिति शेषः ।

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र, मुखं वागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वश्लोके
१०।१८।१३ देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि । गवां भगवदी यत्वात् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपानमुच्यते । तत्र सुरस्त्रीणां यत्र तथात्वं, तत्रैतासां पशुत्वात्तथात्वं तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नद साधारण्येन गानं, किं तु [3]यथैव तासामपि रसानुभवो भवति तथा सर्वमामयोप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति । अत एवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पर्शश्चोक्तः । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभौति कयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ताविति वागधिपतित्वमुक्तेस्ता पर्यन्तं । एतेन शब्दनिष्ठसपानो साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च । वाच्यार्थाज्ञानं रसस्वरूपाज्ञानात् कार्यासम्भव इति शङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता । स्वरूपामृतत्वादर्थस्य स्वत एव [4]प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद् बलवत्त्वाच्च न पशुत्वा दिकं प्रतिबन्धकमत सर्वं सुवदानम् । अपरञ्च । कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्ब

---

१ लोकवेदातीत—मू पा । २ 'त्वचु' इति मूलपाठे नास्ति । ३ यथैतासामपि मू पा । ४ प्रकटत्वात्सद्ज्ञान—मू पा ।

द्रस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युत्कण्ठाज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यच्च, मुखस्याग्नित्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्रीणां कदाचित्तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु तथा । तस्माद्भिन्नत्वेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वम्, किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात्कञ्चन तापं जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति । **प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वादिति** । पुटत्वोक्त्या तत्र यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति तथैकैकक्षणसम्बन्धिनाद्रसस्यापि[1] तत्त्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादिपुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम । अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद् द्वितीयादिपानमेव न भवेत् । अत्रैव ज्ञेयम् । भगवत्सम्बन्ध्यर्थो न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः, किन्त्वलौकिकैरेव तैः । प्रभुदित्सा च तत्र हेतुः । तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित् ।

प्रायो बताम्बेत्यत्र, सम्बोधन दयार्थमिति । दयया भगवान्निकट[2] एव स्थापयेदिति भाव. । **तेषां शरेति** । पल्लवैरावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादिभयाभाव

१०-१८-१४. इति केचित् ।

नद्यस्तदेत्यत्र, [3]सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त

१०-१८-१५. इत्यर्थः ।

गा गोपकैरित्यत्र, सर्वेषामेव वनानामित्यारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तम् ।

शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते । वस्तुतस्त्वाज्ञानहेतुभूततत्त्वस्वभावोऽशुद्धि-

१० १८-१२ पदार्थोऽत्र विवक्षितः । पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते' त्यादिना पशुत्वेपि सति तदुल्लङ्घ्यैतद्रसानुभाविका सामग्र्युक्तेति तत्फलत्वयो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरुत्वादिस्वभावोल्लङ्घनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति । गोपेषु रमिकत्व स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनोच्यते । तदेतदुक्तमेतदीया **शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत** इत्यनेन । गोपु तस्थुरितिपदेन क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिद नादकार्यं वस्तुस्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नाद कृत इति ज्ञाप्यते । प्रासङ्गिककार्यकथनेन यत्रैतेष्वेवैतादृश्यं[4] तत्रैतन्नादविषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते । **अतो भीता** इत्यादि । गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रयासाङ्गीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थ । निदाने इति पाशनामोक्तिः ।

इति प्रमेयप्रकरणम् ।

---

१. रसस्यानिनत्वात् तेन मू. पा । २ भगवन्निकट मू पा. । ३. सर्व तत्त्व मू. पा. ।
४ —वैतादृश मू. पा ।

अथ साधनप्रकरणम् ।

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे विद्यापञ्चकमत्रापीत्यादि । साक्षादसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः । देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव
१० १९.०. विनियोक्तव्यं, न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका । देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्मनिवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुरेव प्रार्थनीयः, न त्वन्योऽपि । प्रभुश्च लोके नालौकिकं करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः, न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा द्वितीया । इतरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि[1], धर्मे भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेतिरूपा तृतीया । सर्वावस्थासु हरिरेव सेव्यः, भगवांश्चाक्लिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानिति च तुरीया । माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो[2] भक्तेर्बाधितत्वज्ञानं चेति पञ्चमी । एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णो निरोधः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने जाते पश्चादिन्द्रादिविषयिणीं दृष्टिं कृतवान् । अत एव पश्चान्निरूपितम् । व्रजेन्द्रस्य च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान् । इदमेवोक्तं **तस्मिन् जाते सुरक्षणमित्यनेन** ।

एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः **अविद्याकार्येति** । अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम् । [3]**स्त्रीपुंसेति** । तयोस्तथानिरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति । अविद्यासम्बन्धाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । निरोधस्य वा ।

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे, अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्कारा इति । अत्रेदं ज्ञेयम् । स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः, समन्त्रकत्वात् ।
१०.१९.१. स च स्वर्गादिफलकामिहोत्रादावधिकारित्वसम्पादको लोके । प्रकृते चातथात्वाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयोजकत्वादेतत्कथनमप्रा[4]प्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कश्चन धर्मः संस्कारशब्दवाच्योऽत्र वाच्यः । स च विवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थरसविशेषानुभवहेतुरेव । स दम्पत्योर्न सम्भवतीति यतस्तद्रसमर्यादा । अत एवान्यथैवेत्युक्तम् । भगवदीयानामन्यत्र विवाहस्यानुचितत्वात् । परन्तु तैः सह सम्बन्धाभावाद् भगवद्रसपोषकत्वाच्चास्य संस्कारत्वम् । एतेनायुक्तत्वमपि परिहृतम् । न ह्यनुचितः संस्कारो भवतीत्यनवद्यमखिलम् । किञ्च, 'लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा निरूप्यते' इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते, न तु भगवदिच्छानुसारेण । भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र मर्यादा । लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते । लौकिकी सा यथा

१.—गतमपि धर्मे मू. पा । २. परम स्नेहो मू पा । ३. स्त्रीपुंसोरिति मू. पा. ।
४.—प्रयोजनक मू. पा. ।

द्रव्यादिदानेन तोष्यते, तथेयमलौकिकी यल्लौकिकप्रकारेणेति। अ यमजनदोषोपि नैव सम्भवति। भगवत्तोषहेतुत्वनपुर्मण्डनतु-यकृत्वेन रमपोषकत्वात्। विवाहिताना तु प्रौढाभावेन जातभावाङ्कुराणामनुदिनमेधमानप्रेमार्द्रहृदयप्रियेक्षणेक्षणप्रवृत्ततद्रसपूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्तिरहिताना समयविशेषे समागम एवापेक्षित । स च 'निशम्य गीत'मित्यारभ्य 'न न्यवर्तन्ते'त्य तेन निरूपयिष्यते। एतदेवाभिसन्धायोक्त तासा त्यागोङ्गमिति। ननु कुमारीणा वनप्रसङ्गे प्रौढाना कथ प्रसङ्गः। इत्थम। मूले 'कुमारिका व्रत चेरु'रिति कथनेन तदितरासा व्यावृत्तिः सूच्यते। तत्र व्यावर्त्याना स्वरूप वाच्यम्। व्यावर्तने हेतुश्चेति युक्त तदुभयकथनमिति दिक्। एतदग्रे अन्यासामसंस्कृतानामि यादि। आदौ भगवद्दर्शनजक्लेशाभावविशेषलक्षणः संस्कार। अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभवसाक्षिकत्वात्। ततः 'कृष्णचेतस' इति पदोक्तानवरतानकविधसङ्गममनोरथरूपरतन्त्रनितो भावविशेषश्च स। येनाग्रे भगवत एव प्रार्थना । तत 'उपसी'त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः स । ततः प्रियागमने सति विविधरसभावगर्भपरस्परावा यव्यवहारजप्रमोदविशेषजभावः स । ततो 'यूय विवस्त्रा' इति वाक्ये श्रुतेऽग्रिमवाक्यनिरूपितो भावविशेष स । ततो वसनदानतत्सामयिकभगवदृष्टिविविधस्पर्शजनितो भावविशेष स । स एव 'दृढ प्रलब्धा' इति श्लोकेन शुकेनोक्त । अत एवामूयादिहेतुषु सत्स्वपि न तदुत्पत्ति, संस्कारस्य दोषजनकत्वात्। ततोऽग्रिमवाक्यनिरूपितस्तद्विशेषः सः । ततोनितुष्टप्रियावलोकनवरदानवाक्यश्रवणजसङ्गमविशेषनिश्चयजः सः। ततो गृहगमनाज्ञाजनितदुःखभोगेष्टप्राप्तिसुखभरेण च शबलो भावविशेषश्च स. । तत एकैकस्य क्षणस्यानेककल्पतु यत्वभान सर्वतः सङ्गोपनेन च स्वस्थैव प्रवर्धमानभावरसपूरतया कांचिद्द्यै य तत्कथामृतोद्गिरणनिर्वृ या सततमनोरथैश्चानुभू णं साक्षादुपभोगमिव मन्यमाना भव तीत्यनेकविधसंस्कार[1]। अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो बहिर्न तथेति च। एव हि सत्यग्रिमभगवत्सङ्गे मुख्यरसास्वादयोग्यता येषा सस्कारत्वम्। एतदेवाभिसन्धायोक्त संस्कार एव निरूप्यत इति । यद्यपि भगवत्यस्ति सर्वं सामर्थ्यं तथापि तद्रसस्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः । विचारणामयमेव त्यागा त्यागनिर्णय इति। अथ त्यागपदार्थ, अथवात्यागपदार्थः, स चैव कार्यः, न यथा न कार्य इति निर्णयरूपः अयमेव । उक्तस्वसंस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थ । तथाहि। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्यादाया रागाभावमात्र एव त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गे न तथेति ज्ञापनाय विचारणामिति । सात्र भक्तिमार्गीयोच्यते। अन्यत्र विचारमेव नाभिमतमिति सामान्यपदम्। एतासा विषयरागाभावेपि

---

१ विध सस्कार गृ पा ।

फलरूपो भगवान् गृह एवास्तीति बहिर्गमने प्रयोजनाभावात् बाह्यो न त्यागः, किन्तु गृह एव स्थित्वा तत्प्राप्त्यनुकूलो यत्नः । यथा यथा भगवद्भावप्राचुर्यं तथा तथा बहिरङ्गसाधनत्यागोऽन्तरङ्गत इतिश्च । भगवत्सङ्गमभावस्वभाव्येन यत्त्यक्तं भवति वैदिकमपि, तद् भवतु नाम, न तु स्वबुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः । प्रियतोषार्थमशक्यत्यागा अपि दैहिकान्तःकरणधर्मास्त्याज्याः । फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा तदैव त्यागः कार्यः, नत्वन्यदापीति वसनभगवत्प्रार्थनवसनत्यागाञ्जलिबन्धगृहगमनैर्निर्णीयत इति तथा । अत एवाग्रे त्याग उक्तः । उक्तरूपादन्यथा कृतस्त्यागस्त्याग एव न भवति, फलरसाननुभावकत्वादिति त्यागपदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् । साधनदशायां तु[1] त्यागो न युक्त इति निर्गलितोऽर्थः । एतावता फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्काररीत्या साधनदशैव । वस्तुतस्तु फलप्राप्तिनिश्चय एवाधुना, प्राप्तिस्त्वग्रे । अतो युक्तं गृहगमनम् । ननु 'नीवीं प्रति प्रणिहिते च करे' इति न्यायेन तदा स्ववस्त्रमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते । इत्थम् । सङ्गमभाव एव स्वरतिजन्यभगवत्प्रीत्या स्वान्तरायासहिष्णुत्वभावनयेति युष्यत्व । अत एव प्रियेण 'बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्नी'ति तद्भावपरीक्षैव कृता । उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं भविष्यति, तदा दृष्टान्तरायमपि दूरीकरिष्यन्तीति, देवहेलनहेतुकथनेन वसनत्यागे स्वारुचिः सूचिता । [2]साक्षात्तथात्व एव [3]तथाकरणं युक्तम् । न तु तथा भावनायामपीति यतो भगवदाशयः । एतदेवाभिसन्धायोक्त–अत्यागस्त्यागादुत्तम इति ज्ञापयितुं परीक्षेति । अत एव मूले 'तत्पूर्तिकामा' इत्युक्तम् । पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्तिं मन्वानस्यातथात्वे सति भयपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतवत्य इत्यर्थः । वसनात्यागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं स्वात्यागेन च विलम्बोऽभवदित्यस्युत्तमत्वे हेतुरिति ज्ञेयम् ।

एतदग्रे 'ब्राह्मणा मात्विरका' इत्यारभ्य सेव्यत इत्यन्तम् । पद्मपुराणे गीयते । दण्डकारण्यवासिनः षोडशसहस्रमृषय स्वाश्रमान्तिकागतकोटिकन्दर्पाधिकलावण्यश्रीकोसलेन्द्र-[3] दर्शनजनितमाधावभरेण त प्रार्थितवन्तस्तदीयश्लेषम् । तदा भगवानेकपत्नीव्रतधरोहमधुना, व्रजे वो मनोरथः सम्पत्स्यत इति प्रसादं कृतवान् । त एवैता इति हृदि कृत्वोक्तं ब्राह्मणा इत्यादि । [4]आदिवाराहे 'कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चक्रुश्च तत्राक्रीडन्त केशवम् ॥' महाकौर्मे 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् ॥' अत एवैकजातीया ऋषयः षोडशसहस्राणीति पुराणान्तरादवसीयत इत्याचार्यैरुक्तम्[4] । अतेदं ज्ञेयम् । पुरुषशरीरे सति स्त्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता,

---

[1] 'तु' इति मूलपाठे नास्ति । २. दसमपाठे ३. वस्त्रत्यागस्य । ३. कोसलेन्द्र-मू पा. । ४...४. अङ्कस्थित मूलपाठे टीकस्य दर्शते ।

विरोधात् । एवं सत्येतानतिशुद्धान् कृतपुण्यपुञ्जान् दृष्ट्वा हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद्येनादेयतम-साक्षात्स्वरूपानन्ददित्साविरभूत् । तदनुभवस्तु[1] न पुंस्त्वे केवलस्त्रीत्वे वा, मानाभावात्, द्विजस्त्रीषु तथा प्रपञ्चास्वादनात्, क्षुद्रास्वपि पुलिन्दीषु दानात् । किन्तु चिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्तयो बह्व्यः सन्ति । तत्राप्यन्तरङ्गतमा सैकाऽस्ति यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यंभावी । सा चोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैव । अतस्तामेतेषु स्थापितवानिति युक्तस्तदा तेषां स भावः, तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा भगवदिच्छा यतः । एतदेवाहुः तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीति । स्त्रीत्वलक्षण-धर्मरूपापि स्त्रीरूपा कात्यायनीरूपेत्यर्थः । सैव तदर्थं फलपर्यवसानार्थं से[व]त इत्यनेन सम्बध्यते । अथ तेषां स भावो भगवद्भाव इति निश्चितम् । दृष्टिद्वारा हृद्यागत एव भगवति तदुत्पत्तेः । 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणात् धर्मरूपत्वम्, किन्तु धर्मिरूपत्वमत्र व्याजेन पक्षान्तरमाहुः भगवानेवेति[2] । सेव्यो हि सेवके स्वरूपं सम्पादयति । हृद्यागतेन भावरूपेणास्माकं देहादिकमेव सम्पादितमिति तद्रूप एव भगवान्सेव्यते । बहिरस्मद्रमणार्थं प्रकटो भगवानित्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनता सगुणत्वं वेत्येतदाशङ्कानिरासायैव गुणातीत इत्युक्तम् । यथाविधजा-मृतदायकं तद्रूपम्, तथा स्वीयलोभामृतदायकमिदमिति ज्ञेयम् । एतेन 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्याद् भगवदीयचक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीत्वेनापि तादृशेनैव भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् । अग्रेऽग्रे चित्तदोषस्य गतत्वादिति । अभजनको हि दोष इत्युच्यते । एतासां तु पूर्वमपि केवलं भगवदीयत्वाद् व्रताचरणहेतुभूतसंशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्ति-स्तद्रूपैवेति ज्ञायते । कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतित्वनिश्चयेनेतरकोटिस्फूर्तिरपि गतेत्येतदभिसन्धायेद-मुक्तम् । दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव । तत्र च तादृक्स्नेहो हेतुः । तादृक्स्नेहस्य । अग्रे स्नेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्त्वहेतुकृतप्रतियाप्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं सुस्थम् । सार्वदिकत्वेपि पुनः कृष्णचेतस्त्वोक्त्या कश्चन विशेषो वाच्यः । व्रतानन्तरमेवोक्तत्वेन तत्फलत्वमेव विशेष इत्याशयेन फलमुक्तम् । अग्रे पुनः साधनोक्त्या चावान्तरफलत्वमिति विवेकः । तेन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं प्राप्यते ।

भूयानन्दप्लुत इत्यत्र, फलत्वाचकत्वादित्यारभ्य कृतमित्यन्तम् । अत्रायं भावः ।

१०-१९५ पूर्वं मासमसमाप्यव्रतापसहारस्य कृतत्वात्पुनः पूजापूर्वनाममेदमिमन्त्रकालमेदाना कथनाद्व्रतत्वात् इति प्रभुवाक्याच्चेद व्रतान्तरमिति गम्यते । अपि च भगवत्पतित्व-मात्रार्थत्वाद् व्रतस्य कृष्णचेतस्त्वेन चान्तस्तन्निश्चयेन भगवदेकमात्र्य ज्ञानाच्च तदर्थं तत्करणा-

१ तदनुभवश्च मु. पा. । २ भगवानेव येति मु. पा. ।

संभवः। किन्त्वतःपरं बहिरपि तथात्वमेवापेक्षितम्। तत्र च तादृक्कालस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेवता चेयमेवेति तथात्वेनैतस्या एवात्र पूजोच्यते। अत एव भगवतैव तस्याश्चतुर्दशनामसरिदं नामोक्तम्। मन्त्रेपि बहिः प्रकटतया पतित्वभजनमेव प्रार्थ्यम्, अन्यथान्तस्तन्निश्चयसत्त्वेन तत्प्रार्थनानुपपन्ना स्यात्। अत एव न पूजाङ्गत्वमस्य, भिन्नविषयकत्वात्। अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता। तथा च तन्निर्बन्धेन तथात्वे स्वतोऽतथात्वे नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना। अत एव न पृथग्भगवतः पूजा कृता, पतित्वेन भावनात्। न चैवं पूर्वमन्त्रस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्रत्वानुपपत्तिः, भावकत्वस्य तथात्वेनोत्तरमात्रप्रयोजकत्वात्। अत एव व्रतफलत्वेन कृष्णचेतस्त्वमुक्तम्। एतच्च यथा तथोपपादितम्। अस्मिन्मन्त्रेऽर्थभावनैव मुख्या, न तु जपोपि। अतः स नोक्तः। स्वेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम्। इदमेव भगवता 'मदर्चना'दित्यनेनोक्तमिति दिक्। किञ्च, भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षे तु सर्वमवदातम्। अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येप्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद् भेदः सिध्यति। तेन व्रतभेदेपि तथा। न चाचार्योक्तावान्तरफलत्वपरमफलत्वानुपपत्तिः, एककार्यत्व एव तत्सम्भवादिति वाच्यम्। स्वामिन्युद्देश्यत्वेन फलस्य परमत्वस्य तन्नान्तरीयकफलत्वेनैतदगत्वस्य च विवक्षितत्वात्। एवं सत्येककर्मसाध्यत्वमप्रयोजकमिति ज्ञेयम्। अत एव पुरुषभेदेनावान्तरफलस्यैव परमफलत्वमपि भवति। अत एव ज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छोर्योगेन दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पादनं सङ्गच्छते।

अत्राग्रे वयस्यैरागत इत्यस्य विवरणे, एते हि बालका इत्यारभ्य तद्भोगार्थं
१०-१९-८. चेत्यन्तम्। अत्रेदं ज्ञेयम्। भगवान्सृष्टिं कुर्वन् काँश्चन जीवान् पुंप्रकृतिकान् काँश्चन स्त्रीप्रकृतिकानसृजत्। शरीरस्यातथात्वेपि तेषां तेषां प्रकृतिस्तथैव भवति। पुंप्रकृतिकास्तु हरिं भजन्ते, पुरुषांशप्रवेशात्। नेतरे, केवलप्रकृत्यंशवत्त्वात्। अत एव भगवद्भजनविधाने 'को नु राजन्निन्द्रियवा'नित्यादौ सर्वत्र पुंल्लिङ्गेनैवाधिकार्युक्तः। अन्यथा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितत्वात्। तेन शरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वे अविवक्षितत्वादुक्तरूपमेव विवक्षित्वा भजनं विधत्त इति मन्तव्यम्। तथा च जीवेष्वपि पुंस्त्वस्त्रीत्वे स्त इति ज्ञायते। एवं सति पूर्वोक्तयोरपि पुंस्त्वमन्तः स्थिताः। ते चात्यन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वं प्रियमिति महानुग्रहेण तत्कर्मणामप्यङ्गीकारात् तत्सम्बन्धि यत् किञ्चित् तद्वैयर्थ्यं न युक्तमिति तदीयपुंस्त्वाख्यं धर्ममप्येतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान्। इदमेवाधिदैविकत्वम्[1]। अत एवापि वयस्याया मुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वक्ष्यति।

[1] किञ्च, शरीरसम्बन्धेनाप्यगुणानामपि सम्बन्धः स्यात्, भोगार्थत्वादत्रप्रयोजकत्वेन पूर्वं कामानुसारेण फलं भजनीयत्वम् एवोक्तं सेवाफलविवरणे गोपीत्व जीव इत्यादिना दिगित्यधिकं क्वचित्।

'तदिमे निदुरिति । सम्प्रेक्षणादौ सति विकारस्त्व सहजस्तद्दोष, तस्मि न्नप्यपराध स्यात्, तेन चानर्थसम्बन्ध. स्यादिति क्षारग मलनिवृत्तिवदतिक्रूराया स्त्रिया पूतनाया प्रथम सम्बन्धं कारितवान् । एतेषा महापुरुषत्वेपि तदा साम्यय भगवानयं वा भगवानिति भावयतीति तानन्न निनाय । अत एव तदन्त स्थितावपि नासुरभावप्रवेशः । तथा सति त सम्बन्धजक्लेशेन तपसेव तद्दोषनिवृत्तौ स्वकृते च तेषा भक्षणमिति स्वान ददानाय तत्प्राणै' सह तानप्यानीतवान् स्वस्मिन् । कुमारीपूतकरी या प्रसादरूपाया शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन तादृग्भोगयोग्यता पर सम्पादिता, सहज पुरुष व त्वेतासु स्थापितमेव । अ यथा 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना'दिति यायेन कामभाव एव स्यात्, न तु सर्वात्मभाव, स्त्रीस्वभावस्यैव तादृश त्वात् । [1]अत एव प्रौढभावो पत्ति, येन लोकवेदनैरपेक्ष्येण भजनम् । भगवतोपि स्वच्छ दभोग[2] एतास्वेतासा च । यद्यपि भगवान् विनैव साधन सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्य वक्तु तथापि तत्तद्वस्तुमर्यादास्थापनपूर्वक भोगे महान् रस इति भगवतैव सर्वरसभोक्त्रा तथा क्रियते । अ यथा विनापि स्त्रीत्व स्वान द दातु समर्थ इति तथैव कुर्यात् । अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते । 'भगवानपि र तु मनश्चक्र' इति वक्ष्यते चोत सर्वमवदातम् ।

अत्रैवाग्रे तासा वासास्युपादायेत्यस्य विवरणे, उपादाये त्याख्यानपत्र

१०।१९।९ स्थापितमित्यर्थ इत्युक्तम् । अत्रायमाशय । वस्त्रग्रहणोक्तेरादाये त्येतावतैव सम्भवेपि गृहीतस्य ग्रहीतृसामीप्ये अ यतः प्राप्तेपि सामीप्यवाच्युपसर्गकथन तद्विशेषाभिप्रायकमिति म तव्यम् । स एव स्वान्त स्थिते त्यादिना निरूप्यत । तच्चि त्यते । 'यः पृथिव्या तिष्ठ'न्नि त्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नैसर्गिकत्वधर्म त्वाद् वस्त्रैस्तदाच्छादनकथनं न युक्तिगम्यम् । भगवता सह व्यवधानासम्भवाच्च । अत एव तेषु दैत्यप्रवेशोपि तथा । प्रयोजन चाच्छादनस्य न विद्म । तदभावार्थं नीपारोहणोक्तिरपि तथा । तत्र हि स्वयमारूढः । स्वनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्ब धो वाच्य । एव च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव त प्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ।

उच्यते । एके हि शास्त्रार्थत्वेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्य च भज ते । तदपि न साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा । वस्तुतस्तु धर्मानेव भज न्त, तेन वैदिकास्ते । अन्ये च पुत्रत्वादिधर्मपुर सरमिति लौकिकधर्मद्वारा । अतस्तदनुरूपमेव फल तेभ्यो हरिर्ददाति । एता हि धर्मिमात्रे पर्यवसितमतय, न तु तद्धर्मेष्वपि । न वा धर्मद्वारा । नारदादिवद् यशोदादिवच्च । अत एव भगवताग्रे 'मय्य मव मदर्थोज्झितलोकवेदस्वाना'मिति । अत एव स्वाभाविकज्ञात्वाभावोपि । एव स ति 'ये यथा मा प्रपद्य त' इति वाक्यादेतदनुरूपमेव

[1] तत मू पा । [2] स्वच्छ द भोग मू पा ।

भगवतापि कार्यम्, सर्वमर्यादायागपूर्वकमेतत् भजनमिति । भगवतापि स्वस्वरूपमर्यादात्येनदर्थं त्यक्ता । अत एव 'आत्मारामोऽपी'ति वक्ष्यते । 'साधवो हृदयं मह्य'मित्यत्र 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'त्यपि भगवतोक्तम् । अन्यथा अनुष्ठितज्ञानशक्तेस्तदयाज्ञानकथनमनुपपन्नं स्यात् । एषा हि पुष्टिरीतिः । अत्र मर्यादामार्गविरोधाय न दोषाय, किन्तु गुणाय, मार्गस्थैव तथात्वात् । एवञ्च मर्यादानादर्शनं स्वातिरिक्तस्य यथा न भवति तथा स्वकृतमिति बुध्यस्व । 'नाहं तेभ्य' इति वाक्यार्थस्तथा ज्ञानं नाप्यविषयकम्, तथा स्वरूपमप्येतदर्थं प्रकटीभूतमेतदितरासम्बद्धमिति भगवता मदन्यत्वाभावमपि सम्भाव्यते । अलौकिकस्थायमर्थो वचनवक्तृभक्तिभावितान्तर्दृश्येन चावगन्तव्य । अतो न व्यापकत्वेन तदसम्भवः शङ्कनीयः । अन्यथा 'हृदिस्थं कुरु करालम्' 'निसृजति हृदयं न यस्ये'त्यादिकमनुपपन्नं स्यात् । श्रुतिरपि 'तद्दूरे तद्वन्तिके' इत्येनदभिप्रायिकैव । धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्तथैवेति नानुपपत्तिः काचित् । यत्तु 'नीपारोहणानुपपत्ति'रिति तत्रोच्यते । भगवान् हि लीलां कुर्वन् शास्त्रार्थमपि बोधयति । एतद्व्रतकरणमत्र माग्गुल्फादिसमन्वयेन, अन्यथा दुस्तरः । तस्मादनुरधर्मधर्मविशेषस्यावश्यकः । स च भगवदधिष्ठितैर्नगनैस्तदुक्तधर्मैः श्रवणादिभिश्च शीघ्रं निरस्य इति ज्ञापनार्थं यमात्कुलनारायणयोरित्येतत्तात्पर्यकत्वाय प्रथ इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु सेवकेषु सत्सु स्वयमीश्वरः कुतो वस्त्राणि जगृहे । अगृहीतैव तन्निकटे[1] एव वा कथं नाकारितवांस्ततश्च तासामावरणमिति । नह्यत्र वसनग्रहणमुच्यते । किन्त्वतामासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे तदावरणस्य हरणम्, तच्च नान्यशक्यमिति वस्त्रव्याजेन तद्वारयन् पूर्वोक्ते स्थापितमित्यर्थः । भगवत्कृतिर्लोकाकृतवत् प्रतीयते, परं वस्तुतस्त्वलौकिकी । तत्त्वेन भानं च भगवद्दर्शने भवति, नान्यथेति भावः ।

एतन्मे हृसद्भिः महदन्यालैरियत्र, तेषामपि मायाधिदैविकीत्यादि । यदि
१० १९ ९ भगवान् स्वसम्बन्धिनं जानीयुस्तदा पुरुषास्तत्त्वज्ञानाभावेन नदृष्टिपातेपि
भयाभावज्ञानाभावात्[2] प्रथमाकारेण एवागच्छेयुः । तं च तथा न ज्ञापयन्त्यथा
च ज्ञापयतीति तत्कापस्थ माया । तथा च पुरुषास्तत्त्वज्ञानेन स्वस्य चान्यत्वेन तच्छङ्कया नागता इति । एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदिच्छानुसारित्वेन च तन्माधिदैविकत्वम् । प्रमादिच्छा तु रसविशेषार्थं परीक्षास्थापनार्थं चेति ।

अस्मदीयः काम इति । लोके हि क्रियाफलस्य स्वसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविव-
१० १९ १०½ क्षयैव गतिक्रियायामागमनगमनशब्दौ प्रयुज्येते वक्तृभिः, तथा चागच्छेत्येतावतैव
स्वनिकटदेशप्राप्यावगतेरितिपदं किमर्थम् । न चाभिमुख्यस्यैवार्थत्वेन देशविशेषा

1 तन्निकटस्थ मू पा । 2 भयाभवज्ञनन् मू पा ।

कांक्षापूरकत्वेनात्रपदं सार्थकमिति वाच्यम्। 'स्वं स्वं वासः प्रगृह्यता'मिति वास्यादागमनस्य तदर्थत्वादन्यत्र स्थितो ग्रहणासम्भवात् तत एव तद्योग्यतत्प्राप्तेः। दण्डेन घटं कुर्वित्यत्र दार्ढ्यस्यैव। अपरञ्च। आभिमुख्यपदार्थोपि विचारणीयः। न च सांमुख्यमात्रं सः। सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छ यथागच्छतीति प्रयोगापत्तेः। किन्तु वक्तृनिकटदेशसंयोगफलक-क्रियाजनकप्रयत्नः सः। इतोपि नात्रपदं सार्थकम्। न च तत्रागत इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम्। तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते। उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आङ्प्रयोगो दृश्यत इत्याहुोऽत्र शक्तिः। तत्रागत इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशस्याभीष्टत्वेन तत्र स्वस्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति स्वयाप्युररीकर्तव्यमिति चेत्।

उच्यते। एतावत्पर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वं कृतवत्यः, न तु[1] साक्षाद्भगवत्प्राकट्येन। तच्च साक्षात्प्राप्तावेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदतुल्यत्वात्। जातेपि प्राकट्ये पूर्वोक्त[2]-स्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा अत्र प्रकटे मय्यागत्य वासः प्रगृह्यतामित्यर्थः। किञ्च, एतावत्कालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत्। स च न मुख्य कामः, किन्तु तदाभासः। अतो मुख्यं काममेव ददामि वासोरूपेण लोके परिदृश्यमानं परं वस्तुतस्तु मदीयकामरूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं **कामं वास** इति। अत एवाग्रे न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना। एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यै**'रस्मदीय कामः'** इत्यादि। तत्र भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः। अन्यथेति। ईश्वरत्वेन तन्निमित्तकपत्नी-भावस्याभावे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः। दत्तस्यादानं ग्रहणम्। तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे सति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन बलाद्वासो ग्रहणं प्रकर्षः प्रशब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः **वासोपी**त्यादि। अत्र स्वं मदीयं स्वं स्वकीयं यथा भवति तथा प्रगृह्यता-मित्यर्थः। एतेन भवतीषु नादेयं किञ्चिदस्तीति सूचितम्। सम्बोधनेन पूर्वं वस्त्ररहिता अपि मन्निकटे समागायोक्तरूपवलत्यो भवत्यो भवन्त्वित्यप्यर्थ सूचितः। वाच्यैर्थे वाससामेतदी-यत्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्येत, तदपनोदनाय तद्ध्वनितमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः **अस्मदीयाभि**रित्यादिना। अधुना ह्येता वस्त्रतत्कामभावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, मुदेति-पदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात्। तथा च सम्बोधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन[3] स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणेधिकार उक्तो भवति, स्वपदाभ्यां च पूर्वसिद्धं स्वत्वमनूद्यत इति कृपि वदशायां प्रार्थनाहेतुर्यः कामः पूर्वं इहैव या पूर्वकालीनो यः स ध्वन्यते। एतदेवोक्तम**स्मदीयाभिरेव पूर्वपरिग्रहः** कर्तव्य इत्यनेन। पूर्वपरिग्रहस्त्यक्तार्थपरिग्रह इत्यर्थः। अन्यथेति। अस्माभिर्जनवलेनैतास्साधितम्। तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति

1. न तु तत्र साक्षाद् मू. पा.। 2. पूर्वोक्ते मू. पा.। 3. स्वाधीनत्वेन मू. पा.।

भावे सति भगवदधीनत्वाभावेनोक्तरूपाधिकाराभावात् कर्मफलस्यानपत्वेन तथाफलत्वेन दत्तवस्त्रपरिग्रहोऽनिष्टः स्यात् । सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यो रसो हीष्टः । तदितरोऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः । एतेन पूर्वं स्वं स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः स्वं यथा भवति तथा गृह्यतामित्यप्यर्थो मूलस्य ध्वन्यते । पूर्ववत् प्रचुरभावयुक्ता भवन्त्विति भावः । भगवतो हि स एवेष्टः । अन्यथा रसाभासः स्यात् । एतदेवान्यथानिष्टः स्यादित्यनेनोच्यते । अथवा । वीप्सया नायिकाभेदेन यादृश्या यादृशो भावस्तादृशो तादृशमेव तं गृह्णातु, न विजातीयमित्यर्थो ज्ञाप्यते । विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्यात् । एतदेवोक्तमन्यथेत्यादिना । उच्छलिते रसे त्वन्या व्यवस्थेति न काचिदनुपपत्तिः । तदर्थमेवैतत्करणं यतः । यद्वा । त्यागात्यागनिर्णयरूपत्वादेतत्प्रकरणस्य तन्निर्णयोऽप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः अस्मदीयाभिरित्यादि । अत्रायमाशयः । अधुनैतासां भाव्यवस्थान्तरस्फूर्तौ हि स्वेच्छानुमत्यानपूर्वकं वसनस्थापनं तीरे स्यात्, किन्तु रसभरवशेनेयमेवावस्था मे सार्वदिकी कदाचित् तदपेक्षायां प्रियस्योत्तरीयमेव ग्रहीष्य इति प्रत्येकं भावोत्पत्तेर्वसनानां त्याग एव कृतः, न तु स्थापनमात्रम् । एवं सति त्यक्तार्थपरिग्रहत्वेन तद्ग्रहणं न युक्तं स्यादिति । तन्निषेधकवाक्यस्य मर्यादामार्गीयपरत्वात् धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवल तदधीनत्वात् तद्दत्तस्य त्यक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति । अन्यथा मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः.[1] । किञ्च, केवलवस्त्राणां त्यागोऽभूत्, भगवांस्त्वधुना स्वकीय[2]कामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र । आचार्यैस्तु लोकदृष्टिमपेक्ष्य समाहितम्, त्यागनिर्णयकथनार्थं च । वा पूर्वपरिग्रह इत्यत्र नञ्प्रक्षेपो वा कार्यः । यद्वा । पूर्वपदेन पूर्वः पुरुषाख्यो धर्म उच्यते । तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादित्युक्तम् । तेन पूर्वं दण्डकारण्ये पुरुषा एव गोकुले समागत्य स्त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्धं स्वस्य स्मारयन्त्यागत्यावत्या इत्यनेन सम्बोध्य कर्तव्यमाह । सः [3]तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वः पुरुषाख्यो धर्मः प्रगृह्यतामिति । अत्र स्वशब्दस्याव्ययरूपस्य कथनात् तद्विशेषणत्वम् । ध्वनितेऽर्थे लिङ्गादेरविवक्षितत्वेनापि तथा । क्रियाविशेषणं वा । सर्वभावप्रपन्नाभ्य एव स्वानन्द शृङ्गाररसरीत्यैव दास्यति । स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो भवति । सर्वात्मभावस्फूर्तौ च न तत्सम्भव इति कदाचित् तत्सम्भवः कदाचिन्नेति विकल्पेन गृह्यतामित्याह वाशब्देन । विसर्गलोपश्छान्दस इति मूले ध्वनितोऽर्थो ज्ञेय ।

माऽनयं भोः कृथा इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्वामिनीभावानामन्योन्यं वैजात्यं ज्ञापयितुं दृष्टान्तरीत्या, न तु प्राकृततद्रूपत्वाभिप्रायेण ।
१० १२ १५ अथवा 'न तदस्ति पृथिव्यां वा' इति वाक्याद् गुणरहितं वस्तु त्रिलोक्यां न

१. मार्गीयत्व इत्यर्थः । मु. पा. । २ स्वीय–मू. पा. । ३. 'वास इति पदे वा इति स इति पदच्छेदेन व्याख्यान ज्ञेयम्' । एतट्टिप्पण मूले नास्ति ।

सम्भवतीति महिलत्वादिन प्रत्युच्यते। अत्रैते भावा एव तद्रूपाः, न तु प्राकृता अत्र सन्तीति। एतेनात्र प्रकृतिरपि भिन्नैवेति ज्ञाप्यते। सा च स्थायिभावरूपैवेति ज्ञेयम्। अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः, न तु सामान्यतः। लीलाया अलौकिकत्वेनाजन्यत्वेन च पृथिव्यादिमध्यपातित्वाभावाद् ब्रह्मवत्। एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभि।

अत्रैव ततो जलाशयादित्यत्र मूले तत इत्यानन्तर्यमात्रमुक्तम्, न तु श्रुत्वेत्यादिज्ञानवाचकम्। तत उक्त वाक्यार्थापरिज्ञानेपीति। स चेश्वरवाक्यमेव
१० १९-१७ कर्तव्यमित्यादिनोक्तः। ईश्वरवाक्येनेत्यदि। माऽनयं भोः कृथा इति श्लोकविवरणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भाववशात् तादृशवचनान्येवोक्तवत्यो, न त्वागता, तदा प्रभुणा दासीत्वादेवागन्तव्यमित्यनुक्त्वा, यदी युक्त यत्, तेनानागमने दासीत्वमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापितम्। तच्चानिष्टमिति भयरस उत्पन्न। सर्वान् भावास्तिरोहितानकरोदितीश्वरवाक्येन तेषा तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकेनैव रूपेण सर्वा आगता इत्यर्थ। नन्वत्यन्ततामस्य इति। परपुरुषत्वादा मानं बालेभ्यो न दर्शयिष्यामो, भगवदुक्ता अपीत्याग्रहस्तमःशब्देनोच्यते, बालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वाभावेपि तथात्वेनाज्ञानात्। एव सति भगवद्वाक्यादागमन न सम्भाव्यत इति कथमागता इत्यर्थः। एतत्समाधानेऽयमाशयः। स्वनिकटे समानेयाः, सर्वथा परीक्षार्थं बालकस्वरूप च न ज्ञापनीयम्। एव सति तदुभयसम्पत्त्यर्थ लीलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्य सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिश्चाविष्कार जलान्तःस्थितौ बाधकम्। अत एवैतः पूर्वं जलविहारेपि न शीतमभूत्। तेन तत्र स्थातुमशक्ताः [1]कशीनतोया पूर्वोक्ताग्रहस्यापि तिरोधानादागता इति। एतदेवोक्त स्वभावाधीना एवेत्यनेन। नन्वेव कालाधीनत्वं स्यान्न भगवदधीनत्वमिति चेत्। स्यादेव यथाज्ञया नागत स्यात्। न चैवम्। पूर्वं स्वोक्तयोः पश्चाद् भगवदनुदितयार्ऽस्योक्तकारित्वयाः सिद्ध्यर्थमेवागमनात्, यतो भगवता तथैवोक्तम्, यदिप्देनाधुनानागमने पूर्वोक्त द्वयमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापनात्। अतोऽपि भगवदुक्तकरण सम्पद्यतामिति मत्वा यत्रागमन तत्रैव सामयिकोक्तकरणं स्वत.सिद्धमिति बुध्यस्व। शीतोक्तिरुक्ताग्रहदार्ढ्यज्ञापनायेति ज्ञेयम्। एवंभूता अपि पूर्वं न निर्गता इति। तत. एवभूतोऽवत्यन तर त्वागता एवेत्यर्थ। यदीति पद श्रुत्वा स्वाग्रहविपरीत प्रियाग्रह ज्ञात्वा स्वेष्टप्रतिबन्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रु। तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमाच्छाद्यैवेति निगूढाशय। तेन कश्चन स्वाग्रहमत्यक्त्वैवागता इति स्वभावाधीना एवेत्युक्तमाचार्यैः। भगवदनभिमतकरण कालधर्मो बाधत इत्यपि ज्ञापनाय शीतोक्तिर्ज्ञेया। सम्भवदुक्तिकः पूर्वमस्माभिरुक्त आगय इति सर्वमवदातम्। ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेत्यादि। अत्रेद ज्ञेयम्। भगवत

[1] कर्षणोतया मू पा।

एतत्सर्वाङ्गदिदृक्षातिप्रचुरेपि तत्प्रतिघाते रोपोऽभवदिति तद्भावज्ञापनं कृतमतस्त्याज्या इत्यनेन। मध्ये प्रसादितत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यते । यत्र पाण्यन्तरायमपि न सहते, तत्र वस्त्राणि कथं ददातीतिशङ्काऽभावाय वृक्षस्कन्धनिधानता पर्यमाहुः तासामावरणानीत्यादि । अत्रायमाशयः । पूर्वं भगवदन्तरायं वेनान्यत्र स्थापितमि युक्तम् । अत परं यथा वैष्णवसङ्गो भगवत्प्रापक-स्तथैतद्वस्त्राणामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तान् कृत्वेत्यर्थ । तेषां परार्थता भगवतैवानुपद वक्ष्यते यत इति भावः । एतेषां तत्प्रापकत्व रसोद्बोधकत्वेन । तेन तादृक्संस्थानविशेषस्फूर्तिरपि लक्ष्यते । तदानीं प्रीतियुक्तत्वे विशेषहेत्वपेक्षायां तमाहुः तासां निदानं श्रुत्वेति । वयस्यसहिते त्वयि सति वास्त्यादनागमनमागमन वा साध्वसाधु वेति वयं न विद्मः । केवलं त्वदीयाश्च वयम्, अत किं कृते किं मनुते भवानिति शङ्कितहृदयासु यथोचिता रक्षा त्वयैव कार्ये यादिरूपं श्रुवान्यत्र ज्ञात्वा तथा जात इत्यर्थ । यद्वा निदानं निजं स्वरूपमित्यर्थः । तथा च पद्मिनीनां नीवीषु पद्मगन्धो भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे विविच्य स्थापितास्तास्तदा मधुपकुलाकुलतया तदीयझङ्कृतिश्रवणमेव निदानश्रवणम्, तेन स्वानुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेन रसभावोद्बोधात्तासु प्रीतोऽभवदित्यर्थः ।

बद्ध्वाञ्जलिमित्यत्र । क्रियाशक्तिर्वाहू इत्यर्थः । क्रियामूलस्यापीति ।

१०-१९-१९ बाहुमूलस्यापी यर्थः । वस्त्रदाने लोके वेदे च मुक्तेरेव परमफलत्वप्रसिद्धिरिति तस्या भक्तिमार्गेऽन्यत्व प्रकटीकर्तुमाहु' ननु तर्हि मुक्तिमेव दद्यादित्यादि । सर्वदु खाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपकरण वस्य तदैवोपपत्तेरिति भावः । एतद्दाने हेतुत्वेन विशेषणव्याख्यानेन येषु नायं तोषस्तेभ्य एव मुक्तिदानम्, न त्वेवभूतेष्वपीति भावः सूचित । तथा च तदग्रेव स्पष्टमेव ।

इदं प्रकल्प्य इत्यत्र, लौकिकदृष्ट्यभावस्याविचार्यत्वे बाधकमाहुः अन्यथेति ।

१०-१९-२२ असूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्, तदा सिद्धमलौकिकत्व भावस्येति तात्पर्येण मूले ते निरूपिताः । न च स्नेहमात्र-मेतेनोक्तमिति वाच्यम्, तद्वतीनामपि खण्डिताकलहान्तरितादीनामसूयासम्भवात्, ईश्वरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवतां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च । न च खण्डितादीनां सङ्गाभावात्तथात्वमत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तयेति वाच्यम् । यद्वा प्रलम्भनादिस्तदा वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तत्सम्भवात् खण्डितादीनां प्रियं प्रत्येव तथोक्तेः सङ्गाभावाभावश्च । न च पूर्वकालीनः स तथा, उत्तरेण सङ्गेन तद्बाधात् । न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गा-भावस्तदाप्यस्ति, तस्यात्यन्ताभावरूपत्वादिशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति वाच्यम्, उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चात्यन्ताभावत्वाभावात् ।

न चैतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्विति वाच्यम्, दोषाणां हि मूलमभिमानस्तद्भावश्चाञ्जलिबन्धपर्यन्ताज्ञाकरणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। तदेतदुक्तं **सर्वथा निरभिमानानामि**त्यनेन। एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे सत्यसूया भवतीति तदभावोक्त्या लौकिकदष्टचभाव एवोक्तो भवति। स च न रूक्षः, किन्तु महारस इति ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहु**र्भगवद्वचने** चेत्यादिना। एतासामेतादृशो विशुद्धभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्वभवन्निति मूले प्रियसङ्गनिर्वृता इत्यनेनोक्त तदभावहेतुभूतेन। अन्यथा हेतुत्वेनोक्तदृढप्रलम्भाचव्यवहितोत्तरक्षणेऽसूयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावादुक्तानुपपत्तिरिति भावः।

परिधायेत्यस्य विवरणे, **रसाकारा जाता** इति। रसः शृङ्गारस, स हि स्व-
१०-१९-२३. योग्येष्वेवाङ्गेषु प्रकटीभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश्र-
यत्वमपि न स्यादिति तादृशत्वमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिसम्पन्नाः
रणार्थं सज्जिता वीरा प्रेष्ठसंगमसज्जिता जाता इत्युक्तमित्यर्थः। वाससां कामरूपत्वात् तदनन्तर तथात्वमुक्तम्। ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कच विपक्षे बाधकमाहुः **अन्यथे**ति। तादृग्वयोङ्गादिसम्पत्त्यभावे कामशास्त्रोक्तनखदन्तताडनादिव्यापारोद्बोधनीयरसानामाश्रयाभावः स्यादित्यर्थः। तथाच मूलोक्तसंगमपदार्थबाधप्रसंग इति भावः। उक्ताभावेपि यथाकथञ्चित्संगमे पूर्णरसाभावेन क्षीणरसत्वं वा स्यादित्यर्थः। पूर्वं दारिकात्वकुमारीत्वोक्त्याधुना च रसाकारत्वनिरूपणेन भगवानेव गुणातीत इत्यादिनोक्तभगवत्स्वरूपात्मिकैवासा देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति ज्ञाप्यते। कालक्रमं विनैव तदैव तथात्वादिति।

लज्जायितेक्षणा इत्यत्र, **पूर्वस्वदोषे**ति। प्रथमाकारणेऽनागमनं दोष। वस्तुतस्त्वधुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्यानुसन्धानमसम्भावितमिति तत्समयोचित भावदृष्टिरेवैषेत्याहुः तदेयं भावदृष्टिरिति।

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र, भवतीनामित्यस्य विवृति **सर्वासामेवाज्ञातस्वरू-
पाणामि**ति। स्वरूपतो धर्मतश्चेति द्वेधा वेदनं सम्भवति, इह तु भवतीनां
१०-१९-२५ सङ्कल्प इति पदन्यासेन सङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति ज्ञाप्यते।
स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनानुभवैकवेद्यत्वादग्रे वेदनं भावि। संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित इति रसोक्तिः। 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायादसमर्यादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभव करिष्यतीत्याशयेनैवमुक्तम्।

मयानुमोदित इत्यत्र, **अनेन कार्याधीनत्वादित्यादि** । अमावितिपदेनोक्तोऽर्थः कार्यपदेनोच्यते । फलं च भगवद्रमणम् । तं चैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव । तच्चोक्तकार्यमध्यपाति । कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमिति तथा । असाविति पदोक्तपूजाया भगवति विविधरसभावजनकत्वेन तत्पूर्वकस्मितविलासेक्षणादिभिरनङ्गाब्धिः पूर्यते, नान्यथेति परस्पर भोग एवाद्भुत सम्पद्यते । इदं चोक्तपूजाम यदाति, पूज्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य पूजामध्यपातित्वात् । एतस्या एव रसमर्यादाक्रमेण पुष्टाया अग्रिमफलसाधकत्वमिति सुष्ठूक्तं **गोपिकाधीनमेव फलमिति** । अत एवाधुना न रमणम् । तत्र कृष्णचेतस्त्वेन मानसनिश्चये सत्यपि 'यदि मे दास्य' इति वचनेन 'यूयं विपक्ता' इत्यादिवचनेन च जनितो यः फले संशय सोपि निवारित इत्यर्थः ।

अत्रैव **यातावला** इत्यस्य विवरणे, **यथा भूमिरित्यादि** । अस्य कामस्य का
मा त्वरानुत्पादकत्वेन[1] दग्धा तीव्रत्ता धाना इति तद् व्यञ्जितोऽर्थोऽत्रोच्यते । ते
१० १९ २७ हि पूर्वावस्थाया भूमावुप्ता अङ्कुरोत्पादकाः । तत्र न हि विजातीयाङ्कुरानु-
त्पत्त्यर्थं रक्षार्थं भूर यत्र नीयते, किं तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते । प्रकृते तु भगवानस्मानतः पर यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नयतीति स्वामिनीना हृदयम् । तच्चाधुना रसपोषाय लौकिकविरोधाद्रसाभाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमाज्ञेति । यद्वा । भौमा एव भूसम्बन्धिनो हलादय एव पर भूसमीपं नीयन्त इत्यर्थः । तेन यथासम्भवं भवतीरुद्दिश्य सन्ध्यादिप्वग्मेव व्रजमागमिष्य इति भावः ।

मयेमा रंस्यथेत्यत्र, रमणसहितास्ता इति । आसां क्षपाणामेतन्मात्रभोगार्थ-मेवाविर्भावादेतज्ज्ञापको धर्मविशेषः क्षपासु वर्तत इति तद्दर्शनेन स्वरमणनिश्चयोऽभूदित्याशयेनेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्रैवोपसंहारे **तासामर्थभक्तिरिति** । अङ्गसङ्गाभावादर्थ वम् ।

अत्रैवाग्रिमप्रकरणार्थनिरूपणे, **अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसान स्यादिति** ।
अत्राथ गोपैरित्यनेनोक्ता गोपाला उच्यन्ते, न तु पूर्वोक्ता, विनियुक्तत्वात् ।
१० १९ २९ गोपपदेनैव च तद्व्यावृत्तिः, तेपु तदभावात् । अत एव मूले तेषु वयस्यत्वादिक-
मेवोक्तम्, न तु गोपत्वमपि । स्तोकादयो यदि व्रजस्थ वस्तुमात्र न केवलं भगवदर्थं कि त्वन्यार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तान्तं श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः । स एव चानर्थरूपः । यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः ।

1—नुत्पादकत्वे मू पा ।

अत्रैव **वृन्दावनाद् गतो दूरमित्यस्य** विवरणे, **वृन्दावनस्य स्त्रीप्राधान्या**दित्यादि।

१०-१९-२९. अत्रोपक्रान्तत्वात् परार्थताज्ञानमेव ज्ञानपदेनोच्यते । भगवदीयव्रजस्त्रीणां तु रसभावभरेणास्मदर्थमेव प्रभुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम् । अत एव वक्ष्यन्ति च 'व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात' इति । एवं सति तद्वने तद्विपरीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तूपेक्षेति तस्मिन् [1]तदर्थत्वात्तदर्थत्वज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ।

निदाघार्कातप इत्यत्र, **व्रजजातापेक्षये**ति । भगवदन्तिकागमने निवारकत्वाद् वृक्षाणां

१०-१९-३०. चैतद्गमणानुकूल्यत्वात्तथात्वमिति भावः । यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवात्रोच्यन्ते । तेषु लीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ।

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र, **परार्थजीवना**नित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदे-

१०-१९-३२. कान्तपदयोः कथनं तत्तात्पर्यमाहुः **तदा अन्ते धर्म** इत्यादि । जीवनस्य परार्थसाधनत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य तस्य तथात्वं वाच्यम् । तथाचोत्तरक्षणे जायमानः परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति । स च न प्रासङ्गिकस्तथा, किन्तूद्देश्यत्वेन मुख्यः । एतदर्थमेकपदम् । एतदेवोक्तमन्ते **या मति**रित्यादिना । एवं सति परार्थ एवैको मुख्योऽन्ते यस्येति मूलार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नेव पक्षे योजनान्तरमप्याहुः **एकान्तत** इति । **यथोपवासा** इत्यादि । एतस्यैव विवरणं **विद्यमान**मित्यादिना क्रियते । तथाहि । तद्वत्स्थितस्य रन्तिदेवस्य तदभावे अन्नाभावे सति ये जाता उपवासास्ते तस्य मोक्षहेतवो जाता इत्यर्थः । तथा चैतादृशास्त उत्तमा इति भावः । **स्वत** इति । स्वत एवान्नाभावे सति न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः । ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेऽपि स्वस्यापेक्षासत्त्वेऽपि तत्पीडाभावाय तद्दत्तान्नाग्रहणेन य उपवासः स मध्यम इत्यर्थः । **तदुभयाभाव** इति । स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्यां य उपवासः स तथेत्यर्थः । **निर्हेतुश्चे**दिति । ईदृशोऽपि चेदनेनोपवासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः । तस्मिन्सति मध्यमः । अग्रे स्पष्टम् ।

वातवर्षातपहिमानित्यत्र, **आम्रश्चतुर्णा**मिति । चतुर्णां मध्ये आद्यत्रयाणां सहकारीत्यर्थः । यद्वा । मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करोतीत्याशयेनेदमुक्तम् । तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ।

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र, अग्रेपि **वीनां मुखे न प्रविशन्ती**त्यादि ।

---

1. तदर्थत्वात्तदर्थत्व–मू. पा. ।

अत्रेपि देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थ । वीनां पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्षणार्थं
१८-१९-२२. भवन्ति येषु ते विमुखास्तादृशाः सन्तो न यान्ति, दारुषु सत्सु देहस्य
भस्मीभावात् । विशन्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा । वृक्षमात्रभिक्षुकाः परमहंसाः ।

[1]एतावज्जन्मेत्यत्र, यदि सर्वतुल्यतेति । ज्ञाने जातेऽप्यज्ञवस्त्वार्थपरता चेत्तदा
तयेत्यर्थः । अत्रैव एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे यथा पुमान् कुण्डलवान् कुण्डली
१०-१९-२५. भवति । न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलित्वमस्ति, तस्यैव विशेषणत्वात् ।
तथात्रापीत्याशयेनाहुः एतावदित्यादि ।

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशतितमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे, उभयोर्निर्णयो याद्दगित्यादि । उभयो-
र्ज्ञानकर्मणोः । भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वशोधकम् । अन्यथा
१०-२०-७. गोपवाक्यैरेव भगवद्भावः स्याद्विप्राणाम् । तथापि कर्मणो वैदिकत्वात् तस्य
च भगवत्येव तात्पर्यवत्त्वात् पर्यवसानं भक्तावेव । तदपि न स्वतः, किन्तु भक्तसङ्गादेव । भक्त्यभावे वैयर्थ्यं च । भक्ताया इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः । तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्ति । 'गृह्णन्ति नो न पतय' इतिवाक्यं श्रुत्वा हि तत्समाधान-पूर्वकं प्रभुर्गमनमेवोक्तवान् । सम्पन्नं च तदेव । तेनान्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते । तेन च भगवदन्तराय एव भवति । अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते । अन्यासामपि स्नेहवत्त्वेऽपि प्रसादविषय एव तद्धेतुत्वेन भक्तायास्तथाऽन्यभावतो वैलक्षण्यमेतदभावे ज्ञाप्यते । तच्च सर्वात्मभावत्वमेवेति ज्ञेयम् । पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवात्र प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः । पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र विरुद्धा भवेत् । शरीरस्य मर्यादामार्गीयत्वेन तत्सत्कारपूर्वकं देयं दत्तवानिति हृदयम् । एवंरूपस्तयोर्निर्णयोऽप्युच्यत इत्यर्थ ।

ननु 'नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती'ति 'प्राणबुद्धिमनःस्वात्मे'त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रियत्वोक्त्या स्वेतरेषु प्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः साक्षाद्भगवतोक्तं हीति । यथा यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भावन इत्यर्थः । गोपद्वारा यज्ञेभ्यो यदुक्तं तत्परम्परोक्तम् । उत्तमाधिकार-रहितानामिति शेषः । एतच्च 'प्रायःश्रुत'इतिश्लोकविवरणे स्फुटीभविष्यति ।

ननु देहत्यागोत्तरावधिको कष्टभावोऽनन्यं पूर्वमप्यन्येषामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यत इत्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । परः[2] सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य

१. एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे मू. पा. । २. परः । मू. पा. ।

उत्कृष्टः सर्वात्मभाव इति यावत्। स्त्रिया उत्तमनायिकाया भावस्तथा। यथापूर्वं न भासत इत्यर्थः। वस्तुन एव तथात्वादिति भावः। यद्वा। तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमित्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति। यथा प्रभुवाक्यं दुर्बोधम्, तथा स्त्रीणां भाव एवोत्कृष्ट इत्यर्थः। तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवणजनितोत्कटभावेनैवागता', न तु वचनतात्पर्यं ज्ञात्वेति भावः। जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तम्। यद्वा। ननु 'प्रसीद' मितिवाक्यात्प्रसादस्तस्यामवश्यं वाच्यः। स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वक्तुमुचितम्। एतयोः पूतनादिसाधारणत्वादन्यस्य स्पष्टतयानुक्तत्वात् तत्कार्यं न किञ्चित्पश्याम इत्यत आहुः **स्त्रिया भाव** इति। यथा व्रजसीमन्तिनीनां तथास्या अपि भावः परः सर्वोत्कृष्टः सर्वात्मभावरूप इत्यर्थः। तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति। मर्यादामार्गीयत्वाद्देहो नाशितः। यदीयमत्रागता स्यात्र निवर्तेतैव, सर्वात्मभाववत्त्वात्। अतोऽत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं नाशयित्वा[1] नीतवानित्ययमेव प्रसादः। अन्यथा 'ये यथा मा' मिति प्रतिज्ञा न संगच्छेतेति भावः। यद्वा। नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः **स्त्रिया** इति। परः सर्वासां भावेभ्य उत्कृष्टोऽस्या भावोऽतस्तथेत्यर्थः।

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे, **ज्ञानं हि ब्रह्मात्मक**मित्यारभ्य **कार्यक्षमं भवती**त्यन्तम्। अत्रायमाशयः। पूर्वाध्याये हि सर्वमत्रत्यं भगवदर्थमिति
१०-२०-२. ज्ञानमुपदिष्टम्। एवं सति स्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेन वस्तुमात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलाविरोधः स्यात्। अत एव क्षुन्निवारणस्यावश्यकत्वेन भगवदीयवस्तूपयोगभिया नूतनप्रार्थनम्। अन्यथा फलादिभ्य एव तत्सम्भवे प्रार्थनं व्यर्थं स्यात्। तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिङ्गितमस्ति तस्य तथाकरणम्। यत्रातथात्वं, न तत्र तथेति ज्ञानमपेक्षितम्[2]। तत्रापि यदीदं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव बाललीलायां रसः स्यात्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात्। इदं चोपदिष्टज्ञाने जाग्रति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्गामि यज्ज्ञानं तयतो भवति तदिदमत्रमिति तथोक्तवान्। अन्नस्वामिनां बहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्रीणां च भक्तत्वादुभयत्वं तस्येति। अन्नस्य ज्ञानपोषकत्वं श्रुतिसिद्धम्।

'[3]**मां ज्ञापयते**त्यत्र, **तस्यान्नदोषो निरूपित** इति। पूर्वं यथेष्टमिति कामपदं व्याख्यातम्, अधुना तस्यान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते। दोषः[4]
१०-२०-१४. स्वभोगे ज्ञेयः स कथं निरूपित इत्यत आहुः **कामपदा**दिति। अत्रेदमाकूतम्।

१. नाशयित्वाऽनीतवा–मू. पा.। २. ज्ञानमप्यपेक्षितम्। मू पा.। ३. मामित्यारभ्य सर्वमवदातमित्यन्तं शोधपत्रमेकस्मिन्नेव पुस्तके लब्धम्। एतन्मूलपाठे नास्ति। ४. दोष अत्र स्वभोग्यत्वाभावो ज्ञेयः। इति क्वचित् पाठः। मू. पा.

अत्र हि पुरपस्वामिकं भवतीति तदन्नं तैः स्वर्गकामनया यज्ञसम्बन्धिदेवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राचुर्यात् कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम् । तेन तेषामभक्तत्व सूचितम् । तथा चान्योद्देशेन कृतमभक्तसम्बन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्ति । [1]किञ्च, 'मा ज्ञापयत पत्नीभ्य' इत्युक्त्वा दानसमयेपि 'मह्य दास्यन्ती'ति[2] पात्रान्तरोक्त्या चोक्तदोष एवान्नस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्त व इति पदाच्चेति । न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथ सगतिरिति वाच्यम् । तासा भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्सन्निधित्वं ज्ञात्वा वो युष्मभ्यमपि दास्यन्तीति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे [3]दोषत्वमन्नस्य ज्ञापयितु व इति कथनमित्युपपत्तेः । अ यथा यथा भगवतोक्तं वो दास्यन्ति तथा ता अपि तेभ्य एव दद्युः, न तु [4]स्वमत्रानयेयु । तर्हि कथं तदन्नमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेत् । अत्रैव प्रतिभाति । पत्न्या आत्मनोऽर्धं वात्तदन्ने तासामशो[5] भवितुमर्हति । स च तासा भक्तत्वादुक्तदोषरहित एवेति म तव्यम् । तथा सति तस्य पूर्वमपृथग्भावात् समुदितामिप्रायेण दोषोक्ति । ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वांशे पृथक्कृते तदङ्गी-करणमावश्यक प्रभो, 'भक्त्युपहृतमश्नामी'ति वचनात् ।

यद्वा । 'अन्नमादाय भाजनै'रिति भाजनोक्त्या पृथग्भावासभवेपि यथा तदन्ने पूर्वम न्योद्देशो दोषहेतुरभूत्, एव पश्चाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्नि[6]वृत्तिहेतुरभूत् । अत सर्वमेवान्नमङ्गी करणयोग्यमित्युपपद्यते । न च तासा भक्त्या पुमन्न कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयम्, तत्सम्बन्धात्तेषामपि भक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथवा, काम यथेष्टमिति पक्षेपि तत्तात्पर्योक्तिस्तस्यान्नस्य दोष इति । अत्रायमर्थः । [7]आधिदैविक यज्ञं सपादयितु पुम्भिराधिदैविकयज्ञाभकस्य भगवतस्तदाज्ञयाध्यात्मिकाना गोपाना याञ्चाभङ्ग कृतः । सोत्र दोषपदेनोच्यते । तथा सति कथमाधिभौतिकोपि स सम्पत्स्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो वो युष्मभ्य यावता तृप्तिर्भविष्यति, तावद् दास्यन्ति तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति,[8] आधिभौतिकश्च[10] सपत्स्यत इत्याशयेनोक्त कामपदाद् इति पदाच्चेति । अ यथा [11]यज्ञीयान्नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदानकथनानुपपत्ते । तास्तु 'यथा तरोर्मूलनिषेचनेने'ति [12]ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं तत्रैव भवतीति सर्वमन्नमानीतवत्य इति सर्वमवदातम् ।'

---

१ किंच पूर्वं 'मा मू पा । २ दास्यन्ती'ति वक्तव्य तथानुक्त्वा वो दास्यन्ती'ति मू पा । ३ सदोषत्व मू पा । ४ स्वयमत्रा-मू पा । ५ तासामन्य-मू पा । ६ देशस्त न्निवृत्ति मू पा । ७ आधिभौतिक मू पा । ८ -याध्यात्मिकयज्ञ मदानां गोपानांच मू पा । ९ -भविष्यतीति, मू पा । १० आधिदैविकश्च मू पा । ११ यज्ञार्थीयान्नस्य मू पा । १२ न्यायेनाधि-मू पा ।

अत्रैव **श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य** विवरणे, **ज्ञानक्रिययोरित्यारभ्य सर्वविरोधः**
१० २० २२. **परिहृतो भवतीत्यन्तम्** । ननु स्वरूपस्योक्तरूपत्वे तासां व्यावृत्त्य गमनं सर्वथा विरुद्धम् । तथा हि । ज्ञानं हि क्रियावसायि । तथाच बर्हधातुप्रवालेत्यादिविवरणे केवलधर्मसहितरसदानार्थोपस्थितिपरवशत्वयुग्मरसख्यापनादिक्रियया तदनुरूपमेव भगवज्ज्ञानमपीति ज्ञायते । तथा च व्यावृत्त्यगमनमेतदुभयविरोधि । इत एव मर्यादाविरोधः । न हि भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति । 'कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण् न पुनर्विसृष्टगेहे'त्यादि भागवतशास्त्र रसशास्त्र च तादृशमतस्तद्विरोधः । अङ्गानि भगवत्प्रेम्णः प्राचीनश्रवणादीनि विभावकानुभावकादीनि च । भगवत्सङ्गतानामन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः । व्यामोहेन समाधानस्यायमाशयः । यदि पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिः स्यात्, स्यात्तत्कार्यमेव । किन्तूक्तानां मूलरूपे मोहकसम्बन्धात् कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भव इति । यद्वा । भगवतो ब्रह्मत्वेन तज्ज्ञानशक्तेरपि सर्वसमत्वेन विकाराजनकत्वादुक्तगतेश्च तज्जनकत्वात् तथा । तत्क्रियाशक्तिरपि योगशास्त्रादिनिरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तरूपैवेति तथा । माहात्म्येऽपि भावप्राकट्यं च मर्यादाविरोधि । शास्त्राणि स्वस्वाधिकारानुसारेण भगवद्भजनं विदधते । तथा सति शुभं फलम्, विपरीते विपरीतमिति । एतासां विवाहितपुंभजनस्यैव तथात्वादुक्तरीतेश्चातथात्वहेतुत्वेन तथा । शास्त्रोक्तरीत्यैव भजनं भक्त्यङ्गमिति तद्वैपरीत्येन भावजनकरीतिप्राकट्यमङ्गविरोधि । जारत्वेन ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि । व्यामोहसमाधेरयमाशयः । लोके यो हि येन यदर्थं व्यामोहितः क्रियते स तदनुगुणमेव करोति, न तु [1]स्वानुगुणम् । तथाच पूर्वोक्तानामेवभावेन भजन एव तात्पर्यमथ ॥ सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमार्गीयत्वकरणान्न विरोधगन्धोऽपीति । यद्वा । ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्व इत्यादिनासमदुक्ताशङ्कानिरासायाहुः **सर्वव्यामोहादिति** । सर्वासां पत्नीनां सर्वांशे वा तासामेव व्यामोहो भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेः कार्यसम्पत्तिरभवदेतासु, तेन गेहं गताः । अत्रेदमाकूतम् । तासां गृहगमनोक्त्या भगवदीयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्तिः स्पष्टैवेति ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्यं तत्प्रयोजनं वाच्यम् । तच्च मर्यादादेहं त्याजयित्वा पुष्टिमार्गीयं तं प्रापयित्वा ममानीता या, तन्निमित्तं प्रभुणा तादृशा धर्माः प्रकटीकृता इति तस्यां तत्कार्यं सम्पन्नम् । एतदर्थमप्राकट्यादेतासु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः । अत एवैतद्दर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम्, किन्तु पूर्वस्मिन्नेव । परन्तूभयदृष्टं रूपमेकमेवेति पूर्वेणास्य श्लोकस्य संगतिः कृता । प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्धृदयानारोहो व्यामोहादिति । पूर्वमप्रतीतिरेव धर्माणामुक्ता, सम्प्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यत इति विशेषः ।

---

[1] स्वानुगुणम् । मू. पा. ।

मा च श्रुतेत्यत्र, कर्णपूरपदतात्पर्याक्तौ, **दृष्टानन्तर्याभावादिति** । दृष्टं दर्शनम् ।
तदानन्तर्याभावादित्यर्थः । यथोक्तानां भावानां तदनुरूपस्वीयभावैः साक्षादनु-
१० २० २३ भवानन्तरं श्रवणं स्यात्, तदा पूर्वानुभवसंवादेन सर्वाङ्गे तद्रमाविर्भावः स्यात्,
अत्र तु तथात्वाभावान्न तथेति भावः ।

नन्वद्धा मयीत्यत्र, यावन्न भगवति प्रेमेत्यादि । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे
स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं भगवत एवेति निरुपधिस्नेहस्तद्विषयक एव भवति ।
१० २० २६ तदुपयोगित्वेन स्वात्मादेः परं तथात्वमिति वस्तुस्थितिः । अत एव 'यर्ह्यम्बुजाक्ष
न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्' इति महिषीवचनं गीयते । [1]एवं यथा विषयिणामात्माध्यास-
प्रयुक्तस्नेहविषयत्वेषु देहेन्द्रियादिषु स्वात्मज्ञानेऽपि परमस्नेहः, तथा भगवत्स्नेहरहितानामपि
मुमुक्षूणां विषयवैराग्यमिति ज्ञेयम् ।

पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यत्र, पित्रादयोऽपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि । पतिपितृभ्रातृ-
सुतादीनां मध्ये पूर्वस्यैतन्निषेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः ।
१० २० ३१ एतदेव विवृतं नहीत्यादिना । पितुस्तु सुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निषेधः सम्भवति,
स न भ्रातरि । भ्रातुः स्वसृसौभाग्येच्छा भवति तथा । सुते तु न सा । अस्य मातु-
र्निर्दोषत्वमपेक्ष्यम् । अन्येषां तदपि नेत्यर्थः । यद्यप्यधर्माभावोऽनसूयाया न हेतुः, तथापि
स्वनिष्ठतादृशधर्माणामप्यधुना नाशात् तदुपलक्षकोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञेयम् । एवं संयोगमनसमये
प्रतिबन्धकतिहेतुभूतपत्यादिनिष्ठधर्मा एव पूर्वपूर्वोपाधिशब्देनोच्यन्त इत्यपि ज्ञेयम् ।

अथानुस्मृतये इत्याभासे, **एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे** इति । विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादा
१० २० ३७ पुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामित्यत्र, विश्वेश्वरपदतात्पर्यमाहुः **वस्तुतो भगवतैवेत्यादि** ।
विश्वस्यैवेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निवर्तकश्च यत इति भावः । **बलिवाक्यात्**
परम्परयापीत्यादि । यद्यपि मागितिपदात् बलिना स्वविषयकमेवोक्तमिति न भगवद्धर्म-
निरूपकं तद्वाक्यमिति भाति, तथापीश्वरस्यैवेदृशं वाक्यं भगवतो यैश्वर्यधर्मरूपत्वात् तस्य च
भगवदीयस्यैव वचो सर्वाङ्गवत्त्वाद्वाक्यमत्र[2] पर्यवस्यतीति भावः । ननु याच्ञाभङ्गश्चेद् भगवत्कर्तृक
एव, तदा विप्रापराधत्वेनास्य कथनं कथम् । अत्राहुः । पत्नीनां दीक्षितविहितात् प्रनाश
न ददातीति विप्रुश्च हन्त च कारितवानिति, प्रत्युत विप्रापकारकृतिरापद्यत इत्याशङ्क्याहुः
ब्राह्मणानामयमिति । अयं सत्त्वगुणो धर्मो नमस्कर्येण न बाध्यते । 'शीघ्राद् भुञ्जीर'न्निति-
विधेरन्नदानस्य विहितत्वयजमानार्थनिर्देशाद् याद शासभूतानातिरिक्तवस्तुदानस्यैव निषेधस्य

१ एवं मति यथा मू. पा. । २ वाक्यमत्र मू. पा. ।

कृतत्वाद्'न्नहीनं दहेद्राष्ट्र'मितिवाक्याद्राष्ट्रस्य कृत्वाच्चेति भावः । किञ्च, अग्रे फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः **स्नेहाच्चापीति** । यद्यपि तदीयान्नस्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्वैदिककर्मणो वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलत्वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापनायापिशब्दः । यच्चोक्तं याञ्चाभङ्गश्चेदित्यादि, तत्राहुः **भिक्षारूपेणेति** । भगवता विहितैव सा बाध्यत इत्यर्थः । लौकिकी तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याञ्चाभङ्गस्येति भावः । अतो याञ्चापराणि भगवद्वचनानि लौकिकतत्परत्वान्न निरूप्यन्त इत्याहुः **न्यासभूतानि**त्यादि । यद्वा । ननु भक्तवात्सल्यपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिन्यायविरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः **ब्राह्मणानामिति** । बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्नेहप्रयुक्ता च या याञ्चा सा न बाध्यते, कृत्यादिविषयिणी सा लौकिकी, सापि तथा । किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत इत्यर्थः । प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा, 'भक्ताय प्रसीद'न्त्विति वाक्यादिति भावः । अत एव तादृग्वचनैरविरोध इत्याहुर्न्यासभूतावित्यादि ।

विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यत्र, **ज्ञानेष्वात्मसाक्षात्कार** इत्यादि । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानस्य पुरुषोत्तमाविषयत्वं प्रदर्शयन्ति **ज्ञानेपी**त्यादिना । मनोजन्यात्म-
१० २० ३९ साक्षात्कारफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वम् । कर्ममार्गस्याधिकारिभेदेन द्वैविध्यम् । बहिर्मुखानां तु क्रियारूपे भजनम्, तेनैवादृष्टद्वारा फलसिद्धिरिति यतस्त मतम् । श्रुतिताप्यज्ञानवतां त्वलौकिके यज्ञरूपे भजनमितीन्द्रियजज्ञानकृत्यविषयत्वेनाधोक्षजत्वं सिद्धमित्यर्थः । भक्तिमार्गे भगवत्साक्षात्कारो 'नाहं वेदै' 'र्न तु मां शक्यसे द्रष्टु'मित्यादिवाक्यैर्नेन्द्रियजन्य इति भावः । दृष्टेपि भगवति यावत्सर्वेन्द्रियैः साक्षान्नानुभूयते, न तावत्स्वास्थ्यमिति, न साक्षात्कारमात्रं फलम् । 'दर्शयन् मुहुर्मनसि स्मरं यच्छमा'ति वाक्याद् दर्शनस्याग्रेतनभोगोपयोगित्वेनाङ्गत्वम् । यथेक्षुदण्डस्य रससम्बन्धाद् भक्ष्यत्वम्, तथा भगवदानन्दलेशसम्बन्धेन येषां रूपाणां भजनीयत्वमित्याशयेनेक्षुदृष्टान्तः । केवलरसात्मक स्वयमधुनैव प्रकट इतीति पूर्वमेव ते पत्न्यः कर्तव्यत्वेन स्थिताः, न चन परमपो यत्राहुः **अत एतादृश** इत्यादि ॥ इति विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशाध्याये, एतद् ब्रूहि महान्काम इत्यत्र, शुश्रूषा इत्यग्रे कथनात् सम्प्र-
त्ययेनेच्छैवोक्तेति कामपदार्थमन्यमाहुः **अभिलषितोर्थ** इति । यद्यप्य यद्द्वारा
१० २१ ४ कथनेपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि शुश्रूषत्वे महान् साक्षाद्भगवत्कथनलक्षणोर्थो महानिति प्रातीतिकार्थः । वस्तुतस्तु यागभङ्गलक्षणोर्थोऽन्यत्वेनेति हृदयम् ।

तथाप्यन्यभजननिवारणपूर्वकस्वभजन एव प्रभुतात्पर्यमिति पक्षान्तरमाहुः **तद्विषयिणीच्छा** वेति । स्वयागविषयिणी सेत्यर्थः ।

पर्जन्यो भगवानित्यत्र, अन्यथा तद्वेतसेत्यादि । भगवदतिरिक्तस्यैकस्या-
१०-२१-८. खिलजगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं न सम्भवतीत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः ।

इत्यद्रिगोद्विजमखमित्यत्र, वासुदेवत्वेन शुद्धसत्त्वाकारमन्तःकरणं कृत्वा कर्मो-
पयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्युपयोगित्वेन तत्राविर्भूय सर्वं कारितवानित्याशयेन
१०-२१-३८. **वासुदेवप्रचोदिता** इत्युक्तम् । प्रेरणे प्रकर्षोऽप्ययमेव । अन्यथा न वदेत् ।
अग्रे च गमने गोपानां मुख्यत्वं प्रभोस्तु गौणत्वमुक्तमित्यनावेशस्तदा सूच्यत इति तदु-
भयतात्पर्यमाहुः **भगवदावेशेनैतदित्यादि** ॥ इत्येकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशाध्यायार्थोक्तिसन्दर्भे, तद् ज्ञापयति निश्चितमिति । दृष्टार्थफलकर्माधिष्ठाता दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वत्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । अदृष्टानेकसाधनसत्त्वेपि गोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैव रक्षणे तात्पर्यमाहुः **उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति ।** एतज्ज्ञापनार्थ-मित्यर्थः । 'तत्क्षेपेणोपजीवन्ती'तिवाक्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यष्टव्य इति व्रजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'वनशैलनिवासिनश्चा'त उपजीव्यत्वाद्धेतो'र्गवादीनां मख आरभ्यता'मित्युक्तमित्युभयोर्हेतुकत्वम् । **एवं भगवता कृतमिति ।** दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तत्त्राणं चेत्यर्थः । अन्यथा 'गोपाये स्वात्मयोगेने'तिपदं विरुध्येत । तद्रूपेण भुक्तं यद्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्त्वम् । **दशश्लोक्यां मतिवाक्यार्थोक्तौ सर्वनाशनादिति ।** सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः । तेषामेतदङ्गत्वा-दरनादिति भावः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयार्थोक्तौ, अथवा कृष्णमित्यादि । विपरीतषड्गुणमिति
मर्त्यपदव्याख्यानम् । मर्त्यस्यानीश्वरत्वादिधर्मैर्नैव येन विपरीतषड्गुणा लक्ष्यन्ते ।
१० २२ ३ तथा च गृह्ये [1]गृह्यमाणपि प्रीतिमारोपयत्स्वधर्मारोप सदानन्दे कृतवन्त इति
मे अप्रियं चक्रुरित्यर्थः । तत्त्वेनोपाश्रिये यस्यैव विवरणं **भगवत्यपी**त्यादिना कृतम् ।

अहं चैरावतं नागमित्यत्र, अक्षयो गजो जले स्थले चेत्यादि । अमृ-
तमथनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मिन्सन्तीत्यक्षयत्वम् । पूर्वं जल
१० २२ ७ एव स्थितत्वादधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ।

शिक्षार्थनिपातेनेत्यत्राभासे, अन्यद्वा कर्तव्यमिति । अधुना त्वस्मिन्प्र-
१० २२ १४. वेशोऽन्यस्तदर्थो ज्ञेयः ।

---

१. गृह्यमाणपीतिमा—मू. पा. ।

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र **योगमाये**त्यस्याभासे, **न प्रशासनन्याये**नेति ।
१०-२२-१६. 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्युक्ततद्धारणवदत्र तन्न सम्भवतीत्यर्थः ।

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र, **पर्वतधारण** इत्यारभ्य **भविष्यन्ती**त्यन्तम् ।
१०-२२-१८. अत्र हि द्वयं कार्यम् आसाराद्रक्षा पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च । अन्यथा पर्वतधारणेपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरेव प्राणस्थितिर्न स्यात् । तदेतदुक्तं **पर्वतधारण** इत्यारभ्य **योग एवे**त्यन्तेन । तेनात्मयोगेन गोपाये । स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा स्वपदं न वदेत् । अथवा । स्वश्चात्मयोगश्च तयोः समाहारस्तथा । युज्यते फलमनेनेति योगः साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत् । आत्मनः सा योगमायैवेति सैवोक्ता । एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन । तदुक्तं 'क्षुत्तृड्व्यथा'मित्यनेन मूले । तथाचाद्रिधारणे तेनासाराद्रक्षेति भावः । 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठ'मिति वाक्ययोरव्यवधानेऽन्तरं प्रामाशङ्कानिरासायाहुः **प्रथमं क्लेशसम्बन्ध** इत्यारभ्य **ततो भवे**दित्यन्तम् । नन्वीदृक्परिग्रहे नन्दादीनामन्यभजनमसम्भवि । कथञ्चित्सम्भवे वा ततो निवर्तनमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोऽपि, स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनान्तरान[1]-पेक्षणात् । न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यम्, 'स्वगोकुलमनन्यगति'मित्यादिवाक्यैः सार्वदिकत्वात् । किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन व्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थनपर्यन्तं तूष्णींभावोऽनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः **प्रथम**मित्यादि । अत्रायं भावः । अत्र परिग्रहेणैव सर्वम्, न तु सोऽप्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञायते । एवं सति पूर्वं विपरीतसाधनवत्त्वेपि स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ । अत एवेतरसाधनासाध्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिरप्याह । इदमेवोक्तं **प्रथमं क्लेशे**त्यर्धेन । यागोपदेशप्रयोजनमाहुः **शरणागमन** इत्यादि । अन्यथा भगवद्वचनादिन्द्रयागे त्यक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यसूयैवोत्पद्येत । तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात् । परिग्रहस्य स्वतःप्राबल्यज्ञापनायैतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत उच्यते, अतो नासूयानुत्पत्तिशङ्कापि । पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तदसम्भवः । अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्तवांस्तानि तद्वस्तूनि च । तथा सति पूर्वदोषापगमात्प्रभौ न दोषारोपः, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत् । न च स्वरूपबलेनैव परिग्रहादेतन्नैरर्थ्यमिति वाच्यम्, परिग्रहान्तःपातित्वादस्य । परिग्रहो हि तेषां तदीयस्य च वाच्यः, तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठत्वाभावे परिग्रहस्वरूपासम्भवात् । न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथा-

---

1. साधनान्तरान—मु. पा. ।

चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञाप्यते। अन्यथे युक्त्वा दधारेति न वदेत्, वदन् विनापि गोवर्धनोद्धरणेन रक्षासम्भवादिति भावः॥ इति द्वाविंशोऽध्यायः॥

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ, अज्ञानमिति। निरुद्धानामज्ञानादि कृष्णगं
१०२३० कृष्णविषयक मित्यर्थः इत्यर्थः। प्रयोजनमाहु समत्वायेति। गोवर्धनोद्धरणेन
धृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथेत्यर्थः।

प्राकृतत्वेनेति। स्वनिष्ठो हेतु। जातस्तादृश एवेति। तादृश एव, अप्राकृत एव, प्रकट इति। अत्र भगवत्यप्राकृतत्वस्वरसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावान्न सन्देह इति परः सिद्धान्तस्तथा, उच्यत इत्यर्थ। गर्गवाक्यानि परे सिद्धान्ते। तथा, हेतव इत्यर्थः। तज्ज्ञानमिति। भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थ।

एवंविधानीत्यस्य विवरणे, हेत्वभावे नैवेतत्कार्यमिति। अतिप्राकृतबुद्धित्वस्य
त्वज्ञापनार्थैवमुक्तमिति ज्ञेयम्। तेन भगवन्माहात्म्य सूचित भवति। यद्वा,
१०२३१ हेतुत्वेन प्रतीयमानो यः प्रभुस्तद्योग्याभाववता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः।

श्रूयतां मे वच इत्यत्र, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास इति। नन्दस्यात्मनो
देहाज्जातत्वाभावेन तथात्व सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि, तथाप्येतादृश
१०२३-१५ एव स्वात्मज इति भगवता लीलार्थं तद्बुद्धि सम्पादितेति तथात्वम्। न

चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्ताभासत्वम्, न तु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यम्, हेत्वसिद्धेः। भगवता तथैव लीलार्थमङ्गीकारात्। नित्यस्यैवभावोनुपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय तादृशस्य तथात्वे हेतुमाहुरद्भुतकर्मेतीति। लौकिकोपपत्तिरहित अद्भुतम्। तथाचात्र तद्राहित्यं भूषणम्, न तु दूषणम्, अद्भुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात्। अत एव 'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं त' इति गर्गोक्तिरपीति भाव।

वर्णास्त्रय इत्यत्र, वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानीति नामकरणसमये गर्गेण छन्दो-
ननुरोधेनैव वाक्यान्युक्तानि, तथैव न दैरपि, तानि वेद व्यासेन श्लोकैरुपनिब-
१०२३१६ द्धानीति तथोक्तम्। यद्यप्यासन्नित्यादीनि तानि सहैव, तथापि मन्ये

नारायणस्यांशमित्यादिकं गर्गवाक्यफलितार्थनिरूपकत्वेन तद्रूपमेवेत्याशयेनाष्टसङ्ख्योक्ता॥ इति त्रयोविंशोऽध्यायः॥

चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ, गोरक्षा चेदियारभ्य जायत इत्यन्तस्याय भाव।
साजात्यमात्रेणाप्यखिललौकिकपदाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुरुषोत्तमाति
१०-२४० रिक्तस्य न सम्भवतीति तच्चप्रमापिका तादृग्रूपसुरभिप्रपत्तिः। तदुक्त

'भवताऽलोकनाथेन सनाथा वयमच्युत' इति सुरभ्या। लोकभिन्ना अलोका अलौकिकस्य इति

यावत् । तामा नाथेन पालनकर्त्रा त्वया वयमपि सनाथा पालिता भवाम इत्यर्थः । लीलास्थपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापनायाल्लोकेति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तरीत्या लोकनाथेति[1] वदेत्। तत्र हेतुरच्युतेति । धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मो यद्यस्मद्गामो न स्याद्गोत्वाविशेषात् तदास्मदर्शे स च्युतः स्यादित्यर्थ । तदेयमिति । लीलापदं भावप्रधानम् । भगवल्लीलाप्रमाणमिति समस्त पदम् । तथा चेयमुच्यमाना लीला भगवल्लीलात्वे प्रमाणं तयेत्यर्थः । ननु हेतुवादसिद्धत्वेने दयागथेद् भग्नः, तदा प्रकृतेपि 'भवता लोकनाथेने'त्यादिना रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेन्द्राभिषेकः कृत इति को विशेष इत्यत आहु अतो हेतूक्तिरपीति । यतो यागभङ्गकरणप्रासमदोषरवशङ्कापरिहाराय तद्भङ्गनदपूर्वकारणपालनानां [2]कैवल्यलीलात्व ज्ञापनीयम् । तथा धिदैविकगाविन्दनिरूपणेन भवनीति तद्रूपमेव । अतोऽत्र हेतूक्तिरपि । एषा लीलारूपैवेत्यर्थ । अत एव 'भवाय भवेति 'कृष्णेऽभिषिक्त एतानी'त्यादिना सफला वर्ण्यत इत्याहुः सत्फलेति । किञ्च, पारम्पर्यागतमर्यादा- भङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहुरिन्द्रयागभेति । अग्रेपि प्रतिवर्षं गोमवं करिष्यतीति भवितेयुक्तम् । एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोपि न भगवदतिरिक्ता इति ज्ञापितमिति दिक् ।

गोलोकादाव्रजदित्यत्र, न हि माकृतैः स्ववशीयैरिति । प्रकृत लीलाकरणं
१०-२४ १ तत्सम्बन्धिभिरित्यर्थ । तथा सति लीलारसविरोध स्यादिति भाव ।

इन्द्रस्तुत्वाभावे, दशभि प्राणश्लोकैरिति । भगवदपराधैराधिदैविकसर्वतिरोधाने तादृशा प्राणा अपि तिराहिता इत्यय मृत इवाभूने याधिदैविकतत्प्राप्त्या
१० २४ ३ स्वजीवनसिद्ध्यर्थं तत्समानसंख्यकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति संख्यानात्पर्यमुक्तम् । ननु 'गोवर्धने धृते शैल' इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथाय बोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतस्तथा न कृतवान्, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान्नापराधं कुर्यात्, अधुनापि पि चेयत आहुः क्रियाशक्तीति । इन्द्रादीना बाहुरूपत्वादिति भाव । ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तदनधिकारमाहु बाह्यश्चायमिति । [3]हेतुकत्वमपभ्रंशिनेन वेदबाह्य इत्यर्थ । अत एव गवादिद्रोहार्थमाजगामेति भाव । एतदेवाहुस्तथाविध इति । अतःपरं क्रियाशक्तिर्यावत्प्रयोजनार्थं स्वस्मिन्यावती च दत्तास्ति तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थाना भगवद्दत्तगुणानां च

१-ऽलोकनाथेति मू पा । २ कदल्पुरुषोत्तमलीलात्व देवकार्यकृतिरूपं इत्यर्थ स्यादित्यर्थः । (इद टिप्पणं न मन्यकृतम्) । ३ हैतुक—मू पा ।

विरोधानं ज्ञा वा तसिद्ध्यर्थं स्तौतीति तावमङ्गच कैः श्लोकै स्तुत्या ज्ञाप्यत- इत्याहु' पुरुषार्थमसिद्ध्यर्थमिति ।

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र, नटवदेव रूपमि यादिप्र थ पूर्वोक्तरूपे द्रस्तु य
१० २५ ११ भिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ इति चतुर्विंशोऽध्याय ॥

[1]पञ्चविंशेऽध्याये तात्पर्योक्तौ, अन्यथा नन्दविज्ञानमिति । यदि वरुणैश्वर्यं तदास्यस्वानयनलक्षण पुरुषमम्बन्धि यत्पर माहात्म्य पुरषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत् तद्दर्शन न स्यात्तदा तत्तदेव पूर्वोक्तं नारायणांशत्वेन देवोत्तम वेन यज्ज्ञानम्, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमविषयकमेध ज्ञ न भक्तिमार्गविरुद्ध, पर्यवस यि पर्यवसानशालं स्यादित्यर्थः । तथा सत्यग्रे भजनान दानुभवो न स्यात्, तद्विरुद्धज्ञानवत्त्वात्, अतो निरवधिमाहात्म्यवत्त्वेन पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञान जननीयम्, भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानवत्त्वेन निग्रहश्च कार्य । वरुणद्वारा भगवानुभय कारितवानिति वरुण सेवकत्वेन प्रभुर्मेनुत इ यर्थ ।

नमस्तुभ्य भगवत इ यत्र । विवादे संस्तिरित्यादि । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुया'दित्य दिकर्मकाण्डेन । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' 'यामिमां
१० २५ ६ पुष्पिता वाच'मि यादिना च विरोधात् कथ तत्तदुपास्याना न[2] नमस्यतेत्याशङ्क्य तत्र विषयव्यवस्थामाहु' विवाद इति । विषयस्य विवादविषयस्येत्यर्थ । देहाद्यध्यासकृताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन क्रमशो जय यत्वात् 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मन, न ज्ञान न च वैराग्य प्राय' श्रेयो भवेदिहे'ति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गो मार्गान्तरस्य दौर्बल्यम् । तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दौर्ब यमिति भावः । भक्तिमार्गाज्ञानदशायामेव कार्यत्वेना तेषां दौर्ब यम् । अत एव 'मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति भगवतोक्तम् । ननु चार्वाकादिभिरीश्वरो नाङ्गीक्रियत इतीश्वरोऽपि न सर्वसिद्धान्तसिद्ध । किञ्च, ईश्वरवादिनामपीद स्वरूपं शुद्ध ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां सम्मतमित्यत आहु संस्तिरिति । मोहकशास्त्रजमोहरहिता स त, तेषु परस्पर यस्मिन्विषये विवादस्तत्र तथेत्यर्थ । अत एवाग्रे श्रु यादिकमेवोक्तम् ।

न यत्र श्रूयते मायेयत्र, लोकानामित्यादि । मायया मोहिता एव तथा कल्पयन्तीति तथा । कार्यो मोहः, कारण सा । [3]एतदेवाहुः कार्यकारणरूपिणीति ।

आनीतोऽय तव पिते यत्रेदप्रयोग विनापि चारितार्थ्ये तत्प्रयोगात् तत्तात्पर्ययुक्त वेपमानः पुरो वर्तत इत्यनेन । तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनज-
१० २५ ७ सात्त्विकभावात्तथेति ज्ञेयम् ।

---

१ पञ्चविंशाध्याये मू पा । २ —पास्यानां नमस्य-मू पा । ३ एतदाहु मू॰ पा ।

नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे, यथैक वचनमिति । गोसवकर्तव्यताबोधकं वचनं मज्ञानयतेन्द्रमानभङ्गगोवर्धनोद्धरणव्रजजनाप्यायनतन्माहात्म्यज्ञानेन्द्र-
१० २५ ९ प्रणतिगोविन्दनामधारणाद्यनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ।

ते तु ब्रह्महृदमित्यस्याभासे, विलय एवाभूदिति । अयमर्थः । लोकस्याक्षरा-
[1]त्मकत्वेनानन्दरूपस्य सर्वत्राविर्भावेन सर्वेषां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्म-
१० २५ १६ स्वप्याविर्भावे प्रकटाग्निसम्बन्धात् काष्ठान्तर्गताग्निप्रादुर्भावे तस्याप्यग्निरूपता-
परया काष्ठताविलयवदेतद्देहादीनामप्यानन्दतापत्त्या देहादिभावविलयोऽभूदिति । प्रत्या-
पत्त्यर्थमिति । पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदात्मकाशस्येति । सर्वत्राविर्भावात् तत्तद्देहादि-
ष्वप्याविर्भूताशस्येत्यर्थः । काष्ठाग्निवदिति । काष्ठान्तर्गताग्निप्राकट्यार्थं योऽन्योऽग्निस्तत्र
प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः । अर्धज्वलितानामिति । अत्रैवं
ज्ञेयम् । व्रजवासिमनोरथपूर्त्यर्थं भजनानन्दाद् भजनानन्दे तारतम्यज्ञापनार्थं च स्वलोकस्य हि
प्रदर्शनम् । तारतम्यज्ञानं चाग्रे नैतत्स्मृतिं विना सम्भवति । सा चाधुनैतदनुभवं विना
तथेत्यधुनैतदानन्दानुभवोऽपि वाच्य । स च स्वस्मिंस्तद्भिन्नत्वाज्ञानं विनानुपपन्न । एवं
सत्यानन्दात्मकत्व स्वस्य भेदज्ञानपूर्वकमक्षरानन्दानुभवार्थे यर्धज्वलितत्वम् । पुनः काष्ठता तु
पूर्वोक्तदेहादिष्वाविर्भूतलोकस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनितानन्दात्मकत्वभानतिरोधानेन च
यथापूर्वं स्थिति । एवं करणस्यावश्यकतामाहु अन्यथेति । तद्धेतुमाहुस्तच्चेति । अनाय
भाव. । ज्वलितांशस्य पुनः काष्ठतानन्दात्मकतामापन्नस्य देहादे पुनर्जडभावो दुःशक्य ।
प्रकृते तु लीलोपयोगित्वा सर्वथा देहादिभावे स एव च तथात्वसम्भवाद्देहादिभाव प्रकृति,
मुच्यवस्था विगतिरिव । एवं सति विकृतिमपास्य प्रकृतिसम्पादकमेतादृशानां वेदब्रह्मैव
भवितुमर्हति । [2]कार्यस्यामर्यादत्वादेतदपि न मर्यादामध्यपाति तथा भवितुमर्हत्यतो यथा
ह्रदो नद्यन्तर्गत एव प्रवाहाद् भिन्न सन् सदातिनिर्मलः स्वयं मकरन्दारविन्दोदयहेतु
सततमतिगम्भीरतया स्नात.पतितपदार्थपूरणपटुस्तथा वेदान्तपा येत्र मर्यादामार्गीयाद् भिन्न
सहस्त्वेन निर्दोषभजनानन्दानुभवहेतुर्विचित्रभावजनक पुष्टिमार्गीयमेवेति ज्ञापनाय मूले
वेदस्य ब्रह्मत्व ह्रदत्व चोक्तम् । एतदेवोक्त तद्भिन्नस्य जलात्मकत्वमिति यनेन । न चाक्षरात्मकत्वेन
लोकस्य तदानन्दवाचकं ब्रह्मह्रदपदमिति वाच्यम्, ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वेन ह्रदत्वस्याप्यत्वेन
तत्त्वोक्त्यनुपपत्ते । आनन्दपदं हित्वा ह्रदपदोक्तावदस्य तात्पर्यं वाच्यम् । ननूक्तरूपमेव
सम्भवति । एतनैवाक्षरपरत्व ब्रह्मपदस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्म-

---

१—त्मत्वेन मू. पा. । २—देहादिभवप्रकृतिप्रपत्त्या भजनानन्दानुभवस्यावश्यकत्व ।

योजनाया हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति **प्रमाणतो ज्ञान**मित्यादिना। एवं सत्यत्र हृदत्वमज्जनोक्त्या जलरूपतापि शब्दब्रह्मणोऽस्तीति मन्तव्यम्। तदाहुस्त **एवे**ति। एतस्यापि व्यापकत्वात् क्वचिद् गोकुलनिकटे प्रकटीकृत्येत्यर्थ। एवं कृतेरावश्यकतामाहुः **तत्कार्यमिद**मिति। एतादृशानां पूर्वभावसम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाहु**रग्रे** चेति। 'यत्राक्रूरोऽध्यगात् पुरे'त्यनेन। तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञातवानिति। मज्जनपदार्थमाहुः **शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः**। तत्र हेतु**रुत्तमाधिकारिण** इति। नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृतिभावं सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **क्रमथाय**मित्यादिना। स्वकृतमर्यादास्थापनार्थं तथाकृतिरित्यर्थः। तमेवाहुः **परब्रह्मे**ति। परब्रह्मणा पूर्वं यस्मिन् स्थितं पश्चात् स्वस्माद्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति। ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः। इदमत्राकूतम्। साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः। यतोऽन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम्। तच्चानन्दस्वरूपाद्वियुक्तं सत्[1] स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति। तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामलौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतया लीलोपयोगि प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्ये सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्लीलायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति। एतदेवोक्त**मन्यथा प्रमाणगृहीता** इत्यादिना। लीला हि स्वतन्त्रा। एते प्रमाणाधीनत्वे विहितमेव कर्म कुर्युर्नेतरदपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः। यद्वा। प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमाणैकवशचित्तत्वम्। तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थ। **तदार्द्रनयना** इति। जले निमग्नानामार्द्रे ते भवत एव। प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुतिसिद्धं भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्वापि पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम्। तदानन्दाश्रुभिरपि तथात्वं ज्ञेयम्। सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्ति **ब्रह्मानन्दा**दिति।

यद्वा। **ते तु ब्रह्महृदं नीता** इत्यस्याभासः। **ततो दर्शनानन्तर**मित्यादि। अत्रायं भावः। अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेऽप्येतेषां तद्रूपत्वेन तन्मध्यपातित्वेऽप्यक्षरानन्दस्येयदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात् स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोऽभूत्। तत्पूर्त्यर्थं स्वलीलात्मकत्वांशं हस्तविहितमिव कृत्वा साधारणीं रीतिं प्रकटितवान्। तस्या तु सच्चित्प्राकट्यमेव जीवेषु, नानन्दांशस्य। तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते। स चाक्षरानन्दांशभूतः। अक्ष-

[1] स्वस्वरूप—गृ पा.।

मेपदेनैतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं 'प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह आर्द्रनयनत्वोक्त्या सूच्यते ।

[1]नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः ? यथाश्रुतव्याकृतेरपि साधीयसीत्वेन प्रतीयमानत्वात्[1] । तथाहि । अतिगभीरत्वेन [2]शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन[2] ब्रह्मानन्द एव ब्रह्महृदपदेनोच्यते । *यथा हृदे मग्नो बाह्यमर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण* देहाद्यनुसन्धानरहिता जाता इति ज्ञापनाय मज्जनोक्तिः । ततः कृष्णेन पूर्णानन्देन ततो[3] गणितानन्दात्पृथक्कृताः देहाद्यनुसन्धानयुताः कृताः । तदा तल्लोकं ददृशुः । अत एव ब्रह्मण इति व्यस्तं पदमुक्तम्, दर्शनक्रियायाः पूर्वमसम्भवात् । एवं साधारणानां व्यवस्थामुक्त्वा श्रीनन्दादीनां विशेषत आह **नन्दादय** इति । किञ्च, 'दर्शयामासे'ति पूर्वं भगवत्कार्यमुक्त्वैतत्कर्तृकदर्शनं 'ददृशु'रित्यनेनोक्तम् । [4]एवं सति तावत्पर्यन्तमेकवाक्यतैवोचिता, न तु वाक्यभेद इति चेत् । स्यादेतदेवं यदि दर्शयामासेत्युक्त्वा विषयस्वरूपं चोक्त्वानुपदमेव ददृशुरित्युक्तं स्यात् । उच्यते च [5]ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मज्जनं तत उद्धृतिश्चेति क्रियान्तरसमुदायः[5] । तत्रापि तुशब्देन पूर्वार्थव्यवच्छेदपूर्वकम् । त्वदुक्तरीत्या तु दर्शनात्पूर्वमेव तदानन्दे मज्जनमुक्तं भवति, तच्च नोपपद्यते, हेत्वभावात् । किञ्च, दर्शयामासेत्यनेनैवैतद्दर्शनस्य प्राप्तेस्त्वदुक्तरीत्या पुनस्तस्यैव दर्शनं ददृशुरित्यनेन न वदेत् । तस्माद**ाचार्योक्त** एव ग्रन्थार्थ इति ज्ञेयम् ॥ **पञ्चविंशत्यध्यायविवरणं समाप्तम्** ॥

इति साधनप्रकरणम् ॥

फलप्रकरणम् ।

षड्विंशाध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्येति । ननु सर्वसमर्थत्वेन

१०-२६-०. *ब्रह्मानन्दकत्वस्वगृहस्थिताभ्य एव स्वामिनीभ्यो भजनानन्दं कुतो नादात्*, लोकवेदत्याजनपूर्वकं विवक्षितरीत्या कुतो दत्तवानित्यत आहु**र्ब्रह्मानन्दा**दिति । तथैवैतद्दाने एतस्यापि ब्रह्मानन्दमध्यपातित्वेन तत उद्धृतेर्वैयर्थ्यं स्यात्, भजनानन्दस्वरूपं चैतादृशमेवेत्यग्रेवंरूपानन्द[6]दाने तददत्तमेव च स्यादिति भाव. । ननु स्त्रीभ्य एवैतद्दाने को हेतुः । तत्रापि पूर्वमन्यविवाहितासु । कुमारीष्वतथात्वेपि भगवता समं विवाहाभावात्तन्न्याय

१...१. नन्वेवमाचार्यैः कुतो व्याकृतम् ? यथाश्रुतार्थस्यापि सुवचत्वात् । मू. पा. । २...२. तापहारकत्वेन शुद्धत्वेन च मू. पा. । ३. 'ततो' इति नास्ति मूले । ४. ' 'एवं सति' इति मूले नास्ति । ५...५. ब्रह्महृदप्रापणादि. । मू. पा. ।

६. आनन्ददान इति पाठः ।

एव । अत एव वरदानानन्तरमपि 'लब्धकामाः कुमारिका' इत्येवोक्तमित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहु लौकिकस्त्रीष्विति । भजनानन्दो हि स्वरूपात्मकः । तच्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभी रसरूपम् । स च यादृक् स्वशास्त्रसिद्धस्तादृगेव । तत्र च स्वाविर्भावहितायामेव मुख्यो रस इति निरूपितम् । अतो लोकसम्बन्धि यो लौकिकस्या भगवदतिरिक्तलोके विवाहलक्षणसम्बन्धवय इति यावत् । एतादृशेषु सम्यक् सिद्धा भवति । तत एत कथाश्रवणेन तद्भावोदये पुरुषेपि स रसो भवेत्, नान्यथेति स्त्रीष्वेव तदानमित्यर्थः । सिद्ध इतिपदेनैतद्रसस्वरूपसिद्धिर्थे पूर्वं भूलोके स्यात्तदा यत्रापि तत्प्राप्तिः स्यात् । सा चैतास्वेव सम्भवतीति तथेति ज्ञाप्यते ।

किञ्च । लक्ष्मीतुल्यतया हि भगवद्रमणमिति मर्यादा । सा च ब्रह्मानन्दरूपा । तथा च पूर्वाध्याये ब्रह्मभावोक्त्या तद्रूपत्वमुक्तं जातमित्युक्तमर्यादापि सम्पन्नेतीतोप्यत्र रमणमित्याहु स्वानन्दानुभवार्थमिति । यद्यपि स्वामिनीष्वेतावता न कोपि विशेष, तथा "प्यधिक तत्रानुप्रविष्ट [1]न तु तद्धानि'रिति न्यायोत्रापिशब्देन ज्ञाप्यते । तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्यानुभवपदेन सम सम्बन्धो ज्ञेय । आनन्दपद भजनानन्दपरम् । यद्वा । बलदेवे स्वधर्मोनिरूपयता भगवता 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिवाक्ये श्रियोपि स्पृहानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसस्त प्राप्य गोप्यो धन्या इति वचनोष्वेव स्वानन्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नान्येष्वन्यासु वेत्यर्थ । तथा च तत्रैवैतदधिकारवत्त्वा तथेतिभावः । यद्वा । हेमन्ते प्रथमे मासी'त्यत्र तेषा प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीत्यत्र या शक्तिरुक्ता तत्प्रवेशो यत्र, तत्र प्रभुसम्बन्धयोग्यता, स चैतास्वेव सम्पन्न इति पूर्वं निरूपितमित्यर्थः । एव सत्येत प्रवेशो यत्र पुरुषेपि भविष्यति, तत्रैवभावो भविष्यतीत्याशयेनाहु तद्द्वारेति । तासामनुग्रहद्वारेति वार्थ । यत्रापि तत्प्रवेशोनुग्रहो वा तत्रापि स्त्रीत्वमृते नैतद्रसप्राप्तिरित्याहु स्त्रिय एव हीनि । तत्पुरुषरूप भगवन्तमित्यर्थः । नत स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान् भगवांस्तासु प्राकृतेतरसाधिकरणभूतासु तमेव रस पातु शक्त इत्यर्थः । रसाविर्भावे पुंभावस्त्वयेति भावः । यतस्ता एव रसयोग्यास्तत्पाने शक्ताश्चातो न कदाचिद्रमण व्यवधान करोतीत्याहुः अतो हि भगवानिति । आन्तर त्विति । सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे लीलासहितप्रियतमप्राकट्यचेनान्तर्ये भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते सङ्गमेपीत्यस्य परत्वम् । 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुते प्रपञ्चस्य द्विरूपत्वेन लीलाप्रपञ्चस्यापि तथात्वाद् गुणगानलक्षणनामात्मकभगवत्स्वरूपस्य परमानन्दरूपभावात्मकरमणलक्षणा लीला प्रिये दोषारोपादिदोषरहिताग्रे निरूप्यत इत्याहु ततः शब्दात्मिकेति ।

---

१ 'न तु तद्धानि' इति मूले नास्ति ।

सप्तमाध्यायान्यथस्थैषा । शब्दादिरूपा अपि लीलायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपत्वेनोत्तरा सप्तमाध्याये निरूपिता । पूर्वस्याः सदोषत्वादत्रापि तत्पूर्वाध्याये वेदात्मकशेषरूपत्वेन बलदेवस्य तत्साहित्येन कृतलीलायां शङ्खचूडोक्त्या सदोषत्वं तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अत एवाध्यायद्वयेन निरूपणमिति भाव ।

यतो रूपं पञ्चात्मकमतस्तदानं पञ्चधातस्तन्निरूपणमपि तावद्भिरध्यायैः कृतमित्याहु तत इति । पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता ता ता लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेति सार्धेन । 'यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्धस्य ब्रह्मणस्तथा । आत्मत्वादिस्वरूपत्व मन्तव्यं श्रुतिवाक्यत. । यथेन्द्रियादिसङ्घात आत्मनो मुख्यता तथा । प्रकृते स्वामिनीभावप्राधान्यं तत आदिमे । स एवोक्तः प्रभुर्यस्मादसरूप श्रुतेर्मत । आत्माधीनं यथा कार्यं सर्वमेवमिहापि हि । भावाधीनमतः प्रोक्तमात्मनेत्यादि सुष्ठु हि । अन्याप्राधान्यतः पूर्वं केवलेनेति तत्तथा । तत्तत्प्राधान्यतस्तत्तल्लीलेऽग्रे तथोदितम् । मनःप्रभृतिसर्वस्व[1] तासु नास्ति हरे परम् । इति ज्ञापितमेतेन विप्रयोगदशासु वै' । यद्वा । आत्मना प्रथमेत्यादिनोक्त पञ्चविधत्वं प्रत्यध्यायोक्तलीलायामपि ज्ञेयम् । तथाहि । प्रियाभ्यः फलं दातुं तथा रूपप्राकट्य कृत्वा स्थित इति भगवत्पदेनात्मना लीलोक्ता । 'मनश्चक्रे' 'कृष्णगृहीतमानसा' इत्यादिनाऽन्योन्यं चित्तव्यतिषङ्गो निरूपित इति मनसा । ततः 'स्वागतं व' इत्यादिकथनाद्वचसा[2] । तादृग्वचनश्रवणेपि प्राणानां स्थितिस्तु, प्राणरूपेण भगवानेव वाग्द्वारा प्रविष्ट इति प्राणैः सा । अत एव मूले 'प्रतिभाषमाण'मित्युक्तम् । बलं हि प्राणाना धर्मः, एते चालौकिका इति भगवद्वशीकरणलक्षणं बलं संपन्नमिति स्वामिनीनामपूर्वत्वं प्राणरूपत्व चेति तथा । तत इन्द्रियशरीरयो सेति स्पष्टम् । तिरोधानमपि कायिकमिति तथेति प्रथमाध्यायस्थितिः । तिरोधानदशायामेतासामात्मा भगवत्येव प्रविष्ट इति स एवात्मत्वेनैतासु स्थितः कार्यं कृतवानित्यात्मना सा । एवमेव मनःप्रभृतीन्द्रियान्तं ज्ञेयम् । 'नात्मागाराणि सस्मरु'रिति वाक्यादेहस्मृतिरहिताना पुन पुलिनागमनं स्वतो न सम्भवतीति शारीरी सा । तृतीयेऽध्याये व्रजोत्कर्षहेतुत्वं दर्शनाभावेन वधहेतुत्वं रक्षकत्वमलौकिकत्वे सति ब्रह्मप्रार्थनया प्राकट्य च स्वरूपमात्रस्यैवेत्यात्मना या लीला सा चतुर्भिरुक्ता । ततोऽग्रे [3]निकटागमनद्विविधरमणमुख्यरसदानानि प्रार्थितानि, तानि चोदीतभावपूर्वकाणि । भावाश्च मनोनिष्ठा इति तल्लीला चतुर्भिरुक्ता । तत एकेन प्राणस्थितिहेतुत्वेन कथास्वरूप निरूपितम् । तत्र वाक्प्राणरूपत्वं स्पष्टम् । ततोऽग्रे प्रहसितेक्षणादिकं चेन्द्रियकार्यमिति तल्लीलोक्ता । ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियं द्विविधमिति

१.—सर्वं स्व मू पा ।

२. वाचा सेति मूले पाठ । ३.—गमनाद्विविधेति तु शिष्टगस्योऽशुद्ध पाठो मूले नास्ति ।

श्रुतेरेतावत्सर्वतो भगवता कृतम्, न तु साधनबलेनैतास्वित्याहुः **स्वजमिति** । तर्हि नादेनाकारणं गमनबोधनादिकं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः **ते चेत्समर्पितात्मान** इति सार्धेन । सर्वात्मभाववन्तश्चेद् भक्ता भवन्ति, तदैवायं रसः प्राप्यो, नान्यथेत्यर्थः । एतेनैतास्वेवैवं रमणं कुतो नान्यास्विति शङ्कापास्ता । सोपि भगवत्कृत एव भवति, नान्यथेति ज्ञापनाय तदुपायरूपरिरंसाचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः **तत्रोपायश्च** **रूप्यत** इति । तत्र समर्पितात्मत्व इत्यर्थः । अन्तर्गृहगतकथयैतद्भावरहितानां नैतत्प्राप्तिरित्यत्र निदर्शनमप्युक्तमिति चकारार्थः । मानतिरोधानाभ्यामन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः **आत्मेति** । लँडर्थे लुङ् छान्दसः । रसमर्यादामग्रे स्वयमेव वदिष्यन्त्यनन्तरश्लोकद्वये । अन्तःप्रपत्त्यभावे बोधितस्तिरोधत्ते । तत्र **हेतुरन्तःकरणसम्बन्धीति** । यथा पतिपुत्रादिः शरीरसम्बन्धी, तथा हरिः सर्वभावप्रपत्त्येकलभ्य इति, सा चान्तःकरणधर्म इति तथा । तथा च हेत्वभावे कार्याभावो युक्त इति भावः । तिरोधानमपि मानजदुःखहरणार्थमेवेत्याहुः **हरिश्च स इति** । अत्र हरिपदस्यायं भावः । 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी'दिति वाक्याद्यथान्यैररक्षणे जाते स्वयमाविर्भूय रक्षितवान्, एवमन्वेषणादिसाधनानामसाधकत्वेतिदैन्ये[1] सति तन्निवारणाय स्वयमाविर्भूय सर्वं कृतवानिति । अथवा । अन्तःकरणसम्बन्धी सन् तत्र स्थितः सन् बाध्यतस्तिरोधत्त इत्यर्थः । यद्वा । मानस्यायं हि सहजो धर्मो यन्नायकतिरस्कारोऽवचनानीक्षणादिभिः, प्रकृते च तत्कार्यं स्वयमेव प्रभुः कृतवान् । न केवलमधुनैवं, किन्तु सार्वदिकीयं व्यवस्थेत्याहुः **सोऽन्तःकरणेति** । सः पूर्वोक्तरसभावात्मक एव प्रभुः स मानात्मकः सन्नन्तःकरणसम्बन्धी चेत्तदा बहिस्तथेत्यर्थः । यद्वा । कायिकचेष्टया मानापनोदनं कुतो न कृतवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः **स इति** । अन्तर्ज्ञानादिकार्यकरणं येनेत्यन्तःकरण आत्मा तत्सम्बन्धी यतोऽतस्तथेत्यर्थः । आद्येध्यात्र आगत्यैवैतदात्मनि स्वानन्दं पूरितवानित्यन्तरेव च सोस्तीत्यन्तरेव प्रविश्य [2]तद्धर्मापनोदनं कृतवानित्युच्यते । यदा कायिकमानन्ददानं करिष्यति, तदा बहिरेव तथा करिष्यतीति भावः । अत एव गीतगोविन्दादिषु तथैव गीयते । **हरिरिति** पूर्ववत् ।

आद्यश्लोके **सर्वास्वेव रात्रिष्वित्यादि** । ननु तासां रात्रीणां नित्यत्वाद् दिवापि सत्त्वेन तेष्वप्येतदाविर्प्राकट्यं कृत्वा रमते, उत लौकिकीषु रात्रिष्वेव तथा कृत्वा
१०.२६.१. तथेति शङ्कानिरासायाहुः **सर्वास्वेवेत्यादि** । यावनीषु ता आरोपितवांस्तावतीषु

१.—मत्साधनत्वेनानिर्देश्ये मू. पा. । २. तद्धर्मापनोदं मू. पा ।

सर्वासु रात्रिष्वेव लौकिकीष्वित्यर्थः । अन्यथैव शशाङ्कांशुविराजिता' इति श्लोकेन लौकिकीनां तासामतिदेशो न सङ्गच्छेत । दिवापि तथोक्तौ दोहनपयोधिश्रयणसंयावसिद्ध्यादिकं गोपानां दिवा गोचारणादिपरागामेतासु स्वपार्श्वस्थत्वेन माननं च न सङ्गच्छत इति भावः । पूर्णत्वादिति । रसशास्त्रीयाभिः सर्वाभिः कलाभिः पूर्णं वादित्यर्थः । सकलकलापूर्णभगवन्मनःसम्बन्धिचन्द्रस्यापि सदा तथात्वानासु तु प्राकट्य करणेन तथा वकरणमित्याशयेन,हुः पूर्णिमेत्यादि । अन्यदा सदोषस्य जगदादेर्दोषनिवर्तकत्वं कमलादिलक्षणगुणाधायकत्वं च शरदो लोके दृश्यत इति तस्यामसाधारणो धर्मोऽस्तीति ज्ञायते । इहापि रसानुपयोगिवस्तुनिरासपूर्वकं भगवद्भावपोषिका लौकिकी शारद्विषयिनीति तामेव कृतवानित्याहुः ऋतुमपीति । पुंसां सदोषभावस्त्रीणामप्यत्र न प्रवेश इत्यपि ज्ञापयितुं वसन्तादीनां प्राकट्यपथ्यान्तरगममिति हृदयम् । ननु रात्रीणां नित्यत्वेन तद्धर्माणामपि नित्यत्वात् तासां कान्त्या मकत्वेनत्वस्यभावाच्च तत्करणोक्तिर्विवरणे कथमुपपद्यते । न च [1]मनस इवेति वाच्यम् । तथात्राश्रुतेरिति चेत् । इत्थम् । अत्र हि वीक्षणस्य तथामनःकरणे हेतुत्वमुच्यते । तथा च सर्वविषयकापरोक्षनित्यज्ञानवतो नित्यरात्रिदर्शनस्यापि तथात्वेन तत्कार्यस्यापि तथात्वापत्तौ तत्समाधानाय वीक्षणे पूर्वस्माद्विशेषो वाच्यः । स चात्र विषयरूप एव वक्तुं युक्तः । स च विशेषणांश एव । पूर्वं तस्यानाविर्भावनादधुनैव तथाकरणाद्रसोद्दीपकां सामग्रीं प्रभुरेव [2]कृतवानिति सुष्ठूक्तमाचार्यैः करवेति । यद्यपि विशेषणस्यापि नित्यत्वेनोक्तदूषणानुद्वारस्तथापि भक्तानामपि दर्शनयोग्यता तत्र सम्पादितेति तथा । नाप्यकभावेनैक्षगमेव विशेष इति ज्ञेयम् । अत एवोपसर्गो वीति । वस्तुतस्तु तल्लक्षणसम्बन्धिनी लीला निर्दिश्योच्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । यद्यपीत्यादिनाऽपिशब्दार्थ उक्तः । तथापि मर्यादेति । रसमर्यादेत्यर्थः । एवं कार्ये योगमायाया इति । भजनानन्ददानलक्षणे कार्य इत्यर्थः । अन्यत्र स्थितं प्रमाणम् । वेदात्मानं सङ्कर्षण देवक्या स्थितं रोहिण्यां योजितवतो, स्वयमाविर्भूय मथुरायां स्थितमानन्दरूपं प्रभुं गोकुले, तथात्रापि पूर्वं गोपानां गृहेषु स्थिता व्रजोधुना भगवति योजयति, भगवति स्थितमानन्दं च तास्वित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । आनन्दस्य सुखरूपत्वादमूर्तस्यान्यत्र गमनासम्भवात्प्रियसङ्गनिमित्तकः स्वामिनीषु सुखविशेष उत्पन्न इत्येव वक्तुं युक्तम्, अतो योगमायाश्रयणनिमित्तकथनमनुपपन्नमिति । स वक्तव्यः । 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभ्य 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिन्यायेभ्यश्च धर्मिग्राहकप्रमाणभूतेभ्य आनन्दमयत्वं भगवत्स्वरूपे मन्तव्यम्, अनिच्छतापि त्वया । तथैव चिद्रूपस्य धर्मरूपभग-

1. मनसेति टिप्पणपाठः । 2. कृतवानिति पदो मूले नास्ति ।

शब्दार्थज्ञानरूपत्वव'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायाद्धर्मरूपतापि । तथा च 'तदेजती'ति श्रुतेस्तस्य गतिरूपत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अत एव व्यापकत्वेपि गतिलीलोपपद्यते, दामोदरलीलेव । वस्तुतस्तु स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्तार्थे लीलां करोतीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुति । सर्वात्मभावलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वानन्दवान् भवति । तादृशे प्रभु'स्वरूपानन्दं ददातीति तथा लाभकथनेन भगवद्दत्त एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते । एवकारः सर्वत्रानुपज्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा तथा । तं लब्ध्वा तथा भवत्येव । तथा भूत्वा आनन्द्येव भवति, न तु लौकिकदुःखयपीति च । **अतः प्रमाणातिरिक्तमार्ग** इति । प्रमाणमार्गातिरिक्तो मार्ग इत्यर्थः । यतोऽन्यत्र स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयत्यतोऽन्यभजनरहितं विवाहितपतिभजनं विदधच्छास्त्रं तत्त्यागपूर्वकं भगवत्सेवामेव विधत्त इत्यर्थस्तु स्वामिनीनां तथा भजनेन तेन च फलसिद्ध्या 'या माभज'न्नितिवाक्येन भगवता प्रत्युपकृतित्वेन कथनात्फलरूपेण चाधुना ज्ञाप्यते । तस्य मार्गत्वं च । अन्यथोन्मार्गत्वमेव भवेत् । अस्त्वेवमेतदित्यादिना प्रतिपादितं च ताभिः । ईश्वरवाक्यस्याखिलप्रमाणाधिकबलवत्वेपि स्वामिनीवाक्यैर्दुर्बलत्वमपि प्रमाणातिरिक्तो मार्ग इति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रभुप्राप्त्यर्थं गुरूपसत्तिस्तदुक्तकरणं च भक्तानां प्रमाणमार्गः । प्रकृते च स्वामिनीप्राप्त्यर्थं योगमायाश्रयणादिकं प्रभु करोति करिष्यत्यपीति प्रमाणातिरिक्तो मार्गः, यतोऽन्यत्र प्रतिष्ठितमानन्दमन्यत्र योजयत्यत एतद्भावेन भजनरूपोत्कृष्टस्नेहजविरहभावेन सर्वत्यागपूर्वकं स्वदेहादिविस्मृतिपूर्वकं भगवदन्वेषणपरत्वलक्षणश्च भक्तिमार्ग इत्यर्थः । इदं च द्वितीयतृतीयाध्यायादिषु स्पष्टम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव गुरव इति ज्ञापितं भवति । स्वामिनीना विप्रयोगभावे सौभाग्यमदादिर्हेतुः । तत्र च भगवद्धर्मप्रवेश[1] एव हेतुः । अन्यथा पादरज प्रपन्नानामेतासां मदो मानश्च न स्यातामिति भाव । नन्वेवं 'शशांकांशुविराजिता निशा' इति वाक्याल्लौकिकीष्वपि रात्रिषु रमणमिति ज्ञायते । एवं सत्यलौकिकीत्वपरिग्रहे गौरवं विशेषाभावश्चेत्याशङ्क्य लौकिकीनामपि तासां स्वरूपमाहुः **याश्च रात्रय इति । निर्मिता** इतिपदात्सर्गादावेवैतदर्थमेव भगवता सृष्टा काश्चन रात्रयो भगवत्येव स्थिता एतावत्पर्यन्तं, लीलासमये लौकिकीष्वेव रात्रिषु स्थापयित्वा तां कृतवानिति ज्ञाप्यते । लौकिकेन्दुप्रकाशत्वेन गीतगोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकरीत्यैव रमणेन चैतासां लौकिकीत्वमुच्यते । [2]तासु विवक्षितेन्दुप्रकाशत्वेन नायकमानोक्त्या नायकाप्रणिपातोक्त्यैतन्माननायकान्तर्धाननायिकादैन्योक्त्यैतद्धेतुकतदाविर्भावे तदधीनत्वोक्त्या प्रश्नोत्तर

१. भगवद्धर्मप्रवेश मू पा. । २. तासामिति पाठः पर मूले नास्ति ।

परोक्षभजनोक्तौ पूर्वमननुभवेपि प्रत्यक्षत्वेपि तदनुभवतद्भाग्यत्वाभावेन यः भगवद्विचारितानुपूर्वीकस्वरजःसुन्नयनादिभिश्चालौकिकरीत्यैवालौकिकरसदानमिति ज्ञाप्यते । उक्तार्थेषु लौकिकवैलक्षण्यं स्पष्टम् । एवं सति स्वरूपत एव चालौकिकत्वमिति विवेकः । एवं कथन उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । साधारणीनां रात्रीणां तल्लीलाश्रयत्वे तासां सर्वत्रैव तुल्यत्वात् सर्वेषु देशेषु सर्वेषामेतदानन्दप्राकट्यं स्यादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं साधारणीत्यादि । भूम्येकत्वेपि लीलाश्रयभूम्यधिष्ठानत्वेनास्या नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वज्ञस्य रात्रिदर्शनमपि सार्वदिकमित्यधुना को विशेष इति चेत्तत्राहुः शरदि फुल्ला इत्यादि । विशिष्टदर्शनं विशेष इत्यर्थः । ननु विशेषणस्यापि नित्यत्वात् तथेति चेत् । सत्यम् । यादृशी लीलोच्यते तादृश्या एव नित्यत्वादधुनैवोक्तविशेषणवैशिष्ट्याभिव्यक्तेपि न दोषः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निरूपितमस्माभिः । ईश्वरस्यान्याश्रयणं हि लौकिकी रीतिः, तदुक्तत्वात्[1] तद्रीत्यापि रमणं सूच्यते । एवं सति मध्यस्थत्वेन तदा तस्या विशेषत उपयोग इति तदाश्रयणमुक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च । स्वाशक्ये ह्यर्थेऽन्याश्रयणं क्रियते । तथा च सर्वसमर्थस्यापि स्वानन्ददानसमये ईश्वरत्वादिधर्मज्ञानं सम्पादयितुं रसपरवशत्वेन न कर्तुं शक्यं, गोपानां चैतल्लीलाविषयकाज्ञानं तथा, आगमनसमये निषेधोक्त्या तज्ज्ञानस्य कथनात् । [2]अत एतदादिकार्यसिद्ध्यर्थं योगमायाश्रयणमलौकिकरीत्या रमणेपीति ज्ञेयम् । अत एव 'मोहितास्तस्य मायया' 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था'निति वक्ष्यति । अत एव रसोपयोगि यद्यत्कार्यं तत्तदा[3] तदा सम्पादयितुं शक्येयमिति स्वनिकट एव मूर्तिमत्यास्तस्याः स्थापनमिति ज्ञापनायोपेत्युपसर्गः । एतदेवोक्तं समीप एवाश्रितयेत्यनेन ।

तदोडुराज इत्यस्याभासो नूतने तस्मिन्नित्यारभ्य समग्र इत्यन्तः । अत्रेदं प्रतिभाति । आश्रितत्वोक्त्यात्रेश्वरत्वमर्यादामुल्लंघ्य भगवानधुना प्रवृत्त इति
१०-२९-२. ज्ञायते । अन्यथा रसमर्यादोच्छित्त्येव । एवं सति यदवधि सर्वविकाराराहित्येन नैवंविधं मनः प्रकटितमिति सम्पद्येतादृशत्वस्य तस्य नूतनत्वम् । लौकिकीं रीतिमनुसृत्य ततस्तद्देवतापेक्षापि घटते । लोके देवताधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वात्, अन्यथा नियामकाभावेन सामर्थ्याभावेन चान्यदैव यथापूर्वमेव भवेत्, न तु रसैकपरवशं सदा । अत एव नगजेन्द्रलीला इति वक्ष्यति । करिणीस्पर्शमात्रेण परवशत्वं तत्र प्रसिद्धम् । युक्तं चैतद्विभावादिकं विना न रसपोष इति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति वात्स्यायनसूत्रात् । वस्तुतस्तु 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुतिभ्यो रसरूपत्वात्प्रभोः स यादृशस्तच्छास्त्रसिद्धोऽस्ति तादृशो निरूप्यत इति

१. तदुक्तत्वात्र मू. पा । २ २. तदन्त इति पाठोऽसाध्यः ।
३. तत्तदा मू. पा. ।

नानुपपत्तिः काचित्। अत एवैवंभूतस्यैव नित्यत्वमपि। एतद्विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यम्। तस्मात्सुष्टुक्तमनधिगितं चेत्यादि। ननु चन्द्रस्योदयकर्तृत्वं मूले प्रतीयत इति भगवत. सृष्टिकर्तृत्वोक्तिरत्र विरुद्धेति चेत्। न, अनवबोधात्। यदा मनश्चक्रे तदैव य उडुराजोऽथोदुगादिति स उदगादिति मूलार्थस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा तदेति न वदेत्। सोऽप्युदगादित्येव वदेत्। किञ्चाग्रिमश्लोकोक्तचन्द्रदर्शनान्यथानुपपत्त्यैव चन्द्रोदयप्राप्तेरेतच्छ्लोकवैयर्थ्यापातः। एवं सति चिकीर्षितलीलाया वेदलोकयोरप्रतीतत्वेनापूर्वत्वात्त सामग्र्यप्यपूर्वैव सर्वा सम्पादितेति ज्ञापनाय तदेत्युक्तिपूर्वकं तदुदयवर्णनमिति ज्ञायते। अत एव भगवन्मनश्चन्द्रस्येत्यारभ्य कदाचिदपीत्यन्तो ग्रन्थो युज्यते। अन्यथा मूले पूर्णत्वादिधर्माः कण्ठोक्ता नेत्याचार्या अपि न वदेयुः। अत एव पूर्वश्लोके मनसोपि करणमुक्तं चक्रे इति पदेन। क्रीडायां मनस एव मुख्यत्वात्तस्य नूतनतया करणोक्त्यैव सर्वस्या अपि सामग्र्यास्तथात्वं ज्ञातं भविष्यतीत्यभिप्रायेण। एवं सति तादृशं चन्द्रं च प्रभुः ससृज इति हेतोस्तदा तदुदयमाह.। शुक इत्याभासार्थो ज्ञेयः। तथापि क्रमेणैवेति। अन्यथा रजन्येपेति प्रभुर्न वदेदिति भावः। नन्वस्या राज्या नित्यत्वेनैकयेव चारितार्थ्ये बह्वीनां तासां परिग्रहः किमर्थ इति चेत्। अत्र वदामः। नायिकाविशेषेषु प्रतिपदादितिथिनियतकर्तव्यताकन्यादिविशेषैरेव रसः प्रादुर्भवतीति वात्स्यायननयसिद्धत्वात्तदर्थमेवोक्तरूपाणां तासां परिग्रह इति। रात्रीणामलौकिकत्वेन प्राकृतनक्षत्रारक्तत्वेऽप्येतदात्विप्रकाश्योडूना चाप्रसिद्धत्वेपि यदुडुपदोपादानं तत्त्वेतदात्विेव प्रकाशमानत्वेन [1]स्वामिनीना मनांस्येवात्रोडुत्वेनाभिमतानीत्याहुः सोऽपि चन्द्र इत्यादिना। इन्दोर्नक्षत्रसजातीयत्वं 'नक्षत्राणामहं शशी' तिवाक्यात्सिद्धम्। एतन्मनस्तु तत्त्वोक्त्यैतच्चन्द्रसजातीयत्वं सूच्यते। तच्च भगवन्मनःसम्बन्धित्वम्। तत्त्व चात्र भगवन्मनोंशत्वं स्वमनःप्रवृत्तिनिवृत्तितोषादिकार्यार्थमाविर्भावितत्वं च। प्राच्याः ककुभ इत्यत्र, प्रतिस्पर्धिन्यामिति। प्रतीच्या दिशी यर्थः। उत्तरसन्ध्यायामखिलदिशोपास्यत्वेनेयमेव दिङ् मुख्येति मर्यादामार्गीयत्वं लक्ष्यते। रविश्च तथा। अतस्तेन तत्र रागसम्भवः। यत्रोक्तरूपेन्दुप्राकट्यं सा दिक्पुष्टिमार्गीयेति तस्या एतत्प्रतिस्पर्धिनीत्वम्। एतेन मर्यादामार्गे ताप एव, पुष्टिमार्गप्रवेशे तन्निवृत्तिरिति सूचितम्। प्रातः प्राच्या अपि तथाभूताया एवाधुनैवंभूतात्वकथनात् अधुना प्रभोरवेन्दुत्वेन तदेवनात्वेनाप्यस्यास्तस्याः सकाशादुत्कर्षः। पुष्टिमार्गोत्कर्षमेव प्रभुः करोति, नान्यत्रास्मादुत्कर्षं सहत इत्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा तस्या मुखे न राग इत्याद्युक्तं प्रतिस्पर्धिनीत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम्। स चर्षणीनामित्यत्र। इदं ज्ञेयम्। चृष[2] प्रजननैश्वर्ययोरिति पाठादयं धातुराविर्भावन ईशधान्यर्थे गमने च शक्तः। अथवैशस्य

१. स्वामिनीमनांस्ये—मू. पा.। २. चृष् मू. पा.।

मात्र प्रेरयं तत्र तथा । प्रकृते तु[1] सर्वासमाविर्भूतपरमाधिकारिमात्रसृष्टा एव याः शक्तयोऽधिकृतास्ता भगवदाविर्भावं ज्ञात्वा तादृशाविर्भावस्य फलमिदं [2]प्रतीक्ष्यमाणा तत्पर्यन्तमन्यभावेभ्यस्ता रक्षन्तीति चर्षणीशब्देनोच्यन्ते । यद्यपि शाब्दिकैरस्य शब्दस्य नरार्थकत्वमेवोक्तं, तथापि गत्योरित्यनुस्मृत्या यदुक्तं तत्, मोक्षार्थोऽत्र ग्रह इति ज्ञापनायैवमभिस्तथोक्तम् । गमनार्थत्वे तु यत्र ता आविर्भावितास्तत्र गत्वा तत्कार्यमिदं तदनुकूलमेव नयन्त्यो भवन्तीति तथा । तथा च स्वस्वामिनीषु भगवद्भोगयोग्यास्वपि तद्विलम्बे दृष्टेऽनदर्शनं च चर्षणीनां परमस्नेहवशाच्छोकोऽजनि । एवं सत्ययमिन्दुः प्रियसंगमाभावजदुःखं स्वामिनीनामपनयन्न केवलानां तदपनयति, किन्तु चर्षणीसहितानामिति मूलार्थः सम्पद्यते । स्वामिनीदुःखनिमित्तकस्तासां शोक इत्येतद्दुःखनिवारणेनैव तासामपि स निवर्तत इत्यमुख्यत्वात्सहभावस्तासामुक्तः । एतदिन्दुस्वाभाव्यादेतदुदये संगमनिश्चयेन च तन्निवृत्तिः । इदमेवोक्तं चर्षणीसहितानां जीवानां चेत्यादिना । अन्यपक्षे तु यत्सम्बन्धिनामेव परमानन्दानुभवस्ताः शक्तयः स्वयं तदर्थिन्यो भगवद्भक्तेष्वेतदतिरिक्तेष्वेतावत्कालपर्यन्तं परिश्रान्ताश्चर्षणीशब्देनोच्यन्ते । मुक्तौ तदभावं ज्ञात्वा तादृशेभ्यः स्वयमेव निवृत्ता भवन्ति । भगवतैव तादृश्य एव ताः सृष्टा इति तेषु न प्रवेश इति ज्ञापनाय न लभन्त इत्युक्तम् । अत एवाग्रे स्वत एव निवृत्ता भवन्तीत्युक्तं, न तु निवर्तिता इति । तथा चैतदुदये तच्छोकनिवृत्तिर्जातेति तथा । अस्मिन्पक्षे पुनश्चन्द्रपरामर्शस्य प्रयोजनाभावादेकस्मिन्वाक्ये वारद्वयं तत्कथनासम्भवात्पूर्वमप्रसिद्धत्वेनास्येन्दोः प्रसिद्धचर्षणीकत्वमपि तच्छब्दस्य न वक्तुं शक्यमित्यरुच्याग्रिमः पक्ष उक्त इति ज्ञेयम् ।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमित्यस्याभासे, तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन्निति । वाचः पूर्वरूपं हि मनस्तच्च समानाधिकरणाया एव तस्यास्तथा । प्रकृते च गान
१०-२६-३. एतच्चन्द्रदर्शनस्य हेतुत्वोक्त्यापि गानसमानाधिकरणमनोधिष्ठातृत्वं तत्र ज्ञाप्यत इति भावः । न चैवं वनेऽपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, विशेषणस्यैव तत्र प्रयोजन[3]कत्वेनोक्तेः । रमाननाभमित्यत्र, लक्ष्म्या अयं भ्रातेत्यादि । भगवान् रमणेच्छायां तद्रसपूरणार्थं ब्रह्मानन्दं लक्ष्म्यात्मकनायिकारूपमाविर्भावितवान् । तस्यैव रमणस्थानत्वात् चन्द्रोऽपि तथैवायमाविर्भावित इत्यस्य तद्भ्रातृत्वमत एव समानाकारत्वमिति भावः । नवकुङ्कुमारुणमित्यत्र, नवपदस्य तात्पर्यमाहुः विवाहसमय इत्यादि । कल्पे गानस्य हेतुमाहुः यदि व्यक्तमित्यादि । यद्यपि स्वरूपादिदृक्षा न तच्छ्रवणनिवर्त्या, तथापि गीतस्यार्थः स्वरूपमेवेति, तच्चार्थसंयुक्तमेवेति गीतस्य व्यक्तत्वेऽर्थस्यापि तथात्वं

१. 'तु' इति नास्ति मूले । २. प्रतीक्ष्यमाणा इति पाठोऽसाध्यः । ३. प्रयोजककत्वे—मू. पा. ।

स्यात् । तथा च 'तदनङ्गवर्धन'मितिवाक्यात्स्वरूपरसानुभवेच्छाया एवोद्भूतत्वेन तदनुभवेनैवागमनप्रतिबन्धः स्यादिति भावः, वामदृशामित्यत्र । यासां पुनर्दृष्टिरित्यादि । पुष्टिमार्गानुसारिस्वजनपरत्वमेवोत्तमत्व दृष्टेः । अन्यथा चार्वादिपदान्यपहाय वामपदं न वदेदिति भावः ।

निशम्य गीतमित्यत्र, **यद्यपी**ति । उपक्रम एतत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनस्यैव
१०-२६-४ रिरंसाहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । **तथापी**ति । **तदनङ्गवर्धन**मितिवचनाद्-
भगवदीयोनङ्गो यत्रास्ति तं तत्र वर्धयत्येवे येतास्वपि स्थितः, स तेन तथा
कृत इत्येता आयागता इत्यर्थः । अत एव वर्धकत्वमुक्तं, न तु जनकत्वमिति भावः । एतदेवोक्तमाह्वानं **सदृश**मित्यनेन । पूर्वापेक्षयाधुनात्युत्कटो जात इत्याशयेन **नूतन** उत्पन्नः काम इत्युक्तम् ।

दुहन्त्यः इत्यस्याभासः । **प्रसङ्गा**दित्यादि । अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । कुमारी-
णामेवाह्वानं मुख्यमित्येक अविशेषेण तयेत्यपरः । तत्राद्ये **प्रसङ्गा**दित्यादि ।
१०-२६-५. द्वितीये **तासा**मित्यादि । एवमग्रेपि । गुणशब्दोत्र सर्वत्र भावपरो ज्ञेयः ।
भाववैलक्षण्यज्ञापनाय तथोक्तिः । **जाती**त्यादि । धर्मपदं त्रिष्वप्यनुषज्यते ।

दोहनाद्यपेक्षयाञ्जनस्यान्तरङ्गत्वादन्यस्मिन्मण्डने सत्यप्येतद्विना तेषां सौन्दर्या-
जनकत्वादसम्पूर्णस्याशोभाजनकत्वाच्च मुख्यत्वमिति तत्त्यागोऽशक्य इति
१० २६-६. तत्करणाद्दुर्लभाधिकार इत्युक्तम् । **ज्ञानमार्गशोधिका इति** तु शाङ्करीत्यां
बुभुत्सूनां बोधायोक्तम् ।

काश्चित्कृष्णान्तिकमित्यत्र, **तन्मध्येपी**ति । अन्यथा पूर्ववाक्ये काश्चिदित्युक्ते-
स्ताह्वानादित्यत्यासस्य जवक्तस्य सर्वसाधारणत्वादग्रे **काश्चि**दितिपदमसम्बद्धं
१०-२६-७. स्यादिति भावः ।।

अन्तर्गृहगता इत्यस्याभासे, *यासां*[1] *काल* इत्यादि । नन्वासां भक्तत्वात्कालस्तथा
कर्तुं न शक्नोतीति चेत् । अत्रेदमाकूतम् । 'उक्तं पुरस्ता'दित्यस्य द्वितीय-
१०-२६९ व्याख्यानानन्तरं 'यासां साक्षा' दित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं प्रतिबन्धोवश्यं कार्यः ।
भगवांस्तु भक्तानां स्वप्राप्तिप्रतिबन्धं न साक्षात्करोतीति वस्तुस्थितिः । अतोधिकारी 'कालः प्रभुकार्यं कृतवानिति नानुपपत्तिः काचित् ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र, उक्तं *निर्गलितार्थमाहुर्यथाशास्त्र*मित्यादिना[2] । अन्यथा
चैद्यस्यापि पक्षसमत्वेन नेदमुत्तरं स्यादिति भाव । एतेनाद्यश्लोकार्थ उक्तः ।
१०-२६-१२. **भगवा**नित्यादिनाग्रिमाणाम । किञ्च । पूर्वं ज्ञानभक्त्योरपि हेतुत्वमङ्गीकृ-

1. येषां मू. पा. । 2. यथाशास्त्रमित्यादिना मू. पा. ।

त्योक्तम्, अधुना त्वाविर्भावनैव त अयथासिद्धे इति मत्त्वाऽऽह सर्वथा मुक्तिरित्याहु' ज्ञानभक्तयोरित्यादिना ।

भगवतो न्यपेयत, सर्वैश्वर्यसम्पन्न इत्यस्य निरपेक्ष इ य तन प्रथन
१० २६ १४ भगवत्प्रार्थत्व विवृत प्रकतोपयोगि भवति ज्ञयम् ।

काम क्रोध मित्यत्र । त त्ववतारसमये पूर्वात्भक्तनिमित्त पृथगाविर्भावापेक्षितोथवा तनैव तत्फलमा तमिति स देह निणयमाहु एकस्येति । उत्तरथत्र तनैव
१० २६ १५ तत्फलसा वन न पृथक्त्वपक्षेयक्रस्यैवाविभावरणमयरूपत्र भवति । पत्र विनियुक्तस्यात्र विनियोगो न पायसिद्ध इत्याशङ्कानिगमाय 'निणायकन्यायमाहु' सयोगेत्यादि । यथा हेम पत्र नियुक्ता जुह पर्णमय त्वगुणयोगा पापश्लोकश्रवणाभावमपि साधयति, न चैतदर्थं पृथक्सा त मयी क्रियते, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोक शृणोती ति श्रुत्या होमार्थाया एव तन्मय्यास्तस्या फलफलमा यक त के, तथा प्रकृत पि भूम्यादिवलश यत्रनिमित्तताविभावस्यैव तत्तद्भक्तयोगे तत्तत्फलमा नमिति न पृथक्त्व पेक्षेत्यर्थ । अत्रेदमपि ज्ञयम । पुष्टिमर्याद भदेन द्विविधानामपि भक्ताना फलमावन स्ववशीकरणाकत्वपूरकमवताणन पूर्णेनैकनैव स्वरूपणैव[2] कर्तुं शक्यम् । तत्रापि केवल मर्यादामार्गस्थापनायाविभूतन पुष्टिमार्गीयभक्तेष्वपूरण न क्रियते । एव केवलपुष्टिमार्गीयेणाप्याविर्भावेन । अत एव दण्डकारण्यस्थर्षीणामिष्टपूर्तिर्न रामस्य देहेन कृता । श्रीमद-गोकुलच देहेन च यनपत्नीना ष्टिलीलानधिकारात् । अग्रे मधुराद्दिषु प्रद्युम्ना द्यरूपण लीलाकरणात्तत्तदनुरूप फलदानमिति । नित्य दारादिवत्र स हि सर्वेन्दु खहनति । भावनाविषयत्वभावादव न दु खम नमि यर्थ । नि यामयादिना तमयन विवृतम् । तथा स्फुरण उपपत्तिमाहु सर्वत्र भगवदावेशादिति । अनिविगाढभगवद्भावनाया देहेन्द्रियप्राणान्त करणजीवष्वपि तदावेशात्तेषु तथा स्फूर्तौ तत्सम्बन्धिष्वपि तथैव भान मित्यर्थ । एतदेव जीव इत्यादिना विवृतम् । ननु प्रश्नोत्तर श्लोकाभ्यामेव सम्पन्नम्, अत नापि श्लोकेन स एवार्थ पर्यवस्यता यत कथन क्यथमित्याशङ्क्य तत्ता पयमाहु तादृशीमिति । एव बोधनार्थमि यर्थ* ।

ता दृष्ट्वा यत्र यास्त्विव यदि । अ तर्गृहगता अनाकारिता एव नाद शुत्वैवुक्ता
१० २६ १७ इति प्रतिबन्धोभूदतिशङ्कानिरासायाहु या पूर्वोकास्ता अप्याहूता । तत्रो-पपत्तिमाहु समागता इति । अ यथा तथा न स्यादितिभाव । गेहस्य देह सम्बन्धित्वात्तस्य नष्ट त्वैनैतासा गृहाभावात्तत्र गमन वारितमिति न निवार्य ते । दोपनिवा

* निर्णायक पाद—मू. पा । २ स्वरूपेण मू प ।

रणार्थं प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । यावद्भिर्गुणैर्भगवद्रमणं भवति तावद्गुणसम्पन्ना अन्यत्र विवाहता रसशास्त्रोक्तरसविशेषोपयोगिगुणवत्यश्च याः समागतास्ता अपि यद्यपि न निवारयितुं योग्यास्तथापि स्थातुमशक्ताः सत्यः स्वतो नागताः किन्तु शब्दश्रवणे सति । तथा च तावानंशो निवारणीय इति शब्देनैव निवारणं कृतं, न तु हृदा । तदनङ्गीकारेण शब्दोपाधिकमागमनं चेत् स्यान्निवृत्तिरपि स्यादिति तदभावो ज्ञाप्यत इत्याहुर्या. पुनरित्यादिना । एवं करणे हेतुमाहुरन्यशेषतयेति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा ज्ञापितेतिभावः । अपावृता इति । अन्तर्बहिर्विसंवादो नागरीणां कदाचिद् भवेदपि, न त्वेतासाम् । व्रजसम्बन्धेनान्तरधर्मावरणासम्भवात्तथा चागमनं सर्वांशेनैव, न त्वन्यत्रापि केनाप्यंशेन हृदयं स्थापयित्वेतिभावः । एतासां निवर्तने यावत्स्वसामर्थ्यमुपयुज्यते तावत्पूर्णमत्र प्रकटीकृतवान्प्रभुरितिज्ञापनाय भगवानित्यादीनि प्रभुविशेषणानीति ज्ञेयम् । तेन स्वामिनीभावस्य महाबलवत्त्वं ध्वन्यते । तेन भक्तिमार्गोत्कर्ष एव सिध्यति । भावस्य भगवद्रूपत्वात्तदुत्कर्ष एवैवमपि पर्यवस्यतीति हृदयमाचार्याणाम् । नन्वत्र मोहने विशेष उक्तोन्यथा "मोहिता" इत्युक्तत्वेन पौनरुक्त्यं स्यात् । तथा च पूर्वस्मादाधिक्यस्य विशेषपदार्थत्वात्पूर्वस्य च भगवद्विषयकस्यैव तस्योक्तत्वात्तद्गत एव विशेषो वक्तुं युक्तो न तु गृहादिविषयकस्य पूर्वमसत्त्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेति । स्थूणानिखननन्यायेनेतिभावः । न च भगवद्विषयकमोहाद्विशेषो वक्तुं शक्यः, असम्भवात्, तथा सति गच्छेयुश्चेत्याहुः अन्यथेति । ननु तच्छब्देन सर्वत्यागसर्वात्मभावाद्युक्तधर्मपरामर्शात्तस्य स्वत एव दृढत्वात्तथा सत्युभयविशेषणकथनप्रयोजनाभावाच्च नैतत्साधीय इति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्त्या प्रभुणा स्ववाक्यानां गमनार्थत्वाबोधनाच्चाय एव पक्षे तात्पर्यमस्तीति यद्यपि ज्ञायते तथापि स्वरूपस्य रसरूपत्वेन भावात्मकत्वं यदुच्यते तत्तु तद्विरोधिवचनाविर्भावेनानुपपन्नमितिशङ्कानिरासाय तदविरोध्यर्थत्वमप्युच्यते वाक्यानां तात्पर्यविषयत्वेन । एतदेवाहुरतोर्थत इत्यादिना । यतः स्थितावेव भगवत्तात्पर्यमतो हेतोरापाततः प्रतीयमानार्थप्रत्यायनान्निवारयन्नपि फलतः स्थित्यर्थकानीत्यप्युच्यन्त इत्यर्थः ।

भगवद्वाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः दशविधानामिति । सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधानां तथा, नत्वेतासामिति भावः । एतासां वस्तुतो निर्गुणत्वेपि लीलारूपत्वेन प्रस-
१०-२६-१८. क्त्यभावेन तदभावोपि न वक्तुं शक्य इति तथा । तर्हि निषेधस्य कोपयोग. । क्षुब्धदध्नो नवनीतस्येव क्षोभकवाक्यैस्तथाभूताभ्यो हार्दप्रकटने प्रभुशुश्रूषार्तौ वाचनिक्या अपि प्रपत्ते सिद्धौ लोके सर्वात्मभावमार्गप्राकट्ये चोत्कटभावोद्दीपने रसपोषादिषु चेति बुध्यस्व । एतासु नायिकाभेदेन भावभेदो बोधनीयः, ते च कचिदेकरूपा, कचित्कदाचिन्मिश्राः,

क्वचित्कदाचिदुत्तरोणोपमर्दिताः, केचित्क्वचिच्चिर स्थिराः, केचित्क्वचित्काले, केचिदाशु नाशिन इत्येवरूपत्वं सत्त्वादिगुणेष्वस्तीति तद्दृष्टान्तेन बोधयितुं तादृग्भिः श्लोकैरेना निवार्यन्त इत्याशयेनाहुः तमो रज इत्यादि । तथा सत्युपचारेण भावा एव तमआदिशब्दैरुच्यन्ते । तथा च तेषां भेदा यत्रैतादृश्यस्ता निरूप्यन्त इति सम्बन्धः । वस्तुतस्तु लीलामध्यस्थाः सत्त्वादयः प्राकृतेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एतासु सन्ति । यतः प्रभुसंगमविलम्बहेतोर्लयं कर्तुं प्रिये स्वसंगविलम्बासहिष्णुत्वहेतुभूतभावमु पादयितुमेतस्यैव पालनेन स्थैर्यं कर्तुं च समर्थाः । अत एवादौ तम एवोक्तं, ततो रजस्तत सत्त्वम् । एतदेवाहुः स्वान्तेति । स्वस्य तमआदेरन्त फलं लयादि । उक्तरीत्यैतद्गुणानां तत्र पर्यवसानात्तथा निरूप्यन्त इत्यर्थ. । प्रियं किमित्यत्र, अर्थादेतासामिति । स्वातिरिक्तस्य प्रश्नविषयीकरणादिति भावः । किञ्च । प्रियस्यानेकविधत्वे हि तेषां मध्ये किं करवाणीति प्रश्न संगच्छते । तेन तदनेकविधत्वं विवृण्वन्ति तत्प्रयोजनमित्यादिना । देशादिव्यवहितत्वमेवैतान् कामिते विशेषः । व इत्येकेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयपदेऽपि तदुक्तेर्भिन्नविषयकत्व तस्यावगम्यत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्तत्रापीति । स्वामिनीष्वप्युक्तरूपसत्त्वादिभिस्तथात्वमस्तीत्येकैकविधाः प्रत्येकैकचरण[1] इत्यर्थः ।

१०-२६.२० भ्रातर इत्यत्र, अदृष्टेत्यादिना प्रासंगिकी लोकस्थित्या प्राप्तोऽर्थ उक्त ।

दृष्टं वनमित्यत्राप्युक्ता गुणा पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । स्थितिपक्षे गृहे न गन्तव्यमिति
१०.२६.२१. यदुक्तं तत्र हेतुमाहुर्यदि गृहगमनेत्यादि । सर्वं त्यक्त्वा वन प्रविष्टस्य
तदपेक्षायामेव प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्र गमनं स्मृतिवचनेन बोध्यते यत इत्यर्थः । प्रकृते तदभावान्न गन्तव्यमेवेति भावः ।

पतीन सतीरित्यत्र, द्वितीयाबहुवचनान्यथानुपपत्त्याहुः पतिविशेषणं
१०.२६.२२. चेति । तथा च तेषामुपहासवचनमिदं भवति । यतो लोकस्यस्थैताद्-
शीति तामुक्तवन्तः पूर्वजन्मनीत्यादिना । भवन्तश्चेति । जायमाना इत्यर्थः ।

भर्तुरित्यत्र, स्त्रीणामिति बहुवचनेन भर्तुरित्येकवचनेन च सर्वासां य एको
१०.२६.२४ भर्ता तत्सेवाविधानाद् भगवत एव तथात्वाद् भजनमेव[2] विहितं क्रियत इत्याशयेन
स्थितिपक्षार्थमाहुः स्वभावतो जीवानामित्यादिना । अत्र बन्धुप्रजाशब्दाभ्यां तत्सम्बन्धिभावपरम्परे उच्येते ।

---

१ प्रत्येकैकचरण मू पा । २. तथात्वात्तद्भजनमेव मू. पा. ।

दुःशील इत्यादिना क्रमेण यशऐश्वर्यवीर्यज्ञानवैराग्यश्रीविरुद्धा धर्मा उक्ता इत्या-
१०-२६-२५ शयेनाहुः पङ्क्दोषः स इतीति । स्थितिपक्षे स्वतोपि धर्मो दुष्ट इति पातक
सम्बन्धोक्त्या ज्ञाप्यते । कदाचित्स्याज्यत्वेन नित्यमभजनीय इत्यपि तथा ।

अस्वर्ग्यमित्यत्र, उपपतिसम्बन्धे दोषोक्त्या प्रभोश्च सहजपतित्वेन स्पष्ट स्थितिपक्ष ।
१०-२६ २६ कुलसम्बन्धाभिमानवतीनामुक्त्या तत्र[1] तदभावादपि तथा ।

प्रेष्ठं प्रियेतरमिवेत्यत्र, शानजर्थानुपपत्त्या पक्षान्तरमाहुः अथवा तस्यामित्यादि ।
भाषणेनैव सर्वतिरोधानमुक्तमिति पुनरपि तथैव चेद् भाषण स्यात्र स्यादेव
१० २६ ३० विशेषाभावादतः पूर्वविलक्षणमेतद्वाच्यम् । ततो[2] जीवनमुक्तिसामर्थ्यं चात्र जातम्,
अन्यथैतन्न स्यादिति वैलक्षण्यमेव निरूपितं तस्यामप्यवस्थायामित्यादिना । अत एव प्रतिभाषणमुक्तं मूले । औदासीन्यपूर्वकपूर्वभाषणविरोधिसहासभाषणाभिप्रायेण । तदर्थ-विनिवर्तितेत्यत्र, यदि त्यक्तोऽपीति । भगवदर्थं सर्वत्यागो भगवतोक्त, पूर्वं त्यक्तार्थो परिग्रहोपि, यतः शुकादयोपि तथा चरन्ति, अधुना गृहपरिग्रहं वदति, एवं सति भगवदुक्तमिति गृहं चेद् ग्राह्यं, तदा तदविशेषात्सर्वत्यागपूर्वकं भगवानेव कुतो न ग्राह्यः, गृहस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादित्यर्थः ।

देवो यथेत्यत्र, अनङ्गीकार इति । अन्यत्र रागोक्त्या विवाहिते रागाभाव
उचित इत्यर्थः । यद्वा । द्वितीयस्यानङ्गीकार उचितः, न तु भर्तुरभजनमित्यर्थः ।
१०-२६ ३१. अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनेऽप्युपपत्तिरुक्तेति
ज्ञापनायैवमुक्तमाचार्यैः । अन्यथा मूले प्रभुकर्तृकभजने दृष्टान्तोक्त्या विरोध स्यादिति ज्ञेयम् । स्वाप्ययेति आविष्कृतमिति भावार्थकक्तान्तम् । तथा च सुषुप्तिमपेक्ष्य तत्साक्षिरूपस्य भगवतः[3] सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिर्मोक्ष इति यावत् । तद्दानार्थं वा भगवत स्वाविष्करणमित्यर्थ । केचित्तु स्वयंप्रकाशब्रह्मस्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावकथनम्, श्रुतौ तु तयोरन्यतरापेक्षम्, तत्र विनिगमकमाहाविष्कृतं हीति । हि यस्माद्धेतोस्तत्तत्प्रकरण एव तदुक्तमित्यर्थ इति वदन्ति । एवमपि सति ब्रह्मस्वरूपाविर्भावस्यैवोक्तज्ञानाभावे निमित्तत्वात् पूर्वस्माद्विशेष । प्रथमवचनश्रवणानन्तरं चित्तवैयग्र्यममूदित्यग्रिमवाक्यानां व्युत्क्रमेणोत्तरदानमिति ज्ञेयम् ।

अस्त्वेवमेतदित्यत्र, एवमित्यस्य विवृतिः सर्वरूपेति । पत्यादिसर्वसेवारूपेत्यर्थः ।
एवमुक्तौ हेतुमाहुः अन्यत्रेत्यादिना । पत्यादिसेवाविधेर्भगवत्सेवाविधायकत्वोक्त्या
१०-२६-३२. त्वमेव सेव्य इति पक्षेऽप्युपपत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् ।

---

१ —मुक्त्यात्र मू पा । २. यतो मू पा । ३ भगवत- । मू पा. ।

कुर्वन्ति हीत्यत्र, स्नेहेन हीत्यादि । प्रियायाः स्नेहसमानविषयत्वस्यो स-
मिरन्यादात्मन एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद् भगवति त्वय्येव च तद्गामित्वात्
१० २६ ३३ त्वय्येव रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रोपाधिस्नेहकथनस्यायं हेतुः । भगवता हि
स्वातिरिक्ते स्वात्मौपाधिकी प्रीतिर्नास्त्येति पक्षमाश्रित्योक्तम् । स्वामिचरणैस्तु वादिरीत्या प्रतिवादिमतमङ्गीकृत्य[1] प्रौढ्या तथोक्तं निराकृतं तत्तीति न कश्चिद्दोषः । नित्यप्रिय इत्यत्र, अन्यथा जारसेवापीत्यादि । ननु धर्मत्वेन विहितत्वस्य प्रयोजकत्वादत्र तदभावान्न तथेति चेत् । उच्यते । प्राग्जातविवाहिते पुंसि जीवति पुरुषान्तरेण विवाहे दोषाकथनात्तत्र जन्मावच्छेदकमिति वाच्यम् । एवं सत्येतत्समानयोगक्षेमत्वादितरस्यापि तथात्वं सुवचम् । न च तत्र पतित्वाभावान्न तथेति वाच्यम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं' 'जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा । या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री'त्यादिवाक्यैः स्वाभयवति पतित्वाभावेनोभयोस्तुल्यत्वात् । एवं सति पतिभजनं विदधच्छास्त्रं हरिसेवामेव विधत्ते । प्रभोर्दुरापत्वेन व्यवहारनियमार्थं परं तथा स्मृत्यादिषु कथनमिति भावः । अत एव वाग्दत्तापि कन्या ततः श्रोत्रिय उपागते तस्मै दीयते न पूर्वस्मै । वरदेश्वरेति सम्बोधनेन व्यञ्जितमर्थमाहुस्ततो वयं क्लिष्टा इत्यादिना ।

सिञ्चाङ्ग यत्र । अत्र सिञ्चनस्यावश्यकत्वे हेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । तत्रापि याम इति
वर्तमानप्रयोगेण स्वजीवनस्य क्षणमात्रमपि तद्विलम्बासहिष्णुत्वं ज्ञाप्यते ।
१० २६ ३५ एवं सत्येतत्कालीनं जीवनमुक्तिश्च प्रियकृतस्वसम्भाषणजनितमेवेत्यन्यथा-
नुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यप्युत्तरदानसमये न तदस्ति, तथापि, पूर्ववचनानामुत्तरदानार्थमेव हृदि स्थापितत्वात्तदनन्तरं तदभावे सति चेदधरसुधादानमतो भाषणमपि वा न भवेत्तदोक्तैव रीतिर्भवित्रीति हृदि कृत्वा पितृचरणैरुक्तं वयमित्यारभ्य वक्तव्यमित्यन्तम् । नो चेद्वयमित्यत्र, हरेणैव दग्ध इत्यादि । विरागादिपदमनुक्त्वा विग्रहपदं यदुक्तं तत्स्वज्ञापितं भावविशेषमाहुः स विपरीत इत्यादि । अयमर्थः पूर्वोक्तः । तथा सति पुनरुक्तिर्न स्यात् । तथा च पूर्वस्मादस्य काठिन्यं वाच्यम् । तदाहुर्नामश्रुत्या । हरदग्धः कामोऽन्यत्रस्थोऽप्यग्निः । उक्तामृतेन जीवेदपि । अनेन तु दग्धः क्षणेनैव भस्मसाद् भवति पदार्थः, पुनर्जीवनाशारहितश्च । उक्तरूपदाहकर्तृवाचकपदस्थवर्णवैपरीत्येनैतद्वाचकपदस्थवर्णयोस्तद्वाच्ये तद्विपरीतधर्मवत्त्वं लभ्यते । सोऽस्माभिरुक्तोऽनेनेत्यादिना । एवकारोऽप्यर्थे । तथा चोक्तरूपदाहकर्त्रा हरेणापि दग्धो यत्र कामोऽधुनापि न जीवति, तत्रोक्तरूपेण दग्धाः कथं पुनर्जीवेयुरिति भावः । पूर्वं सिञ्चनं[2] जीवनकर्तृत्वलक्षणोऽपि तद्विपरीतो धर्म उक्त इति

१—मध्यस्थीकृत्य मू० पा० । २ सेचनं मू० पा० ।

प्रभुत्वरूपमेवात्र रहःपदेनोच्यते । तत्रत एव समर्थ, तत्रापि कोटिकन्दर्पाधिकलावण्येन विभावानुभावादिसामग्र्या च विशिष्टं किं किं न कुर्यात् । एतदेवोक्तं **तत्रापि विशिष्टो विरह** इत्यनेन । लोकप्रसिद्धमर्थमाहुरेकान्ताभावेति । ननूक्तरूपत्वे कदाचिदपि सुखदत्व न स्यादित्याशंक्य श्लिष्टार्थकोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुरनेन त्वयेत्यादिना । स्वरूपस्यैव विरहत्वमित्यर्थः । ... भाव । ततः काष्ठात् । ... ते । तेन सोपधिस्नेहे त्वनेवंभाव इति भावः सूच्यते ।

यर्ह्यम्बुजाक्षेत्यत्र, तद्विशेषणोक्तितात्पर्यमाहुरस्माभि**र्विचारित**मित्यादि । 'भगवान्
ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो
१०-२६-३६. भवे'दितिवद्वमावेदार्थं विचार्य निर्दोषपूर्णगुण एव सेव्यः । स च भगवानेव ।
स च निर्दोषेणैव सेवितुं शक्य इति निश्चित्याधिदैविकाध्यात्मिकदोषानप्यपहाय त यत्र इति तथा । **अरण्यजने**त्यत्र । ननु चाश्चन्यत्वागोत्वैवान्यसंगत्वागोप्युक्त एवेति **तेनापी**ति ग्रन्थो न युक्त इत्यत आहुः **संगाभाव** एवेति । पूर्वं दोषाभाव उक्तोऽधुना प्रीतिहेतुर्गुण उच्यते इति न तथेति भावः । अत एव मूले **प्रीतिरुक्ता** । अन्यपदार्थमाहुः **सर्वथे**ति । **तद्धर्मे**ति । भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थ । **सर्वदैव स्वप्न** इति । पूर्वमपि रमणपक्षे तस्य गोप्यत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

वीक्ष्यालकेत्यत्र, **चतुर्विधो मोक्ष** इत्यादिना पुरुषार्थत्रयविवरणम् । अत्रालका-
वृतादिपदैर्मोक्षादिनिराकरणोक्तेरयमाशय । मूले हि प्रभोरङ्गान्येवोक्तानि
१०-२६ ३२. दासीभवनहेतुभूतेक्षणविषयत्वेन । तथा च त्वा वीक्ष्येत्येतावतैव चारितार्थ्येपि
यत्प्रत्यङ्गनिरूपणं, तत्रापि भूषणाना, त साभिप्रायमिति स निरूप्यत इति । **सारूप्यमिवे**ति । सारूप्यमुक्तिमिवेत्यर्थः । अत्रालिसारूप्यवदलकै सारूप्यमुक्तिमन्तो भक्ता लक्ष्यन्ते । केशा बद्धा अपि भवन्ति, न त्वलकाः । इतोपि तथा । 'मत्सेवया प्रतीत च' 'सालोक्यसार्ष्टि-सामीप्ये'त्यादिवाक्यैश्च तासां चतुर्विधानामपि दास्यान्यूनत्वं सिद्धम् । तत्रैतदसमाप्त्यभावा-देतस्य च ततोधिकत्वादि तद्वरणम् । अत एवावरणरूपत्वमेवोक्तम् । नह्यन्त स्थितिं विना परितः स्थितिमात्रेण रसपानमलीनां सम्भवति । मुखस्याम्बुजत्वमप्येतेषां रसपानाभावज्ञापनायैव नोक्तम् । किञ्च, कमलं हि न पेयमपि तु तत्स्थो रसस्तथा न तदारं[1] किन्तु स्वयमेव रसात्मकमित्यपि ज्ञापयितुं तत्त्वं नोक्तमिति ज्ञेयम् । बहु-भिरावरणान्महारसत्वं ज्ञाप्यते । किञ्च । लीलाया नादस्य वा श्रवणेन पूर्वं जनितो यो

१. दास्यं मू. पा ।

भावः स एतद्दर्शनेन पुष्टः क्रियते । प्रचुरतर्ल्लयो विविधरसभावोपपत्तिश्चेति स्थितिन्यो-त्पत्तिकर्तृशाचकस्वर्गात्मकनाम्ना सूच्यते । अतो युक्तं दासीभवनमिति भावः । स्मसुन्द रस्मित यादिनोक्ताधिकारवतीनां दये दास्ये सुखं स्वाधीनं भवतीति तच्छैवभूतानामनङ्गीकारः सर्वत्र । गण्डस्थलेत्यत्र, स्थले हीति । एतज्ज्ञापनायैव स्थलपदम्, अन्यथा नोक्त स्यादिति भाव । भुजदण्डयुगमित्यत्र, उभयत्रेति । इन्द्रादीना भयदैरपि दैवै-र्भगवच्छासनमनुल्लङ्घ्यमि यैहिकानिष्टनिवर्तकः । देवानामपि तत्तथा । यन्त्राकरणे द्विना-न्दण्डय येवे यनुल्लङ्घ्याज वेन मुक्तिहेतुभूतशुद्धिजनकहविर्दानेन पारलौकिकसुखप्रद इत्यर्थ । हविर्दानेन परलोकसाधने विशेषमाहुः तत इति । भगवत्क्रियाशक्तिरूपवैदिकक्रिया सम्बन्धिहविर्भोगादित्यर्थ । सर्वथा अन्त करणस्थानामपीत्यर्थः । (भुजदण्डावित्यनुक्त्वा द्वित्वसङ्ख्यावाचिपदमेकवचना त यदुक्त तत्राय भावः । द्वयो पृथक् प्रतीतो ह्यपेक्षाबुद्धिः । तया च द्वित्वम् । प्रकृते चाश्लेषदशायामुभयोर्भुजयोरेकवत् प्रतीतिः । सा च न स्याश्लेष-समये सम्भवति, किन्त्ववस्थाः । तथा च तादृग्दर्शन भावोद्बोधक भवत्येवेति । तथापि द्वयपदमनुक्त्वा युगपद यदुक्त तेन युगलभावो यथा न निवर्तयितुं शक्यः केनापि, तथा भुजदण्डयोरप्येकवचनसूचितार्थलक्षणः स्वभावो न मर्यादाशास्त्रादिभिर्निवर्तयितु शक्यो भवति च । तथैवेति ज्ञाप्यते । तेनास्माकं दासीभवनमावश्यकमिति ।)

का स्त्र्यङ्ग त इत्यत्र, भगवत्साक्षात्कारे सति मोहासम्भवमाशङ्क्याहु तेषां

१० २६ ४० बलमिति । मर्यादामार्गीयभगवद्धर्मस्यापि पुष्टिमार्गीयास्ते बलिष्ठा इति भाव । आर्यचरितादित्यत्र । नन्वार्या हि श्रेष्ठा, ते च भक्ता एवेति तच्चरितमेव सर्वथा यत्नपूर्वकं भगवद्भजनमिति कथमेव कथन युज्यत इत्याशङ्कानिरासायार्यपदार्थमाहुः प्रमाणपरम्परविवेकिन इति । ननु विगाहितभजन हि प्रमाणमार्गे, भगवान् सर्वात्मक इति 'गोपीना तत्पतीनां चे'त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च तत्र हीयते, अधिक पर सम्पद्यत इति नैतावत्पर्यन्तमित्यत आहु' प्रमाणे हीत्यादि । त मार्गे हि पतित्वादयो धर्मा देहनिष्ठा एव । अनस्तद्विजत्वेनोपस्थितस्तद्भजनविषयो न भवति । 'यावद्वचन हि वाचनिक'मिति न्यायात् । एव स यत्र मार्गो वस्तुविचार न सहते । न च विहितत्वेनैवोत्तमता, निषिद्धत्वेनैवाधमतेति वाच्यम् । 'शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषि'ति भगवद्वाक्यविरोधात् । न चैतद्विरोधापरिहारात्तत्र कर्तव्यमिति वाच्यम्, प्रमेयमार्गस्य स्वतन्त्रत्वेनैतस्माद् बलिष्ठत्वेन चैतद्विरोधस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा प्रेममार्गोच्छेदापत्ति । एतदेवोक्त प्रमाणे हीत्यारभ्य न दूषणमित्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु प्रमाणमार्गीयाणा प्रमेयमार्गीयाणा च मिथो भेदात् प्रमाणवाक्य न प्रमेयमार्गीय विषयीकरोति, यागविधिर्यतिमिव, अतो न विरोध इति चेन् ।

स्यादेवं यदि प्रमेयमार्गेपि विधिः स्यात्, सत्याश्रम इव । तथा सत्यधिकारिविशेषणमहिम्नैवान्यस्याप्राप्तेरविरोधः स्यात् । प्रकृते च प्रश्नानुपदेकत्वेन विध्यभावाद्वर्णाश्रमविशेषाधिकारेण प्रवृत्तं वाक्यं न संकुचितुमर्हति । बाधकाभावात् । अतस्ततोऽन्यथाकरणे विरोधो दुर्निवारः । प्रमेयमार्गप्रामाण्यं तु 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट' इत्यादिना 'या श्रुत्वा तत्परो भवे'दित्यन्तेन शुकवाक्येनैव वक्ष्यत इति सर्वमनवद्यम् ।

व्यक्तं भवानित्यत्र, ननु यथार्तौ सत्यामपीयदवधि तत्र स्थितम्, तथाधुनापि स्थेयमित्याशङ्कानिरासायाधुनार्तिहरत्वोक्तितात्पर्यमाहुः इदानीं यथार्तिरिति ।
१०-२९-४१.

इति विक्लवितमित्यत्र । अत्र षड्भिः श्लोकैः रमणं स्वकार्यसहितं निरूप्यते । तत्र संख्यातात्पर्यमाहुः षड्गुणैश्वर्येति । अत्रायं भावः । भागवते हि परमकाष्ठापन्नं वस्तु भगवच्छब्देनोच्यते । तस्य च षड्गुणवत्त्वमर्थः । प्रकृते च रमणमुच्यते । तच्च विविधभावसाध्यम् । ते च निर्विकारे ब्रह्मणि न सम्भवन्तीति मायया प्राकृतगुणसम्बन्धाद्वैतकृतमिति कश्चिद् बहिर्मुखः शङ्केत, तन्निरासो रमणनिरूपकश्लोकसंख्ययैव रमणस्वरूपनिरूपणेन क्रियत इति । एतदेवाहुः षड्गुणैश्वर्येत्यादिना । षड्गुणे यो भगवत ऐश्वर्यभावः स्वामिभावः । रमणे यदा यस्य गुणस्योपयोगस्तदा तत्प्राकट्यकरणेन रेम इत्यर्थः । न तु मायाद्यधीनत्वेनेति भावः । अत एव स्वयं पदम् । अन्त्येन श्लोकेन तिरोधानोक्त्या विप्रलम्भोपि निरूपितो भवतीति पूर्णो रसोत्र निरूपितो भवतीत्याहुः स्वरूपेणापीति । विशेषतो लक्षणानि त्वग्रे वाच्यानीति भावः । वाक्यार्थानाहुः सामान्येत्यादि । विशेषरमणं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधमिति । द्वितीयेन बाह्यं तदुक्तमित्याहुः विशेष इति । तृतीयेनान्तरम् । अजातस्मरकेलिजातस्मरकेलिभेदेन द्विविधा विलासा इति द्वाभ्यां तदुक्तिः । ननु नायिकामानापनोदनं चाटुकारैरकृत्वैवं कथं कृतवानित्यत आहुस्तात्पर्यं नायं लौकिकेति । एतच्च श्लोकविवृतौ स्फुटीभविष्यतीति तथा ।[1] तदैव स्वरूपमेवेत्यारभ्य वचः स्फुटमित्यन्तग्रन्थस्यायं भावः । प्राकृतपुरुषस्येव स्त्रीप्रेक्षणादिभिस्तदा सञ्जातः कामश्चेत्स्यात्, तज्जनितश्चाङ्गादिविकारः स्यात्, तदा प्राकृतस्येव तन्नाशोपि स्यात् । न चैवम्, किन्तु 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपमेव रसात्मकमिति रसशास्त्रसिद्धा यावन्तो भेदास्तत्सर्वरूपं स्वरूपमेवेति तादृशमेव पुरुषोत्तमस्वरूपमिति नानुपपत्तिः काचिदिति । यथा दैत्यान्प्रति वीररूपेणैवाविर्भावः, तेषां तथैवाधिकारात्, तथात्रैवमाविर्भाव इति हृदयम् । हासस्य मोहकत्वेनाधुना तत्प्रयोजनाभावमाशङ्क्य
१०-२९-४२.

१. स्फुटीभविष्यति । तथा तदैव मू. पा. ।

तदाहु तासा यथे यादि । हासे प्रकर्षोयनेव । सत्याङ्गीकार एव हास्यसम्भव इति तथा । अन्यथाक्तरूपेण सम साम्याभावात्तासा न स्यात् । सत्यत्वभावादेव न स्वस्माद्भिन्नतया गणना । सा तु मर्यादायामङ्गीकारे भवति । तथा सत्येवमूनानामपि मर्यादाया पातने भक्तिमार्गमर्यादानाशः स्यात । तदेतदुक्त नाशनार्थ मयन्तेन । उद्धारार्थैनदुक्तनापात् । उक्तनापदर्शनेनैव तदुद्धरणार्थं दया । तथा च हासनैव तापनाश सूचिता भवति । अन्यथा रसाभासहतुत्वेन ता न वदेत् । अथवा । मूल सदय रेम इति सम्बन्ध । इद हि रमणममृतरूपमादावुक्त सामा यन्दप च । अतेत्र न पूर्णरसदान , किन्त्वन्ते । तेन न भगवत्समान सामर्थ्यमधुनास्ती यधिकक्रियाशक्त्याविर्भावेन नायिकानामुपमर्देन रसनाशः स्यादिति, तदभावाय दयोक्ता । यद्यप्येव रस पुष्टो न भवति, तथापि रसाभासभावा भावैर्मुग्धो रस. पोष्यन् इत द रमणमग्रिमरमपोषायोपयु यत । अत एवाभासे तापापनोदनार्थं सामा यन्नीनमाहे युग्माचार्य ।

(¹प्रिया सर्वापि सेवेत्यत्र, भगवतो भक्ता चार्लौकिक व लौकिककामाभाव माहुः प्रिया सर्वापीति । अयमर्थः । लोके रमसम्बन्धिनी क्रिया लौकिककामविषयिण्येव प्रसिद्धेति भगवच्चेष्टायाथ तत्सजातीयत्वा कामापि लौकिक एव भविष्यतीति कस्य चिच्छङ्का तस्याशङ्का वारयितुमाहु पर काम इति । लौकिक कामो न विद्यत इत्यर्थः । ननु भगवान् पुरुषोत्तम इत्यस्तु नाम लौकिककामाभाव, एतासा लौकिकत्वकामस्त्विति चेत्त आहुः तासा कामस्येति । अयमर्थ । यदि भक्ताना लौकिक कामः स्यात्तर्हि लौकिकेन भगवत्कामेन पूर्णो न स्यात् तयो परस्परमेकजातीयत्वभावात्, विजातीयेन विजातीयस्य पूर्णत्वासम्भवात् । अतो भगवत्कामेनैव तासा कामस्य पूर्तेर्भगवत्कृत्य तासामपीति ज्ञापनायोक्त तास्वयेति । यथा भगवानप्रकृता लौकिककामरहितस्तथैवैता अपीत्यर्थः । अन्यथा भगवत पूर्णत्वमाद्यथा न स्यात, पूर्णाधिकत्वेन भावत्वैजात्यात् । ननु कामो न विद्यत इति कथनात्कयति तामम्भ धाद् भक्तेषु भोगविषयकामाभाव एवास्त्विति चेन । न । पञ्चमाध्यायात्कारिकाविरोधात् । तत्र लौकिकनिषेधपूर्वकमलौकिकस्य भगवति निरूपितत्वात् । तथा हि । 'अतैव लोके प्रकटमाद्रिदैविकमुत्तमम् । कामात्य पुरुषश्चैष पुंसो भुङ्क्ते न चापर' इति । अत्र कामगतस्य आधिदैविकत्वानमवर्णितत्वस्य प्रमाणो-क्तत्वदर्शनालौकिकस्यैव तस्य निषेधो, न त्वलौकिकस्यापि, अतो भगवद्भायायामपि तथैव, अन्यथा भगवतो भोक्तृत्वमेव न स्यात । तस्मात् यदुक्त तास्वयेति । विपक्षे बाधकमाहुः

¹ 'अत्र कारिकाया स्वत इति पाठेयुक्तत्वयु इत्यत्र तद् पाठ लक्षण नास्तीति श्रीगोकुलनाथाना तद् अस्मति, टिप्पणी स्वेनि च नि श्रयुक्तैक्ता ।

कामेनेति । प्राकृतेनेति शेषः । तादृशस्य संसारजननावश्यकत्वात्, प्राकृतेषु सर्वत्रैव तथा दर्शनात् । अनन्यभक्तेषु संसाराभावात्प्राकृततदभावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं **न संशय** इति । प्राकृतत्वाभावे हेत्वन्तरमाहुः **अतो न कापीति** । यतोऽस्य भावस्यालौकिकत्वम्, अत एव मर्यादामार्गीयमोक्षेच्छूनामपि प्रवृत्तिर्न बाधितेत्यर्थः । मोक्षमार्गे कामाभाववतामेवाधिकारात् । तथा च श्रुतिः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तस्माद्यद्यस्य भावस्य प्राकृतत्वं स्यात्, तदा तत्कृतलीलाया अपि तथात्वात्तच्छ्रवणे लौकिककाव्यादिवत् कामोद्बोधात्तेषामेतल्लीलाश्रवणस्य विपरीतफलकत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । चकाराद् भक्तिमार्गीयापि मर्यादा न भग्नेत्यर्थः । तस्मादस्य भावस्यालौकिकत्वात्तेषामेतल्लीलाश्रवणे फलमुखां प्रवृत्तिमाहुः **अत एतच्छृणुयादिति** । एतल्लीलाश्रवणेन लोकः सर्वोऽपि साधारणोऽपि लौकिककामरहितो भवेत् । नन्वेतादृक्श्रवणमात्रेण कथं लौकिकतदभाव इति चेत्तत्राहुः **भगवच्चरितं सर्वमिति** । वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः । यद्वस्तु यादृशं भवति तत्स्वनिष्ठमपि तादृशं करोति । एतल्लीलाया लौकिककामराहित्यादलौकिकत्वप्रतिपादकत्वादेतत्परोऽपि लौकिकतद्रहितः सन्नलौकिकनिर्हेतुकभगवद्भावयुक्तो भवतीत्यर्थः । श्रवणं तु लीलातात्पर्यावधारणपूर्वकं, न तु यथाकथञ्चित् । **अतः कामस्येति** । यत इयं लीला लौकिककामरहिता, अत एतच्छ्रवणेन लौकिककाव्यश्रवणवन्न लौकिकतदुद्बोधः । ततः कारणात् 'कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीर' इति शुकवचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः ।) **अतो न कापीति** । मोक्षफला मर्यादा, कामे सति न मोक्षः, तदभाव एव सः इति लक्षणापि न भग्नेति सम्बन्धः । [1]तथा च श्रुतिः मोक्षरूपब्रह्मानन्दप्राप्तौ 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति[1] । तत्रोपपत्तिमाहुः **अत एतच्छ्रुताविति** । ननु कामलीलाश्रवणेन लौकिकभावोत्पत्तिर्लौकिकस्यावश्यं भवतीति विपरीतं प्रयोजनं स्यादित्यत आहुः **भगवच्चरितमित्येकं** श्लोकम् । वस्तुस्वभावादेवाद्भुतकर्मत्वाच्च प्रभोरेतच्छ्रवणे तदुद्बोधो नेत्यर्थः । यतो न भवत्यत एव शुक एतल्लीलाश्रवणादिफलं कामाभावमेव 'काममपहिनोती'ति प्रकटमेवाह । यद्यपि हृद्रोगमपहिनोतीत्येवमेव वाच्यम्, तावतैव चारितार्थ्यात्, तथाप्युक्तलीलास्वरूपं ज्ञापयितुं स्फुटमाहेत्यर्थः ।

उदारहासद्विजकुन्देत्यत्र, कुन्दत्वं स्नेहस्येति । काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । कुन्दानां रसमात्रोपयोगित्वादिति भावः । अत्रायं
१०-२६-४२. भावः । स्वामिनीनां सदा निरुपधिस्नेह एव चेत्स्यात्तदा खण्डितादिभावासम्भवेन पूर्णरसभोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधिवांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं सम्पादितवान्, नैतावता भक्तिमार्गे हीनता । आद्यप्रवृत्तेर्निरुपाधिकत्वाद् भगवता स्वानन्ददा-

---

1...1 इदं मूले नास्ति ।

नार्थे स्वयमेतद्भावजननादिति । तर्हि कामनिवृत्तौ तन्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासो दीधितिनिरूपणेन कृतः । स्नेहरूपदन्तेषु दामिरुत्तरोत्तरमेकरूपेण प्रकाशमानत्वमेव । एतमेवार्थं परोक्षेणाहुः **तथा सती**त्यादिना । ननु भगवानेतत्प्रार्थनया रमते, न तु स्वयं विनैव प्रार्थनाम् । तथा सति स्वामिनीष्वियदवधि यावान्भाव सम्पादितोऽस्ति तत्पूरण-मेवोचितम्, न [1]त्वधिक(संपादन)म, प्रयोजनाभावात्, तावतैव श्रोतॄणां कामदोषनिवृत्ति-संभवादुदारहासादिकरणं कुत इत्याशयेन **यद्यपी**त्यादिनाशङ्क्यात्र भगवद्रिरसाया एवो-पक्रान्तत्वात्स्वानुरूपसर्वसामग्रीसम्पादनमावश्यकम् । अत एव न पूर्णमनोरथ इवौदासीन्येनै-तत्सन्तोषार्थमेव रमते । तथा सति रमणस्वरूपाभावेनैतत्सन्तोषासम्भवप्रसंगः, किन्तु लौकि-कनायकवद्विकारयुक्त । एतज्ज्ञापनायैव मूले दृष्टान्तोयमुक्त इति तत्समाधानमाहुस्तथा पीत्यादिना । कलङ्कवत्त्वोक्त्या प्रकृते विकारभाववत्त्वं सूच्यते । स यथा पूर्णोऽप्यपूर्णो भवति, पुनः क्रमेण पूर्णोऽपि, न तु सदा पूर्ण एव, तथात्रापीति ज्ञाप्यत इति भावः । **यन्धातिरिक्ताः गर्वा** इति । स्वामिनीनामुडुस्थानीयत्वात्तेषामेवान्तरत्वोक्त्यावरणस्य[2] च बहिः परित स्थितिनियमेनात्रापि बाह्या एव लीला उक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

मालामित्यत्र । प्रकरणाद्रसपोषार्थं गापर्वस्य चरणमपि तदर्थमेवेत्याशयेनाहु

१०-२६ ४५ **एषा हि गतिरिति ॥ इति षड्विंशोऽध्यायः ॥**

सप्तविंशाध्यायार्थनिरूपणाय पूर्वाध्यायोक्ता तदन्तर्धानतात्पर्यं वर्णने, **पुष्टो यथा-**

न्तरि**त्यादि । अत्रायं भाव । संगमे ह्यग्रिमाग्रिमरसार्थं नवो नवः प्रयत्नो

१० २७-०. भाव्यते, न तु पूर्वानुभूतो रस पोष्यते । सर्वेषां तेषां स्वतन्त्रत्वात् । संयोगे यथा यथा रसानुभवाधिक्यं, तथा तथा विप्रयोगे दुःखाधिक्यमित्यनुभवसिद्धम् । एवं भावे संस्कारमात्रशेषस्य पूर्वरसस्योपमर्दकाग्रिमसंगमरसाभावेनान्तरेणातिपुष्टो भवति तथा, यथा पूर्वानुभूतलीलास्वरूपा भक्ता देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मानो भवन्ति । किमुत । अत एवामावहमित्यादिरूपं ज्ञानं तथैव क्रिया च भवतः । एतदनन्तरं जाते संगमे पूर्व-संगमादधिकरसवत्स्फूर्तिर्भवत्येव । अन्यथा संगमत्वाविशेषेण तदनुपपत्तेरिति दिक् । यद्यपि संगमोत्तरकालीनविप्रयोगमात्र एवैतादृशत्वं सम्भवतीति नान्तःप्रवेशापेक्षा तथाप्ये-तद्विप्रयोगस्यातिविषमत्वेन क्षणमात्रेणान्यथाकरणं एतद्रसदानं नोपपद्यत इति रसात्म-कत्वात्स्वरूपस्य स्वयमेव प्रविष्ट इत्याहुस्तदर्थं **भगवानि**ति । **चत्वारोऽत्रे**ति प्रियप्रा-प्तिसाधनानुष्ठानरूप तद्रसस्वभावप्राप्त गुणगानं चतुर्भिः । **रसासक्तिरि**ति । रसास-क्त्यादित्रयमस्मिन्नध्याय उच्यते । एता हि रसासक्त्यैवान्वेषणपराः, अन्यथा गृहानेव

---

१. त्वधिक सम्पादनम् मू पा. । २ —तेषामवान्तरत्वे चावरणस्य मू पा. ।

गच्छेयुः । एवं सति यदैव बहिः संवेदनं तदैवान्वेषणमिति तदुक्त्या रसासक्तिरेवोक्ता भवतीति तथा । अग्रे स्पष्टम् । उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः **उद्देशत** इत्यादि । आद्यैस्त्रिभिस्त्रयाणामुद्देशः कृतः । अन्वेषणं रसासक्तेर्लक्षणमसाधारणो धर्मोनुमापक इति यावत् । लीलाया एतदन्तःस्थित्यनुमापक एतासु तदाविर्भाव । गर्वाभावज्ञापकं सपत्नीभाग्याभिनन्दनादिकम् । अन्वेषणफलं च पददर्शनम् । लीलावेशफलं प्रियाधीनत्वस्वानधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको 'रेमे तया चे'त्यादिनोक्तो भावः । गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकः प्रयत्न.[1] ।

१०-२७-१. **करिण्य इवे**त्यत्र, **तथात्र काल** इति । अवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थः ।

गत्यानुरागेत्यत्र, **अत.स्मितेन मन्दहासेने**ति । अन्यथा प्रकृष्टोदारहासस्यैव

१०-२७-२. पूर्वमुक्तत्वादधुना स्मितं न वदेदिति भावः ।

गतिस्मितेत्यत्र, **भगवति स्वधर्मा**निति । स्वगतौ प्रियगतिभावना जातेति

तथा । **भगवद्धर्मे**ष्विति । भगवत एतासां च मिथो वैलक्षण्यं गत्यादिषु

१०-२७-३. सहजम । अधुना तु भगवद्गत्यादिवदेव गत्यादि, संस्थानविशेषोपि तथा, न तु प्राग्वत् । तथा च तद्भावापन्ना मूर्तिर्जातेत्यर्थः ।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र, **प्रथमतो मिश्रभावा**दिति । सुप्तप्रबुद्धन्यायेन

बहिःसंवेदनासंवेदनाभ्यां संगमविरहविषयकसमूहालम्बनज्ञानं जनितमिति

१०-२७-४ तथेत्यर्थ । ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेषु सत्सु सदानन्द एवोचितो, न तु वक्ष्यमाणावस्थेत्याशङ्काभावाय तस्याः स्वरूपमाहुः **शक्तो हि धूमव**दिति । अत्रेदमाकूतम् । एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटित । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात् । 'तथा परमहंसाना'मिति [2]वाक्यात् । यादृशेन भक्तियोगेन तत्प्राप्तिस्तादृक्प्रकटनायाधुनैव पुरुषोत्तमावतारात् प्रभुप्राकट्यानर्थक्यापत्तिभिया श्रुत्याद्युक्तसाधनसाध्यत्वं स्वरूपानन्दस्यैतत्साधनभक्तियोगस्य च न वक्तुं शक्यम् । अत एव 'कुन्तीभि पूर्णसाधनवतामप्ययं दुर्लभ इति ज्ञापनायैवाधिकारिविशेषणान्युक्तानि । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यम् । अन्यथैतच्छ्रवणमात्रेणापि स्नेहोत्पत्तिर्न स्यात् । एवं सति तद्वार्तानभिज्ञस्य तवेयमाशङ्का कण्टकवेधदृष्टान्तेन कामिनीकुचकुम्भे नखवेधस्यापि दुःखहेतुत्वसाधनमनुहरतीत्यलमुक्त्या ।

---

१. तत्प्राप्त्यर्थैकप्रयत्न मू पा.

२. तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥ भा. १-८-२०

एवं सति तावत्त्वेन विरहोऽपि । न यथार्हमननिरूपणेऽस्य नासंगत्वः प्रकटीभूतत्वादनेन प्रतिबन्धात्तत्सामर्थ्यं पुनरेव जनयति, तथाप्यन्तर्गतत्वाद् बहिःसंवेदनेन न सर्वं तथा [1]तिरोधानास्फूर्तिरिति तात्पर्येण न दशा एव आह । यदि भगवद्भावे तिरोधानास्फूर्तिरिति यावदन्तरङ्गस्य नाश गोपाद्र्यभावात्तदा । अन्यथैवं पूर्वत भगवत्येव क्षणमात्रेण सर्वं सम्यगनुभूयेत । तथा सत्यपीह स्फूर्तिर्गानस्य शब्द एव । एव सत्यर्थे चलितदारुतुल्यता सिध्यति । तदेतदुक्तं पादाम्बुजरजोगत इत्यनेन । यथा स पूर्वमेकरूप एव भवति, ततोऽनेकधा, तथोत्तरोत्तरं विचित्रमयममन्द गानम् । विचित्र भवतीत्याहुः विराजत इति । यथाऽग्नेर्विधूमस्य निर्गच्छतः शोभा, तथाप्यपि शब्दस्य गानस्यैकत्वमिति ज्ञापनाय विराजत इत्युक्तम् । अतोऽत्रैव । यतो हेतोर्भगवत्स्वरूपत्वाद्, सदा भगवत एव न भावाः, अतो हेतोरत्र गानादिक स्वामिनीनां गानमुत्पन्नमित्यर्थः । एतदेव स्फुटयन्ति धर्मिधर्माणामिति । एते भावा स्वाभाविकस्य स्वभिन्नाभिन्नभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य तद्धर्माणां विहारादीनां जीवतद्धर्मविशिष्टयोरिव तयोरित्यर्थः । तज्जाते जीवतद्धर्मयोरिव सत्त्वात्तद्विपर्यययोर्न्यून शक्तिरिति भावः । अथवा । यथा प्रियदर्शनाद्वि-स्तथैवेदं गानमपीत्याहुः यथा भगवत इति । भक्तिविषयागमादारभ्य भगवद्धर्म सोऽनेकः । अत एव तदा स्वागमनवस्तुना न प्रमोदागमनम्, तस्य स्वधर्मत्वात् । भगवान् कौतुकार्थमत्रैव गुप्तचिह्नोऽस्ति रसपरवशश्च । अतोऽस्मद्गानेनागमिष्यतीति ज्ञात्वा जगुरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बहिःसंवेदनमेवास्ति, परन्तु दर्शनजा या लीला या तथा करणमिति ज्ञेयम् । सर्वथा बहिःसंवेदन हि निश्चयनमिति । तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति । आगति भगवद्भावस्य कृत्रिमत्वात्तिरोधानमावश्यकम् । तद्धेतुर्विचित्रभावतनौ मिथो मिलनं तदाहुः । यतो हेतोर्मिलितास्ततो हेतो स्वतोऽन्यतश्च विशेषविज्ञानात्ययेति योजना । यद्वा । भगवद्भावापन्नाऽपरा सखी मम आश्लेषादिक करोतीति स्वतो मिलनम् । तदा यामान्यां भगवत्त्वबुद्ध्यभावात् तद्भावानुरूपकरणेऽन्या विशेषविज्ञानमभूत् । अन्यथापि भगवद्भावापन्नयाऽन्या सखी तज्ज्ञानेन मिलनमन्यतो मिलनम् । तत्रापि पूर्ववत्तथा । नन्वग्रे पूतनासुपानकरणदशापन्नप्रभुभावापन्नैव पूतनायन्त्या एव स्तनमपिबदिति यथा, तथात्रापि कुतो न । तथा सति विशेषविज्ञानासम्भव इत्यत आहुः कृत्रिमत्वादिति । अग्रे लीला-विर्भावस्य वक्तव्यत्वादत्रो लीला तादृश्येवाविर्भवतीति सर्वमुपपद्यते । प्रकृते तु प्रियादर्शने सत्यु कष्टभावेन प्रियभावस्फूर्त्या स्वस्मिन्नपि तत्त्वेन भानमिति कृत्रिमत्वमस्य । एव सत्यनेनैव भावेन यदोक्तन्यायेनाप्यज्ञानं तदा तिरोभावस्फूर्तिरित्यर्थः । बहिः संवेदने सत्यपि

१. तिरोधानस्फूर्तिरिति मू. पा. ।

मादकद्रव्यस्वभावादुन्मत्तो विवेकरहितो भवति, एवं विरहभावस्वभावजवैकल्यात्तथेत्याशयेन तत्रापि न सर्वात्मनेत्याशुक्तम् ।

आकाशवदन्तरमित्यत्र[1], शुको हीत्याद्याभासमारभ्यायमपीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् भक्तिमार्गे ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । आत्मत्वेन भगवज्ज्ञाने तद्दिदृक्षादिजनितार्त्यसम्भवेन प्रभुप्रादुर्भावासम्भवात्सर्वस्वनाश एव यतः । एवं सति यत्र कालादिनियन्तृत्वज्ञानात्मकप्रतिबन्धके सत्यपि कंसादिभयज्ञानरूपः स्नेहकार्य एव देवक्यां जातः, तत्र प्रतिबन्धरहितानां स्नेहमात्रकार्यसम्भव इति किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूच्यते । किञ्च । तत्र देवकीधर्मरूपं ज्ञानं प्रतिबन्धकत्वेनोक्तम्, अत्र तु विशेषणेन भगवद्धर्मस्तथोक्तः । एवं सति यत्रायमेव न प्रतिबन्धकः, तत्रान्यस्य का वार्तेत्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । तथा च हेतुसत्त्वेऽप्युक्तज्ञानाभावेन भक्त्युद्रेकः सूच्यते । एतदेवोक्तं तासामज्ञानकथनार्थमित्यनेन । शुकस्यैवं ज्ञानाभावे त्वेतत्कथनेऽप्यशक्तिः स्यात्, जीवनं वा न स्यादिति शुकज्ञानोक्तितात्पर्यं वेदितव्यम् । अपरञ्च । सर्वेष्वित्यादिपदमनुक्त्वा नपुंसकलिंगभूतपददानेन प्रभौ च पुरुषत्वोक्त्या यथा षण्ढस्य पुरुषनैकट्ये रसोत्पत्तिर्न, किन्तु स्त्रीणामेव, तथा प्रभुसान्निध्येऽपि भूतानां रसानुत्पत्तिः, एतासां तदुत्पत्तिश्च युक्तेति ज्ञाप्यते । तेनैतासामेव प्रभुरसाभिज्ञत्वमित्युक्तं भवति । एतावान्परं विशेषो, बहिःसम्बन्धे विलक्षणो भाव उत्पद्यते, अन्तरेव सम्बन्धे तु विलक्षण इति । कात्यायनीस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे कथितं स्त्रीत्वमत्र विवक्षितमतो न शङ्का कापि । अपरञ्च । भगवति दृष्ट एवासां बहिरिदमन्तरिदमिति ज्ञानम्, अधुना तदभावेन तयोरप्यभावादप्यन्तरत्वानुसन्धानमुचितम् । परन्तु प्राप्तिरपेक्षितेति यत्र कुत्रचित्प्रश्न इत्याशयेन बाह्याभ्यन्तरेत्यारभ्य पृच्छन्तीत्यन्तेनोक्तम् । सर्वत्रैव विद्यमानमित्याद्यविशेषणतात्पर्यम् । 'पुरि हृदयाकाशे शेत' इति व्युत्पत्त्या आत्मनोत्यादिद्वितीयविशेषणस्य । यद्वा । प्रकरणाद्भक्तिमार्गाद् भगवता ये बहिर्भाविता जीवास्ते बहिर्भूतपदेनोच्यन्ते । तथा च तेष्वेवाकाशवन्निराकार इवाप्रत्यक्षतयैव सन्तं तत्राप्यन्तरमेव न तु कदाचिदपि बहिःप्राकट्येन । वस्तुतस्तु भक्तिमार्गीयेषु पुरुषत्वेन साकारं बहिःप्रकटं भर्तृरूपमनो बहिर्विचयनमेवोचितम् । न हि स्त्रीणां स्वभर्तुरन्तरन्वेषणमन्तःस्थितिज्ञानं वा रत्याख्यहेतुः पुरुषार्थाय वा भवतीति मूलार्थः ।

नन्दसूनुर्गत इत्यत्र, प्रभुपुत्र इति न ज्ञात इति । चोरत्वेन न ज्ञात

[1]—मित्यस्य मू. पा. ।

इत्यर्थः । प्रभुपुत्रो यतो न चौर्यं करोतीति भावः । **प्रेमहासावलोकनै-**
१० २७ ५ रित्यत्र, **तमो रज** इत्यादि । यस्य यादृशं मनस्तस्य तादृश्यैव रीत्या
तद्भरतीति भावः ।

तुलस्यास्तदुभयमिति । पुष्पकृत फलकृतश्च यो [1]विधिविनियोगस्तदुभय
१० २७ ६ नास्तीत्यर्थः ।

क्वचित्तुलसी यत्र, **सा** चेत्यादि । पूर्वं हि भक्तात्वेन निष्कामा निरन्तरं चर-
णारविन्दमेव सेवमाना स्थिता, लक्ष्म्यादीनामयत एवैषा पूजासाधनम् यथा
१० २७ ७ सपत्नीत्वं ज्ञात्वा तथा लक्ष्म्यादयो न कुर्युः । तथा सति नायिकात्वे यो
रसः स नानुभूतो भवतीत्यस्मदातिमज्ञात्वा तृष्णीं तिष्ठतीति मत्वा तथाहुरित्यर्थः । **अस्मदा-
त्युपेक्षयेति** । अवस्थानिरूपकत्तदेयाविभावज्ञापनायैवमुक्तम्, अन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वापि
नेमा पृच्छेयुरिति भावः ।

वाहु प्रियास इत्यत्र, **समतया गमनेने**त्यादि । यद्यपि चरणचिह्नादर्शनेऽपि
भगवद्भावस्वभावादेव तल्लीलास्फूर्तिः सम्भवति, अत एवाद्विपु तुलसिकासम्ब-
१० २७ १२ न्धि वाक्ति, तदनुसारगमने गमनाभावश्च, तथाप्यधुना प्रियदर्शनवता ज्ञापित.
प्रियः शीघ्रं प्राप्स्यत इति ज्ञात्वा प्रश्नपरा इति, तत्रापि मत्तदशा तस्योक्तवाद्यनरहिता इति
चिह्नदर्शनेऽपि तन्मार्गेण न गताः । किञ्च । यथा सहभूताया अपि स्वामिन्याश्चरणचिह्नादर्शन
पूर्वं पश्चाच्च दर्शनं तथहायेन्त्रैकत्र पददर्शनं, नाग्रे । तीक्ष्णभावदशा यथैव पदचिह्नाना
दर्शितवात्तस्य च तावतैव ग्रात । अग्रे तु भगवद्वशकार्यत्वेन वस्त्यत इत्याशयेनाचा-
र्यैरेवमुक्तम् । पदचाग्र यज्ञा पत्नाग्निनिवारणथ ननैव गृहीतपश्चात्त ज्ञायत, तनाञ्जसा तद्पी
डनेन च तत्सम्भवात् । मदस्य रागाभावहेतु त्वमनुभूयते । तेषां च समदानामपि सगे
मर्यादामार्गीयभक्तिरसजनित एव मदो भवितुमर्हतीति तुलसीसम्बन्धकथनम् । अनवसरेऽपि
गमना मदाधतोक्ता । एव रसामत्तत्वेऽपि तदनुसन्धानासम्भवात् स्वमिलनं दुर्लभं जानन्ती
नरप्रणाम चदनुसन्धास्यत्यस्मिन्नपि समय तन्मामपि कदाचिदनुसन्धास्यतीत्याशयेन प्रश्न
चक्रे । अन्यथाऽलीनामपि कारिकायामन्तरप्रणयभिन्न दन प्रश्नोऽनुपपन्न स्यादिति भावः ।

लीला भगवतस्तास्ता इत्यत्र, **भवत्यातिमत्ता** इत्यादि । एतासां प्रिये
स्नेहसाम्येऽपि क्वचिद् भगवद्भाव क्वचित्पूतनादिभाव हेतुमाहुः **भवत्ये**त्यादि ।
१० २७ १८ नायिकाभेदेन हि भावभेदः । एकस्या अपि समयादिहेतुभेदेनापि तथा । एवं
सति भगवल्लीलानुसन्धाने मध्ये यस्या यदा यादृग्रूपस्य यस्य स्मृतिस्तस्यास्तदा तद्भाव

[1] विविधो विनियोग इति पाठः । द्विविधविनियोग स्यादपि ।

कत्वं विशुद्धभावत्वाज्जलादिसम्बन्धिस्फटिकस्येवेति प्रघट्टकार्थः । तथा च भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्त्वम् । तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानमीयन्मत्त्वम् । लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते भावा अपि स्वत एव भवन्तीति ज्ञापनाय रोपत इत्यादिना तदुद्देशः कृतः। भावेषु दृष्टान्तेन वैजात्यज्ञापनाय **सत्त्वायुक्ति** । ननु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादिज्ञानं यत्र, तत्र ततो न्यूनभावता गम्यते, तत्र हेतुरपि वक्तुं न शक्य इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अतो न न्यूनभाव** इति । हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यूनतेत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अत्र तापलीलाभगवतामन्योन्योपमर्दकभावेनाविर्भाव इति पूर्वमुक्तम् । सपदि तु लीलाया आविर्भाव एतामूच्यते । सा च भगवत्कृतितत्सम्बन्ध्यात्मिका विशिष्टा, न त्वन्यतरमात्ररूपा । तथा च यदंशो यत्राविर्भूतस्तत्र स एवांश उच्यते, अन्यथा पूतनासुपयःपानसामयिकदशापन्नभगवत्स्वरूपभावापन्नैव पूतनायन्त्याः स्तनं कथं पिबेत् । पूतनायन्ती च तस्यामेव पूतनावत् कथामाचरेत । अतो न क्वापि कुतश्चिन्न्यूनतेति सारम् । अस्मिन्पक्षे एका लीला यत्राविर्भूता तत्र न द्वितीयेति सिध्यति । तथा सति चिरं विलासोयं न स्यादिति पक्षान्तरमाहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोदूखलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इति ज्ञापनाय **सर्वत्रेति** । अत्युत्कटविरहभावेनातिदीनतया कथञ्चिच्चरणसम्बन्धं वाञ्छन्त्यो यत्र तत्सम्बन्धः पूर्वमनुभूतोस्ति तद्वदाचरन्ति । मयि चेन्न चरणं स्थापयति, तदा पूतनोदूखलादिबुद्ध्यापि वा स्थापयत्विति भावेन अत्यार्त्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिः । अतस्तस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं तथेत्यर्थः । **पुनरिति** पदादेकस्या लीलायामनुकृतायामप्युत्कटात्यार्तौ पुनरुलूखलादिभावोपि भवतीति ज्ञाप्यते । एवं सति भावप्राचुर्यादत्रोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्या इत्यत्र, **अन्या अहं कृष्ण इत्युक्तवतीति** ।

१०-२७-१५. यद्यप्यत्रोक्तिप्रयोजनं नास्ति, पूतनामुपयः[1]पानदशायामुक्तिप्राकट्याभावाच्च नैवं सम्भवति, तथापि यदा तदा पूतना मां गृह्णात्वन्यथा तु कार्यं न भविष्यतीति भगवदिच्छा स्थिता, तथा कृष्णत्वेनेयं मां जानात्विति कृष्णायन्त्या अपि तदेच्छासीदिति ज्ञापनपरा तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । **तस्यास्त्वित्यादि** । अत्र मुख्योपपत्तिर्भावनयैवाविर्भूतेत्यादिना पूर्वमेवाचार्यैरुक्तेति सर्वमवदातम् ।

तत्रैकोवाचेत्यत्र, विरहेण दावाग्नि दृप्यतीत्यादि । अत्रेदमाकूतम् ।

१०-२७-२२. भगवता यदेयं लीला कृता, तदा पूर्वं गोपैर्दावाग्निर्दग्धः, ततः प्रार्थितः प्रभुः, अत्र कथं तद्वैपरीत्यमुच्यत इति शङ्कानेन निरस्यते । अतिविगाढभावत्या एव भगवद्भावो भवति । तादृश्या एव च हृदये विरहाग्निः प्रकटो भवतीति सैव

---

१. पूतनामुपानदशायामुक्तिप्राकट्याभावाच्च गु. पा. ।

स्वामिनी तं[1] दृष्टवती । तदेतदुक्तं **विरहेणे**त्यादिना । तदा पूर्वं ततः पालनमेव कृतमि-त्यधुनापि स्वामिन्या रक्षैव सम्पन्नेति भावः । अथवैतस्या एवैतल्लीलाभावनाभूदिति सैवो-क्तवतीत्याहुः **भावनया वे**ति ।

यातायां नन्दसूनुनेत्यत्र, प्रभोः सहभावोक्त्या गौणत्वेन सूचितमर्थमाहुः

१० २७ २७ **तथैव मायेणे**ति ।

भगवान्हरिरीश्वर इत्यत्र, **वैलक्षण्यज्ञापनार्थ**मिति । तादृशं कर्म स्वकृतमिति स्वदोषज्ञाने गात्सर्यजं दुःखं न भवतीति तथेत्यर्थः । **तुल्यफलत्वेने**ति ।

१० २७ २८ यादृक्कर्म तादृगेव फलमिति तुल्यफलकं कर्म भवति । तथा च यथास्मास्वपि कर्मवैलक्षण्येऽप्यस्मान् भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतवानिति सा च तुल्येति तुल्यं फलं कृतवान्, तथा चेत्तामप्यङ्गीकुर्यात्तदास्मत्तुल्यैव भवेत् । [2]तस्यामाराधनबललक्षणं धर्माधिकमस्तीति तां तं मार्गे युतोऽङ्गीकृतवानित्यर्थः । [3]गोविन्दपदतात्पर्यनिरूपणे **साधारणेन्द्रोपी**ति । यद्यपि 'इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य चे'ति वाक्यात् साधारण्येन सर्वस्यैव गोकुलस्येन्द्रः, न तु विशेषेणैकस्य कस्यचित् । अतस्तादृशस्यास्मदपेक्षया विशेषेणैकस्या भोगोऽनुचितः, तथापीश्वरत्वात्तथोपपद्यत इति भावः ।

धन्या अहो इत्यस्याभासे, **स्वभाग्याभिनन्दनमपी**ति । चरणसम्बन्धादे

१० २७ २९. न्यूना धन्य योक्त्या स्वस्यापि तथात्वात्तथात्वमायातीति तथा ।

रेमे तया चात्मरत इत्यत्र, **पुष्टत्वात्काम**स्येत्यादि । यथा प्राकृतः कामी महानपि केवलं स्वार्थपरः सन्स्वयं यदि सुखी भवति तदा स्वस्त्रीनैपि

१० २९ ३४ दुःखिनं नानुसंधत्ते तथा । यथात्मारामत्वलक्षणं स्वधर्ममप्यतिक्रान्तवांस्तथा-ऽस्मदुःखमप्यविचार्य स्वार्थमेवैतां सम्पाद्योद्भटभावः स्वयं तादृश्यैव तया च रेम इत्यर्थ इत्याशयेनोक्तं **पुष्टत्वा**दित्यादि । तथा च स्वधर्माविचारकस्य परधर्माविचारे किमा-श्चर्यमिति भावः । एवं सत्यात्मरत इत्यस्य स्वार्थपरत्वमर्थः पर्यवस्यतो न पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् । एवं सकामत्वेपि न निष्कामताक्षतिरिति ज्ञापनायात्मारामत्वोक्तिरित्याशयेनाहुः-**निष्काम एवे**त्यादि । प्रकारान्तरेणाप्यपौनरुक्त्यमित्याशयेनात्मरतत्वं प्रकारान्तरेणाहुः **रसाधारत्वाये**ति । अत्रेदमाकूतम् । रसात्मकत्वाद्भगवतस्तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात्तमेतस्यां प्रकटीकृत्य रेमे । अन्यथैतत्क्रमानुभवासम्भवात् । न तु प्राकृतभावे सतीति । यद्वा । आत्मरत इत्यात्मपदं स्वामिनीवाचकम् । तथा **चात्मारामोऽपि** तयात्म-

---

१ 'तं' इति मूलपाठे नास्ति । २ आराधनलक्षणमिति तु मूलपाठः ।

३ 'गोविन्दे'त्यारभ्य भावः इत्यन्तं क्वचिन्नास्ति ।

रतः कुतो रेमे । चकाराद्विशेषरमणं विविधबन्धादिविशिष्टमुच्यते । तथा सति नखदशनादिकार्यसम्भवेनाखण्डत्वशङ्का स्यात्, तन्निरासायाहुरखण्डित इति । यथा तस्या रतोऽप्यात्माराम एव तथा दशनादिभिः खण्डितोऽप्यखण्डित एवेत्यर्थः । **कामिनां दर्शयन्दैन्यमित्यत्र, कामिनस्त्विव यारम्य एवं रेम** इत्यन्तम् । अत्रायमर्थः । पूर्णमात्मारामत्वेऽप्यतादृशोऽपि सन्यन्नायिकाधीनत्वमेव भजते तेन रसात्मको रसवांश्च भगवानेव, अन्ये तु कामिनो रसाभासिनो मलपूर्णं वस्तु यासक्त्या बीभत्सरसपूर्णा भ्रान्ताः सन्तस्तादृशीष्वेव दैन्यमार्गे फलं लभन्त इति ज्ञाप्यते । किञ्च । आत्मारामोऽपि यद्रसपरवशस्तत्रैव रसभरवशेन मानादिकं भवति, अन्यासु तु रसाभावान्न स मानः, किन्तु दौष्ट्यप्रकटनमेवेति । एतेनात्मारामस्यापि प्रभोर्यत्र रतिस्तत्रैव रसो नान्यास्त्विति फलितम् ।

गां गोपीमित्यत्र, बहिःप्रियसम्बन्धेऽन्तरायहेतुत्वेन माने दोषत्वोक्तिर्युक्तैवेति

ज्ञेयम् । समानरसत्वेऽप्येतासां तदा मानोऽभूदेकत्र । तत्राप्यधुना सोऽभूत्, तत्र

१० २७ ३५ हेतुमाहु **स्वगत्यधुक्तकरणा**दिति । नायिकानां हि प्रकृतिः सदा मानिनीत्वम् । प्रकृते चेयदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्यापि नायिकाप्रकृतेर्या गती रीतिस्तस्यामयुक्तकरणान्नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधिकारिण इवाधिकारिणो ये, आदिपदात्प्रौढा भावास्ते पूर्वभावान्कोमलान्नाशयामासुरित्यर्थः । 'स्वय-स्वयुक्ते'ति पाठे स्वयंपदं स्वामिनीपरम् । शेषं पूर्ववत् । ननु पूर्वमेतास्या अपि स्वामिन्यो मानः कुतो नाभूत्, रसप्राप्तेस्तुल्यत्वादिति चेत्, उच्यते । भगवान् हि भक्तेभ्यो भजनानन्दं दातुं लीलां करोति, स्वस्य तद्रसानुभवार्थं च । तथा च बह्वीष्वपि प्रियासु सतीष्वेतस्यां पृथङ्नयनेन विशेषरमणे यो रसः स न सम्भूय रमणे । स च स्वरूपात्मक एवेति तत्स्वरूपं प्रकटीकृतवानिति न काप्यनुपपत्तिः । पूर्वं मानाभावे स्वामिनीभेदे हेतुरुक्तोऽनयाराधित इत्यादिना ।

ततो गत्वेत्यस्याभासे, **दोषाभावेनैवे**त्यादिना *इतान्नवक्तुस्तात्पर्यमुच्यते* ।

शक्तौ सत्यामपि प्राकृतकामिवत्कामाधीनत्वेन स्ववशव्रजनेऽभाशक्तिः स्यादिति

१० २७ ३७ स्वस्कन्धेनापि नेष्यतीति ज्ञानं भ्रमः । यथा भगवद्रमणे दोषाभावासम्भवाद्भगवद्भावात्मकत्वेन सौभाग्यमदमानाविति 'तासां तत्सौभगमद'मित्यत्र निरूपितम्, तथा प्रकृतेऽपि प्रियाधीनत्वभावेनात्र रसो दत्त इति स एव भावोऽत्राजनि, न तु दोषरूपः । स एव हित्वा गोपीरित्यनेनोक्तः । [1]एवं सत्यत्र विप्रयोगात्मकरसाननुभवे पूर्णरसदानं न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रभुः संयोगरसदित्सासंकोचमकरोत् । अयमेव भावः क्रियाशक्ति-

---

१ ततो मोहात्मानेत्यादिप्रभवापममाहु एव सतीत्यादि ...

संकोचप्रकाशको न पारयेहं चलितुमित्यनेनोक्तः । अन्यथाऽनृतवादित्वं स्यात् । न हि भगव त प्रति तदीयानामेव सम्भवति । स त्वतिपूर्णरसाविर्भावेन स्तम्भरूपः सात्त्विकभावो भवितुमर्हति । इमत्व समर्यादात्वम् । तथा चोक्तरीत्या निरवधिरसदातुरत संकोचेच्छा रसमार्यादिकी न भवतीति तद्भावोदयोत्र इत्यपदेनोक्तः । रजस्तमोऽधिष्ठात्रोरपि तज्ज भाव दूरीकृत्य अमृतदाते यत्रापि पूर्णरसदानार्थमेव तद्भावजनन स्वतिरोधानं चेति ज्ञापनाय क्लेशत्वपदोक्तिः । एवं सति पर्यवसानतो रसमार्यादिकीत्वमप्युक्तेच्छाया ज्ञायते । [1]प्रिया त्विम धृत्ता तमजानन्ती पूर्ववदेव प्रियः करिष्यतीति ज्ञात्वा 'नय मा'मिति क्रियाशक्तिं प्रार्थितवती । परन्तु यत्र ते मन इत्यज्ञाचाप्युक्तेर्भगवन्मन उक्तकार्येरतीति पूर्ववत्क्रियोद्गमस्याशक्यत्वादुभयो[2]: प्रभुरन्तर्ध्यमेवोपदिष्टान्प्रियायाः स्वस्कन्धारोहणम्, न तु स्वस्य । अग्रिमरसदित्सया प्रभुः स्वहार्दं न ज्ञापयतीति प्रिया प्रियस्कन्धमेव बुद्ध्वा तथैव कर्तुमुद्यताभूत् । तदा प्रभुस्तथाकरोत् ।

एतत्सर्वं हृदि कृत्वाचार्यैरुक्तमेषा हि नृत्यमित्यादि । नटो हि नृत्यचेष्टया स्वान्तस्थ रस द्रष्टारमनुभावयति । एतद्धर्मसाम्येनात्रापि नृत्यपदप्रयोग कृतः ।
१०-२७-३८ एतदेव विवृत स्वान्तस्थित्यादिना । पूर्वं प्रभुणा सर्वथा तदधीनत्वेन रसो दत्तः । सोऽन्तःप्रियाया अस्ती यधुना स्वय त रस प्रियमनुभावयितुं चाकृती प्रकटयति । सधाशक्यम्, भक्तस्नेहेनैव तद्वशीभूतस्तथा रमते, न त्व यथापि । प्रकृते हि 'न पारयेहं'मित्यादिस्नेहरीतिविरुद्धम् । यद्रसमार्गाविरुद्धमिति तथा नर्तुमुचित भवतीत्युच्यते, तत्र साधीयः । तथा सति रसस्वाभा येन प्रिया त स्थरसच्युते किं प्रियमनुभावयेत्, अग्रिमरस दानप्रतिबन्धश्च[3] भवेत् । इदमेवोक्त तद्भूमावित्यादिना । एतदर्थस्तु । तत् उक्ताभिनय नम् । भूमौ स्वान्तर्लक्षणस्थान त्याजयित्वा बहिःस्वप्रौढ्या तत्प्रकटने न सम्भवतीति शेषः । तत्र हेतुरूर्ध्वभावेत्यादि । स्वान्तर्गतो हि रसामृतान्धिरुत्तरोत्तर भावतरङ्गाननुभावयति । इदमेवोर्ध्वभावत्वम् । स एव बहिः प्रकटितो रसत्वादेव बहिर्भवति । [4]अतोयमेवोर्ध्वभावाभाव । च्युतः स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति यावत् । अलौकिकरसाभिनयनम् । विरहेणार्त्यादिप्रकटन तत्, लौकिकरो या स्वाधिक्यज्ञापनं भूमौ पदस्थापनम् । तस्मिन्सति तन्न सम्भवतीत्यर्थः । अशक्ता चेदिति । 'यत्र ते मन' इति प्रौढ्या, न तु प्रार्थनरीत्या, सख्येन कथ वदेदित्यर्थः ।

(एव सति भङ्ग्यन्तरेणाप्येतदाकृतिः सम्भवति । तथा हि । भगवता हृदये प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा भावा सर्वे हृदि स्फुरद्रूपा[5] जाताः । तथा

१ एषा हि नृत्यमित्यादिग्रन्थना पर्यमाहु प्रियेत्यादि । २ सयोगविप्रयोगयोरित्यर्थः ।
३. प्रतिबन्धश्च मू पा । ४ अथमेवो—मू पा । ५ स्फुरिता मू पा ।

च सर्वत आधिक्यमपि स्वस्मिन् स्फुरितम् । तदुक्तं हित्वा गोपीरित्यादिना । एवं सति द्वितीयरसलीलाचिकीर्षा यदाभूत्सापि हृदि स्फुरिता । तामविषह्यां मन्यमानापि न कातरा जाता, किन्तु पूर्वरसगरिम्णा दृढा सती प्रियमब्रवीत् । एतदेव हसा-पदेनोक्तम् । दुष्टगुणव्याप्तयोरप्यमृतं ददाति । अहं त्वेतद्गुणैरेव पूर्णेति अवश्यं सुखमेव दास्यति, न दुःखमित्यभिप्रायज्ञापनाय केशवपदम् । ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्बन्धिनमुत्कृष्टं देशं स्वयं स्वेच्छया गता, न तु प्रियेण नीता । [1]गत्वाऽब्रवीदित्युक्त्या प्रियनैकट्यं ज्ञाप्यते । तेन तदधीन एव प्रियस्तत्संगे गत इति ज्ञापितं भवति । अथवा । वनमित्युद्देशो नाममात्रम् । वस्तुतस्तु महारसनिधानम् । तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति । एतादृशे वने मद्वियोगेन मां विचिन्वन् यदि प्रियो भवति, तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशयेनाब्रवीत् । [2]अत एव दसात्वमुक्तम् । पूर्वरसातिमदात्तथा चेत्करिष्यतीति तदाह चलितुं स्पन्दितुमपि न पारये । जीवनमेव न संपश्यन इति भावः । एवं चेत् किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह नयेति । यत्र स्वान्तर्धाने ते मनस्तत्रान्तर्धाने मां नय, तिरोहितां मां कुरु, त्वं मा तथा भवेत्यर्थः । प्रियस्त्विदमत्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति स्कन्धेत्यादिना । यथा स्वस्कन्धारोहणमशक्यम्, तथा मत्तोऽन्तर्धानं भवत्या । न हि पूर्णज्ञानशक्तेरविषयः कोपि भवितुं शक्नोति । यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन रसात्मकत्वेन च जानन्नेवाजानन्नपि भवितुं शक्नोतीत्येवमुत्तरं न सम्भवति, तथाप्यत्रातिप्रीतिविषयत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगवदाशयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम् । उत्तरदानमप्यत एव । अन्यथा त्वेवमुक्तस्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरोधीयेत वा । प्रियात्वान्ममाशक्यं भवत्यास्तिरोधानम्, तत्सामर्थ्याभावाद्भवत्याः [3]स्वतस्तिरोधानं [4]तथेति भावः । एवं सति प्रियया प्रार्थितं देयं यद्यपि, तथापि प्रियात्वेन स्वाशक्यमिति लक्षणो यो हेतुस्ततो हेतोः स्वयमेव तथाऽकरोदित्याह ततश्चेति । एवं करणे प्रभुनिष्ठं हेतुमाह कृष्ण इति । अस्यां दशाया हृदि प्रकटः सन्नेवानन्दात्मकनन्दरसपोषको यत इत्यर्थः ।) इति सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायोक्तौ, स्वभावादपराधत इति । तदवस्थाया एव स्वभावो यद्गुणगानमेव भवत्येव । अतस्तत्स्वभावादेव गानं चक्रुरिति सम्बन्धः ।
१०-२८०. पक्षान्तरमाहुरपराधत इति । भक्तेभ्योपि स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानलक्षणमपराधं प्राप्यास्मान्यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानलक्षणा कृताऽवज्ञा याभिस्तादृश्यो यतोऽतः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः । अनवज्ञयाऽप्रसादे स्तोत्रेण प्रसादो भविष्यतीति तथेति भावः । यद्वा । स्वभावादसत्स्वभावाद्दोषापराध इत्यग्रे पूर्ववत् । स्तोत्रमिति गानविशेषणम् । तथा च

---

१. 'गत्वा' इति नास्ति मूलपाठे । २. अतो दृष्टा वमुक्तम् । मू. पा. ।
३. भगवतः । ४. स्वस्कन्धारोहणतुल्यमित्यर्थः ।

स्तोत्ररूप गान चक्रुरित्यर्थः । अग्रे गुणकथन भाववैजात्यज्ञापनार्थमिति ज्ञेयम् । गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहु अथवेति । प्रार्थनाश्च ता आद्याश्च प्रार्थनाद्या याः प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृता, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च सान्निध्यात् कुमारिकाभि कृता, अन्ये तु प्रौढाभिरुक्ताः श्लोका । चतुर्थ्यो गुणातीतभावापन्नाः कोमलभावा इति यावत् । अतस्तथा श्लोकसङ्ख्येत्यर्थ । ननु 'तदागमनकाङ्क्षया जगु'रिति वच माद्यथा माननापराधाद्गत', तथा स्तोत्रेण सन्तुष्ट आगमिष्यतीति भावो लक्ष्यते, एव सति दोषारोपादरनुपपन्न इत्याशङ्क्य गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्त स्तुतिस्वरूपमाहुः तत्तदिति । स्तुतिर्हि यत्राधिकार भवति । एतासामेतादृश एवाधिकारो येन कुहककितवादिवचनाना मपि स्तुतित्वम् । अन्यथाग्रे तथानुवदिष्यस्तदागमनकाङ्क्षया जगुरिति न वदेत् । न ह्येव ब्रह्मादिभिरपि वक्तु शक्यम् । तथा च स्वस्वभावोद्गिरणे तच्छ्रवणेन प्रभो परमसन्तोष इति तासां भाव एव निरूप्यत इत्यर्थ । विपक्षे बाधकमाहु अन्यथेति । यत्र यत्स्तुतिवद- त्रापि स्तुतित्वमेव स्यात्, न भावमात्रनिरूपणम्, तदोपालम्भादिप्रकारैरनेकरूपता स्तुतौ न सम्भवतीति सा नोच्यतेत्यर्थ ।

सुरतनाथेत्यत्र, (सुरत सम्भोग इत्यादेरयमर्थ । रत लौकिक भोगशब्दवाच्यम् । तत्तु सृष्टिमारभ्य प्रवर्तते । तत्र न भगवदाज्ञापेक्षा । [1]सृष्टिसमानयो
१०२८२ गक्षेमत्वात्तस्य । एव सति सुष्ठु अलौकिकं शोभनरूप यत् रत तत् सम्यग्भोगशब्दवाच्यम् । तदस्मास्वेव त्वदाज्ञयेच्छयेति यावत्, तयैव प्रवर्तते । यतो जगत् लौकिक गच्छति, नश्यत्येव, न तु स्थिरम् । अतो यदलौकिक स्वरूपानन्दरूप तत्र प्रकटीभवितु नार्हति । एतादृशस्य तस्य भवानेव नाथ । प्रवर्तको रक्षकश्च । एव सति स रसश्चेन्नश्येत्स निरुद्धस्तिष्ठेत्, तदा स्वलौकिका अपि भक्ता [2]शून्यहृदया भवेयुरिति स्वदिच्छाज्ञाता स्वा प्रार्थयित्वा 'नादर्शीयम् प्रकटीकृता', यत प्रतिबन्धनिवृत्तिः । अत एवाग्रे 'सिञ्च सुधार्थिन' इति वक्ष्यत । कामो भगवदीय । मनसः पूर्वरूपत्वात् वाच [4]उत्तररूपत्वात् 'मनश्चक्र' इत्युक्त्वा 'जगौ कल वामदृशा मनोहरम्' 'ता दृष्ट्वान्तिक'मित्यादिकं च वाग्रूपमलौकिकभावप्रवर्तक स्वप्रियास्वियाशयेनाज्ञापदमुक्तम् । 'मैवं विभोऽर्हति'त्यादिवाचा भगवद्वाक्यस्यातामामप्यान्यरूपत्वमित्याशय । तैरेव वचनैः प्रतिबन्धनिवृत्तिरपि ।) अतो ब्रह्मणेति । अत्राय भाव । 'ब्रह्मादयो बहुतिथ यदपाङ्गमोक्षकामा' इत्यत्र भगवद्भजनकामा सन्तः साक्षात्तमलभमाना श्रियापाङ्गा भावोद्गारिणो निरन्तर प्रियसङ्गतत्वेन तद्भावाभावे न प्राप्ता इति तत्सम्बन्धे तदनुभावेन कदाचित्स भावोपि

[1] सृष्टिसमानयोगक्षेमत्वादिति पाठ । [2] शून्यहृदया इति पाठ । [3] स दृश्य इति स्यात् । [4] ऐतरूपत्वादिति ।

अवेदित्याशया तत्कामास्तपश्चरन्तीति निरूपितम् । प्रकृते च स्वयं प्रभुः प्रकट इति तन्मार्गप्रकटनार्थं द्वारभूता वयं तेन प्रकटिता इति । अत्र **सुरतशब्देन** सुष्ठु भगवता सम्यग् रतं येनेति भगवद्भाव एवोच्यते, न तु सम्भोगः, तस्यापामरमनुवर्तमानत्वेन त्वदाज्ञेयादिना नाथत्वविवरणं यत्तदनुपपत्तेः । एतन्मार्गप्राकट्येन ब्रह्मणो न कोपि भावः सिद्ध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **कामेन वेति** । भगवदीयभावरूपेणेति ज्ञेयम् । स्वामिनीदर्शने हि भगवतो भाव उद्रिक्तः सन् कामकार्यं करोत्यतस्तेनैव स्वार्थं वयं प्रकटीकृता इत्यर्थः ।

सख उदेपिवान्नित्यत्र, **पूर्वमपि सखा यथेच्छ**मित्यादि । 'सुपर्णावेतौ सयुजौ
१० २८ ४ सखाया'विति श्रुतेरन्तरात्मा जीवस्य सखा भवति । प्रकृते च स्वरमणेच्छा-
मनतिक्रम्य तदनुरूपमेवास्मान् प्रेरयसीत्यर्थः । अत एवास्माकं नायिकाभाव एव सार्वदिक इति भावः । एतादृशस्यागमनं नायिकायै स्वसमर्पणार्थमेव भवतीति सदैव कर्तुमुचितमिति भाव इत्याशयेनाहुः **आगतस्येत्यादि** ।

दिनपरिक्षय इत्यत्र, **विभ्रमपदतात्पर्योक्तौ, ज्ञानं वा भवेदिति** । भक्त्यात्मकत्वात्
१० २८ १२ मुखस्य स्नेहरसानुभव एव स्यादित्यर्थः ।

प्रणतकामदमित्यत्र, **अथवा यल्लोक** इत्यादि । लौकिककामखण्डनैश्वर्य-
स्वकामदानालङ्करणापद्दूरीकरणात्मकं पञ्चविधमुपकारं करोति तच्चरणपङ्कज
१० २८ १३ तापनिवारणात्मकमेकमेवोपकारमस्माकं करोत्वित्यर्थः । **पद्मजैरर्चितमिति** चरणपद्मजैर्नखैस्तथेत्यर्थः । लोके तेषां सयोगिद्रव्यत्वेपि भगवन्नखानां सच्चिदानन्दरूपत्वेन स्वरूपात्मकत्वेन तथा वक्तुमशक्यं यद्यपि, तथापि स्वस्याधुना चरणसम्बन्धे यात्यां अदेव तत्सम्बन्धि तदेव पूर्णसाधनमित्याशयेन तथोक्तम् । अस्मिन्पक्षे उपपत्तिमाहुरन्यथेति । उक्तारुच्यैव पक्षान्तरमाहुस्तत्तुल्यं **वेति** । तैरतिशोभा । अतस्तैश्चरणपद्मं पूजितमिव भवतीत्यर्थः । ध्वजादिचिह्नानि चोक्तरूपाणि ज्ञेयानि ।

रहसि संविदमित्यत्र, **गुणत्रयसहित**मिति । मधुरत्वगुप्तत्वकामबोधक-
नोद्गारलक्षणं गुणत्रयं ज्ञेयम् । रहसि संविदो ज्ञानानि येन वाक्येन तत्तथा ।
१० २८ १७ वाक्यनिरूपणं सति यादृशं तदस्ति तादृशमेव प्राप्यत इति गुणत्रयसहित-मित्युक्तम् । अथवा । कारणत्रयस्यैव विशेषणमिदम् । कारणादेशो वाक्यमित्यादिना कृतः । कामेत्यादिना गुणानां बन्धादिबोधकत्वेन वाक्यं कामोद्बोधकम् । हास्यमानन्दस्य । श्रीधामत्वेन रसाधिकारिणो बोध्यते ।

एतावन्निरूपणेन भगवत्प्राप्तौ भक्तकृतसाधनस्य यावती पराकाष्ठाऽस्ति तावद्युक्ता
जाता, भगवता च भक्तानां स्नेहपरीक्षायां क्रियमाणायां यावती तस्याः
१० २८ १९ पराकाष्ठा, साप्युक्ता जातेत्युपसंहरति 'एवं साधनेति । अत्र यावत्ताव
दित्यव्ययपदे । तथा चाकरीयां साधनपरीक्षयोर्यावत्स्वरूपं तावद्रूपस्तापो निरूपित
इत्यर्थः'। इत्यष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकोनत्रिंशाध्याये तासामाविरभूदित्यस्याभासे, **ब्रह्मा विष्णुरित्यादि ।**
अत्रेदमाकूतम् । आद्यनलकल्पे भगवानेव चतुर्मुखो ब्रह्माभूत्, तपश्च पूर्वं
१० २९ २ कृतवान् । स वाच्यवाचकतया 'भगवान् ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रिया धत्ते'
इति वाक्यात् छन्दोमयोऽनि य विदुरिति वाक्याच्छन्दसृष्टिमर्थसृष्टिं च कृत्वा तदेवानुप्रविश्य
सर्वं कार्यं[1] कृतवान्, स्वयं रजोरूपश्च । प्रकृते च पूर्वं रजोरूपमानरूपेणाविर्भूतः,
ततस्तापरूपेण, ततो विविधगानप्रलापरूपेण, ततो विविधलीलारूपेण । विष्णुश्च
विक्षेपरहितं शुद्धसत्त्वं मनो यथा यस्य पालनं भवति तथा पाति । प्रकृते च सत्यो-
वचनश्रवणानन्तरं स्वापराधहेतुकं गमनं प्रियस्य ज्ञात्वा चित्तविक्षेपं त्यक्त्वा पुनः
स्वस्थानस्थिता. स्वजीवनार्थं स्व स्व भाव प्रकटीकृतवत्य इति तादृग्भावरूपेण प्रकटः ।
'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुते. स्पष्टं रुद्रत्वम् । 'देवाः स्वधनमग्नौ निधाय संग्रामाय
गता', तदाग्निस्तद् गृहीत्वा पलायितः, तदा देवा बलात् स्वकीयं धनमगृह्णन्, स तदा
'दुःखनारोदी'दिति श्रुत्यनुव्याख्यानम् । प्रकृते चादेयं रसं स्व प्रभुः स्वामिनीभ्यो
दत्तवान् स्वभोगार्थम् । स्वामिन्यस्तु मानेन स्वस्मिन्नेव तं रसं निरुद्धवत्य, तदा मानेऽपहृते-
ऽतिदैन्यमाविष्कृतवत्य इति रुद्रत्वमुच्यते । यथा स सर्वनिरासकस्तथाऽयं भावोऽखिल-
भक्तसाधननिरासकः । यतः साधनसम्पत्तावेतदनुदये भगवदनाविर्भावश्च, एत-
दुदये तत्पूर्तिनाशः प्रभोराविर्भावश्च । 'कृषिर्भूवाचक' इति वाक्यात्कृष्णशब्दवाच्यता
यद्यपि सदैवास्ति, तथाप्येतद्भावोदयानन्तरमितोत्तरक्षणे यदि नाविर्भूयात् भक्तानां तदा देहा-
दिसत्तैव न स्यात् दैन्येनाशुपमर्दकभावेन प्राचीनसत्त्वनाशात् । अतः स्वयमाविर्भूय
स्वस्वरूपानन्दं सत्यमानन्दं च तत्र स्थापयतीत्याविर्भूतस्य कृष्णतेति । **स्मयमानमुखाम्बुज**
इत्यत्र, स्मयमानाभ्यां चेष्टितं । न भजाम्यहमीदृशोऽयोग्यो यस्य एतादृशा भक्ता इति
स्मयः । अत एवैतावन्मां प्रार्थयिष्यन्ति तदाऽप्यस्मा अपि मद्भक्तायेमं रसं दास्ये,
स यथा तु मुक्तिमर्थति मानं । अत एवाम्बुजत्वमुक्तम् । तद्धि रविकिरणसम्बन्धादेव
विकसितं सरसं प्रकटयति । अनेन प्रार्थनैव तत्प्राप्त्युपायेति भावः । **भक्तानां दोष इति ।**

[1] 'कार्यं' इति नास्ति मूलपाठे ।

विचारे क्रियमाणे भगवद्रसपानानन्तरमेव ताद्दग्भावोत्पत्तेस्तस्यैव स धर्म इति निश्चीयत इत्यर्थः । **अथवा व्यापिवैकुण्ठेत्यादि** । 'मयाऽपरोक्षं भजते'तिन्यायात् श्रीकृष्णस्वेतासामेव निकटे स्थितः । एवं सति 'तं विलोक्यागत'मिति यदागमनकथनम्, तेन येन रूपेण तत्रास्थितिः पूर्वम्, तेन रूपेणागमनमित्यवश्य वाच्यम्, तत्र स्थितस्यैव आगमनासम्भवात् । अतो येन रूपेणागमनं, तद्रूपमुक्तं **व्यापिवैकुण्ठेत्यादिना** । व्यापिवैकुण्ठे हि पुरुषोत्तम एव, नांशः; व्रजे तु 'श्रयत इन्दिरे'ति वाक्याल्लक्ष्म्याः कदाचिदपि नावसरः। इदानीमेतन्मानापनोदनं तदार्तिनाशनं चैकदैव करिष्यन् लक्ष्म्या रमणं येन रूपेण करोति,तेन रूपेण,कृत्वा तत्स्वरूपस्य एतदभिन्नत्वात् तान् धर्मान् प्रकटीकृत्य,प्रकट इत्याशयेनागमनमुक्तम्। एवं सत्येतेषां धर्माणां पूर्वमसत्वात् तद्विशिष्टस्यापि तथात्वात्तादृशस्यागमनमुक्तं भवतीति भावः । **ननु कन्दर्पेणेति**। **पूतनोक्तेरिदमाकूतं ज्ञायते** । पूतनया हि परपक्षनिरासः क्रियते। दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था, किन्तु सुखिता । स्वामिनीभिरपि सर्वात्मभावविरुद्धा सर्वे भावा निरस्ताः । तथा च सर्वात्मभाववत्सु भक्तेषु दुःखसम्भवे मर्यादामार्गीया भक्ता अप्यस्मिन्मार्गे दुःखसम्भावनाद्धि-तान्मोक्षादप्याधिक्यं न ज्ञास्यन्तीत्येतन्मार्गप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा कुतोऽतिरोधानं न कृतवानिति । तथा च कन्दर्पशब्दः सर्वात्मभावपरः । एतासां कामभावोपि सर्वात्म-भावात्मक एवेति ज्ञापनाय कन्दर्पपदप्रयोगः । **स्वपूतना खिन्नेति** । भविष्यतीति शेषः । यद्वा । दैन्येनाविर्भूतो न तु हेत्वन्तरेणेतीममर्थं स्फुटं कर्तुमत्रापि लौकिकरीतिं जानतो भ्रान्तस्याशङ्कामनुवदन्ति **ननु कन्दर्पेणेत्यादिना** । साक्षादित्यनेनाद्यपक्षे समाधानमेवं ज्ञेयम् । अस्मिन्मार्गे मोक्षादाधिक्यज्ञानाभाव किं रसवार्ताभिज्ञस्यापाद्यते, उत तदनभिज्ञस्य । तत्रान्त्ये ओमिति ब्रूमः । आद्ये तु विवरणोक्ताध्यात्मिकमन्मथरसस्यैव यत्र विप्रयोगे महारसत्वमुच्यते तत्र तस्यापि तद्रूपस्य विप्रयोगे महारसत्वेन ज्ञाने का शङ्का नामेति द्वितीयपक्षसमाधानं विवरणे स्फुटम् ।

काचित्कराम्बुजमित्यत्र, पूर्वमनेकविधा अपीति । अनाविर्भावे चित्त-विक्षेपादनेकविधत्वं पूर्वाध्याय उपपादितं वचनरीत्या । अधुना तु प्रभुर्भग-
१०-२९-४. शब्दार्थं प्रकटीकृत्य स्वयमाविर्भूत इति ता अप्याविर्भूतस्वरूपैकनिष्ठा इति तदात्मिका जाता इत्यर्थः । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन तद्धर्माणामपि तथात्वात् भ्रुकुटिबन्धनादिभावा अप्युपपद्यन्त इति भाव । **निर्गुणाश्च शिष्टा इति** । चकारा-त्समस्तसजातीयभाव उच्यते ।

१०-२९-५. चन्दनरूपितमित्यत्र, **एवं सामग्रीत्यादि** । एतास्वनुमहविशेषो ज्ञापित इति भावः ।

एका भ्रुकुटिमात्रध्येत्यत्र, तादृशभावस्येत्यादि । पूर्वं मानमात्रं निरूपितम्, अधुना तु शतधापि मानापनोदनार्थं यत्ने कृते मानमहं न त्यक्ष्यामीति[1]
१० २९ ६ गाढमानो निरूप्यते । तथा हि । कालविलम्बेन हि मानं शिथिलं भवति, व्यभिचारित्वेनाचिरस्थायित्वात् । तथा चायं मानस्तथा यथा न भवति । [2]गाढता तादृत्त्वेनास्य सार्वदिकी भवति । तथा कृतिरेव कालनियमनम् । प्रियरचनादिभिर्मानमवश्यं त्यजनीति नायिकास्वभाव, स मा भवतु, मानस्वभाव एव मम तिष्ठत्विति प्रयत्नस्तन्नियमनं स्वभावनियमनं नान्येन भवतीति सम्भ उक्तः । मानस्य प्रियसङ्गमविलम्बहेतुत्वेन दुःखदत्वात् किमित्येवकरणमिति याशङ्क्यैतद्विचारानुदय तत्र हेतुत्वेन वक्तुमेतद्धेतुमाह विद्धेति मूले । पूर्वानुभूतसङ्गमसुखस्मरणे तल्लोभात् कदाचिन्मानत्यागः स्यादिति तदभावाय दंशः । एवमप्रदेऽपि हृदि प्रियस्थितेरावश्यकत्वात् मानस्यापि तत्रैव सत्त्वात् कदाचिदस्य तस्मिन् लय स्याच्चेत्तदापि मानराहित्यं भवेदिति तदभावाय ज्ञाने कोटिन्यम् । निर्दोषभावे हि धर्मिणो मुक्तिः, तस्यातथात्वे तु सम्बन्धात्र धर्मिणोऽपि न मुक्तिस्तत्र तस्य कथं सा भवेदिति भावः । प्रमाणनिराकरणार्थमिति । 'सर्वस्येशानः' 'य आत्मानमन्तरो यमयती'त्यादिश्रुतिभ्य ईशितृत्वनियामकत्वादिधर्मवत आज्ञोल्लङ्घने तद्धर्मे स्तब्धत्वादिकं प्रमुथान्तःकरणे मानाभिवर्तयितुं यतते, अन्तःकरणं च न निवर्तत इति प्रमाणविरुद्धत्वान्न सम्भवति, तच्च प्रमाणबलनिराकरणे सम्भवतीति तदननमेव कृतं भवतीत्यर्थः । यतो लौकिकी भक्तिरिति । लौकिकीत्यनुसारी स्नेह इत्यर्थः ।

१० २९ ७ अपराऽनिमिषदित्यत्र, एषा हीत्यादि । गतदाषा विस्मृतपूर्वदुःखेत्यर्थः ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यत्र, पूर्वं लौकिकीमारभ्य दृष्टिभेदः स्यादित्यन्तम् ।
१० २९ ८ एका भ्रुकुटिमित्यनेन लौकिकसरूपभाववती निरूपिता । तयथा तथोपपादितम् । भक्तिमार्गे हि स्नेहवशाद् बहिर्मुखारविन्ददर्शने तेनैव विस्मृतसर्वा तदन्यनापेक्षते, सा त्वपरेत्यनेन निरूपिता । योगे हि ध्यानं प्रत्येकमङ्गं पृथक् चिन्त्यते, धारणाया तैः समुदितमेकत्वेन स्वरूपं चिन्त्यते । परस्परसम्बन्धारमरणपूर्वकमेकाङ्गस्मरणस्यानुचितत्वेनापराधरूपत्वात् । प्रकृते तु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन भावात्मकत्वादेकैकस्यैवाङ्गस्य स्वामिनीमात्रविषयत्वे तत्र परस्परं भेदापत्तिः स्यात्, सा च अनेन भावेनापास्यते । इदमेवोक्तमन्यथा दृष्टिभेदः स्यादित्यनेन । दृष्टिकृतो भेदः स्वरूपे स्यादित्यर्थः ।

---

१ त्यक्ष्य इति मू. पा । २ गाढतादृत्त्वेनास्य इति पाठ., गाढतास्यैव ... ।

न च विषयत्वेन स्वरूपस्य भावाद् भेदो वाच्य, एतन्नियमाभावात्, सर्वं ज्ञान प्रमेयमित्यादौ व्यभिचारात्। ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन स्वविषयकत्वस्यापि सर्व वादिसम्मतत्वेन प्रकृते च स्वयप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्वरूपस्य न काप्यनुपपत्तिः। एतेषा भावाना व्यभिचारिभावत्वे तु न स्वरूपभेदकत्व स्यात्। स्थायिभावत्वेन तद्भेदकत्वमाव श्यकमिति तत्समाधानमावश्यकमिति भाव। **स्वकीयो वा भाग** इति। प्रभुरेताभ्य प्रत्येकमाविर्भूय रस ददातीति सर्वासा भागरूपो भवति। तथा च यद्यर्थं निर्भूत यद्रूप तत् तस्या भागरूपमिति तथा। एतेन पितृधने पुत्राणामिव प्रभुस्वरूपे स्वामिनीनामेव स्वत्वमिति ज्ञापितं भवति।

सर्वास्ता. केशवालोकेत्यत्र, **क्षुद्रगुणशोभयुक्ताना**मिति। एतासा भगवतश्च गुणाः सर्वे महान्तः। परोक्षभजनस्याज्ञान क्षुद्रो गुण एतासामिति हृदयम्।
१०२९२ **मुक्ता एव ता** इत्यादि। तदात्यार्तित प्राणेन्द्रिया त करणजीवा भगवत्येव प्रविष्टास्तत्सम्बन्धेन च परमानन्दं प्राप्तवन्त इति पुनर्बहिरनुसन्धान मेतादृशीनामसम्भावितमित्यर्थः। **एवमप्यपी**ति। एतास्तु न लौकिक्यो, नापि प्रसिद्ध- मुक्तिमार्गीया, किन्तु बहिः प्रियसंगमामित्यपवत्य, भगवांश्च एतन्मनोरथं पूरयत्येवेति तथैव संपत्स्यत इत्यर्थं।

१०२९-१० **ताभिर्विधूते**त्यत्र, **प्राकृतीना**मिति। प्राकृती व इत्यर्थः।

श्रुतयो यथेत्यत्र, **श्रुतयो ही**त्यारभ्य **युक्ति** वेत्यन्तम्। अत्राय भाव। श्रुतिष्वरत्यर्थशब्दयम्। भगवत्स्वरूपानुभूति, अन्येषा स सम्पत्तौ साधनत्व च।
१०२९-१३ तत्र स्वशक्त्यैव चेत्तदनुभवो जातो भवेत्तदा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति न वदेयु। भगवदनुग्रहेणानुभवैकनेयः वाभावे श्रुतिना वाप्रूपवादेवं कथने[१] वदद्व्याघातश्च स्यात्[२]। अतः श्रुतीना पूर्वं तदप्राप्तिः, सतत तद्गुण- वर्णनेन तदनुग्रहात्पश्चादनुभवो भगवदान दस्येति तयोक्तिरिति[३] मन्तव्यम्। एतदेवोक्तं श्रुतयो जाता इत्यनेन ग्रन्थेन। अपरञ्च। 'त त्वौपनिषदं पुरुष पृच्छामी'त्यादिश्रुति भ्योऽन्येषा भगवज्ज्ञान श्रवणादिभिरेव भवतीति निश्चितम्। तच्च श्रुतीनां वाग्रूपत्वा 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतिभ्योऽसम्भावितम्। एव सत्युभयविरोधपरिहाराय श्रुयुक्त[४] भगवद्धर्मश्रवणेन[५] तत्कृत्या च भगवदनुग्रहे भक्तौ जाताया स्वयमेव

१ वाङ्निवृत्तिकरत्व विद्वत्त्वकथने। २ तद्बोधकप्रमाणान्तराभावात्। ३. श्रुतपोपत्या। ४ सर्वभावेन भजनम्। ५ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत॥

तदानन्दानुभवयोग्यता भवतीति वाच्यम् । तदेतदुक्तं **सर्वे** चेत्यारभ्य **युक्ति** चेत्यन्तेन ग्रन्थेन । एवं सति प्रवृत्तेऽशक्यवोधनार्थमयं दृष्टान्तः । तेन माधुर्यवशेन निरूपितस्नेहेन वशीकृतेन प्रभुणा कृपैतासां मनोरथान्नप्राप्तिः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामेतदुक्तिश्रवणकीर्तनादिना एतद्भावानुसारेण भजनेन च भगवदानन्दानुभावो भविष्यतीत्युक्तं भवतीति । ननु सर्वथा वागविषयत्वे त्वेव [1]कथनमपि न सम्भवति, अनेनैव प्रकारेण तथा[2]त्वस्य प्राप्तेः । किञ्च । भगवदानन्दानुभवहेतुत्वेन हि गुणवर्णनं श्रुत्योना पूर्वमुक्तं तदप्येवं[3] बाधितं भवेत् । तथा सत्येव[4] निरूपणमपि बाधितम्, अतो निषेधमुखेनैव वागविषयत्वं, न विधिमुखेनेत्यस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति[5] चेत् । तत्राहुः **श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिकेत्यादि ।** [6]प्रतिपादनं हि तद्बोधजनकवाक्यकथनम्, [7]बोधश्च न शक्तिग्रहं विना । लोके तद्वाचकशब्दाप्रसिद्ध्या सोऽपि न सम्भवति, अतस्तदर्थबोधो भगवदिच्छयैवेत्यर्थः । अत एव भगवतोक्तं 'मतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः' इति । मुक्तमुच्चैर्दामायाय तयेच्छा । **यदप्युक्तं सर्वथा वागविषयत्वे** इत्यादि, तत्राप्युच्यते । जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं हि भगवान् वेदमाविश्चकार । तत्र येन रूपेण[8] साधनात्मकेन यः पुरुषार्थो यादृशाधिकारिणः सिध्यति, तद्रूपं तं पुरुषार्थं तमधिकारिणं च श्रुतिर्निरूपितवती मोक्षपर्यन्तम् । एवं करणे सन्तुष्टो भगवान् यद्रूपं प्रकटीकृत्य यमानन्दं दत्तवान्, तद्रूपं स आनन्दश्च पूर्वं न ज्ञातो, अधुनापि मनोवागविषय इत्येतादृशमपि फलात्मकं वस्त्वस्तीति ज्ञापनाय चाहुः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चने'ति । अत्र पूर्वार्धमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतस्मात्पूर्वं 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्यादिना यद् भगवत्स्वरूपं निरूपितं, तत्सर्वं स्वभावैकलभ्यम्, न त्वन्यथेति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्व्यञ्जकधर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान् ज्ञातवान् वा स कुतश्चन लोकाद्वेदात् किं बहुना परीक्षार्थं साक्षाद् भगवदुक्तोल्लङ्घनान्मानादिदशायां तदतिक्रमादपि न बिभेतीत्यर्थः । मोक्षसाधनस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन तत्र श्रवणादीनि साधनान्युक्तानि, अत्र तु भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वेन स्वकृतिसाध्यत्वादनुवाद एव कृत इति । **स्वैरुत्तरीयैरित्यस्याभासे, आधारत्वसम्बन्धादित्यादि ।** स्वामिन्यो

---

१ निरूपणं भगवत्कार्यं कथयन्ति, इति कथनम् । २ वागविषयत्वद्वारा भगवत्स्वरूपे वाग्विषयत्वस्य । ३ भगवत्स्वरूपस्य सर्वथा वाङ्मनसाऽगोचरत्वे । ४ दृष्टान्ते मनोरथान्नप्राप्तिनिरूपणम् । ५ ननु पूर्वं सर्वथा वाग्विषयत्वस्यानन्तत्वानिष्टतया वाग्विषयत्वे । तथा च प्रतिमन्त्रे दृष्टान्त इति व्यवहाराय विहन्तव्यम्, न तु मनोरथान्नप्राप्तिः कथचित् प्रकाश्य तत्र दृष्टान्तादनन्तर यत्नोऽसम् । ६. समाधानं व्यञ्जयन्ति । ७. वाक्यबोधः । ८ साधनात्मकेन । ९. एतद्भावस्त्वनुभवात् पूर्वम् ।

हि सर्वांशे स्वसम्बन्धमेव प्रियस्यापेक्षन्ते, तद्भावसामान्यात् । प्रभुश्च तदर्थमेवाधुना प्रकट इति न तदन्यस्य तत्सम्बन्धयोग्यतापि । अत एवाग्रे वक्ष्यति कल्पितासन इतीति भावः ।

स ईश्वर इत्यत्र, येषां जलक्रीडायामित्यादि । जलक्रीडानन्तरं येषामार्द्रता न तिष्ठतीत्यर्थः । योगेश्वरान्तर्हृदीत्यस्याभासे, अपवित्रेत्यादि । लोके वेदे
१०-२९-१४. च पवित्रत्वेन यादृशं वस्तु नोपादेयं तादृशमप्येतत्सम्बन्धियोगेश्वरान्तर्हृदयादपि भगवत उपादेयं यत्र, तत्र लोकादिषूपादेयत्वेन प्रसिद्धं यादृशं तादृशस्य एतत्सम्बन्धिनो वस्तुनः का वार्तेति ज्ञापयितुमेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

सभाजयित्वेत्यस्याभासे, स्वान्तःकरणदोषेत्यादि । दोषस्यैव विवरणं स्वकृतघ्नतामित्यादिनोच्यते । परोक्षं भजता प्रभुणा तादृशो रसो दत्त इति
१०-२९-१५. तदज्ञानं स्वकृतघ्नता । प्रभौ दोषाभावात्तदारोप एव तत्र सम्भवति । स च गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा वस्तुनः सम्भवति । स्वामिनीनां तु प्रियातिरिक्तधर्मास्फूर्तिनियमेन स्वनिष्ठस्यैव एतस्यायमारोप इति भाव । यद्यप्ययमपि रसमध्यपात्येवेति न दोषत्वं वक्तुमुचितम्, तथापि भगवति दोषाभावस्य शास्त्रसिद्धत्वादारोपस्य च भ्रमत्वनियमाच्छास्त्ररीतिमवलम्ब्य तथोक्तम् । अग्रेपि दोषपदं यत्र तत्रेदमेव तात्पर्यं ज्ञेयम् । विभ्रमद्भ्रुवेत्यत्र, भ्रूर्यम इत्यादि । यमयति नियमयतीति यम, काल । तथा च कालविलम्बेन स भावः कदाचिन्नश्येतेति तदभावाय तस्यैव भावस्य नियमन सदा स्थितिं तादृशी भ्रूः करोतीति तथा । अथवा । फलस्यैव नियमनमत्राभिप्रेतम् । एतदेवाहुः यावत्प्रसादेति । तत्रैवानङ्गभाव एवाशेषस्वरूपानन्ददाता, नान्यत्रेत्यर्थः । ईषत्कुपिता इत्यत्र, साधनैर्निवर्तित इत्यत्रापि दोषपद पूर्ववज्ज्ञेयम् । काचित्कराम्बुजमित्यादिनोक्तस्वकृतकराम्बुजधारणादीनि साधनानि । ननु स्वरूपेणानिवर्तितो दोषो वचनेन कथं निवर्त्यते । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वात्तदुपपादितमाद्येऽध्याय इति चेत् । अत्राय भाव । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिर्भावात्मको हि भगवान् । स चाधुना दोषात्मको, रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वामिनीभावाविर्भावमूलकारण वेणुनादात्मकः शब्दः इति निर्दोषपूर्णगुणरूपभावाविर्भावोपि वाग्रूपशब्देन भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । किञ्च । यथा वीक्षणेन यो रसः स न स्पर्शादिना । सम्भाषणेन च य, स नेक्षणादिनेति तत्तद्रसस्वभावः । तथात्मांस्त्यक्त्वा गतः कथमिति भावस्तादृग्वचनैरेवेति शिशिरय निजहृदयम् । आद्येऽध्यायेऽप्येवमेव ज्ञेयम् । अत सुष्ठूक्तं साधनैर्निवर्तित इत्यादि । ननु भजनाभजननिर्णयस्य प्रभुविषयकत्वोद्देश्ये सति साधारण्येन प्रश्ने को हेतुरिति चेत्, उच्यते । भगवद्विषयकप्रश्नस्यैवाद्य क्रियमाणे

वयमेतादृश्यो भक्तास्त्वमेतादृशीरस्मान्कथं त्यजसीति हि प्रश्नः स्यात् । स च नायिकोत्तमानां स्त्रीरत्नानामग्रे भगवता स्तुयानां स्वामिनीनां मुखान्मुखान्न निःसर्तुमर्हति, किन्तु ग्राम्याणां रसाभासयुक्तानामेव स्यात् । न हि विकचशारदसरोरुहात् तिन्तिणीरसस्पन्दः सम्भवति । अतो व्याजेन प्रश्ने भावगोपनेन गहाग्रस इति मुख्यरसस्थाभाव्यादेव तथोक्तिरिति वुध्यस्व । भगवांस्तु जीवेभ्यः स्वस्य वैलक्षण्यं वक्तुं तत्स्वरूपज्ञानं विना ततो वैलक्षण्यं ज्ञातं न भविष्यतीति तत्स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वरूपमुक्तवान् । अन्यथा स्वामिनीतात्पर्यविषयः स्वयमेवेति तान्न निरूपयेत् ।

१०-२९-१६. भजतोऽनुभजन्त्येक इत्यत्र, तेषां त्रयाणामित्यादि । भजनानुसारेण भजनकर्ता प्रथम., अभजतो भजनकर्ता द्वितीयः, उभयाभजनकर्ता तृतीय । द्वितीयो यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगी । तृतीयो यं भजन्तं न भजते स द्वितीयः प्रतियोगीति ज्ञेयम् ।

१०-२९-१८. भजन्त्यभजतो ये वा इत्यत्र, धर्मशेषत्वेत्यादि । धर्मार्थं यो भजते तस्य धर्म एव मुख्य इति भजनीयस्तच्छेषः । एवं सति भजनकर्तुं पातकादिसम्भवे तद्दोषो निवर्तनीय एव, कृतघ्नतापरिहाराय इत्यर्थः । ननु पुण्येनैव पापनिवृत्तिरित्यस्य तत्र नोपयोग इत्यत आहुः तदीय एवेति । धर्मशेषीय एव धर्मो भजनद्वारा भक्तेषु गच्छतीत्यर्थः । ननु विहितत्वात्तद्भजनस्यापूर्व एव धर्मस्तेनोत्पद्यत इति चेत् । मैवम् । तादृक्फलसाधकत्वेन तद्भजनविधाने भजनीयनिष्ठतादृग्धर्मस्यैव प्रयोजकत्वात्, 'तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्त स्वेन भागधेयेनोपधावती'त्यादिश्रुतिभ्यस्तथा निर्णयात् । अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेत् । न चामूर्तत्वं बाधकमिति वाच्यम्, अलौकिकस्यार्थस्य लौकिक्या निर्णेतुमयुक्तत्वात् । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दिति श्रुतेश्चेति दिक् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेनात्र चापवादनिषेधोक्तेरत्र धर्मापवादसम्भावना स एवात्र धर्म परिगृहीतः, यत्र न तत्सम्भावना न सोऽत्र विवक्षित इत्याशयेनाहुः तत्र धर्मे यत्रेत्यादि । नित्य कर्म कर्तव्यत्वेनैव यत्र क्रियते तत्र तदेव प्रधानम् । यत्र देवताराधनेनैव धर्मस्तत्र सा प्रधानम् । न चोक्तेषु धर्माभावादविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । भगवता हि निर्णयः क्रियते । स च सन्दिग्धे कर्तुमुचितः, उक्तेषु सन्देहाभावादत्राविवक्षितत्वात् ।

१०-२९-१९. भजतोपि न वै केचिदित्यत्र, ये दयाधर्माधिकारिण इत्यादि । धर्मार्थं भजत्सु धर्मं सम्पादयितुमधिकारिणः समर्थास्तान् ये न भजन्ति ते स्वधमा इत्यर्थः । अकृतज्ञत्वादिदोषवत्त्वेन त एवाग्रे वाच्याः । लौकिकमेव निमित्तं

भजने येषां ते लौकिकनिमित्तास्तान् ये न भजन्ति ते उत्तमा इत्याहुः ये लौकिकनिमित्ता इति । त एव आत्मारामत्वादिधर्मवत्त्वेनाग्रे वाच्याः ।

न पारयेऽहमित्यस्याभासे, भक्तिमार्गविरोधमित्यादि । ननु 'नाहं तु सख्य'
१०-२९-२१. इत्यादिना साधनमार्गीयभक्तविषयकमभजनमुक्तम्, प्रकृते च परोक्ष-
भजनमुक्तम्, अनुवृत्तिवृत्त्यर्थं परोक्षभजने च हेतुत्वेनैवं मदर्थेत्याद्युक्तम् ।
तथा चैतद्भजनानुरूपमेव स्वभजनमुचितम्, न तु कामपि मर्यादां स्थापयित्वा । तथा सति भक्तिमार्गविरोधापत्तिः । एतादृशीनां दुःखदर्शनमपि स्वस्य तद्विरुद्धमिति प्राग् उच्यते । अत्र स्वामिनीभजनानुरूपं न भजनमिति हि तदाशङ्का । तत्तु प्रावाहिकधर्मरूपम् । एतदेव भगवताप्युक्तं मद्दत्तयत्फलार्थिनो यादृशं भजनं तत्फलं दत्वा ततो विमुच्य[1] इत्याशयेन 'ये यथा मा'मित्यादि । अत्र यथातथेति पदाभ्यां भजनप्रकारयोरप्येकरूपत्वमुच्यते । प्रकृते च दास्यं प्रकारः । स च भक्तधर्म एव, नत्वीश्वरे सम्भवति । कदाचित्क्रियमाण-मप्यनुकरणवद् भवति । न हि महाराजः कदाचित्संतोषेण स्वसेवकाङ्गमर्दनं कुर्वन् दासो भवति । तथा प्रकृतेपि रसवशात् मानिनीपदपद्मपरागानुरागं कुर्वन्नपि पतिरेव, न त्वन्यथा भवतीति च प्रत्युपकृतिसम्भवो भजनानुरूपं भजनं वा । एवं सति प्रत्युपकृत्यपेक्षया तदभावेन दोषारोपो न कार्यः, अशक्यत्वादित्युक्तं भवति । नन्वेवं सति सुतरां परोक्षभजनमनु-पपन्नम् । न ह्यप्रत्युपकार्यभजनासु दुःखहेतुकृतिः सम्भवतीति चेत् । अत्र ब्रूमः । रसात्मकः प्रभुरित्यविवादम् । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तत्रान्यतराभावे त्वसम्पूर्ण एव सः स्यात्, अतः सम्पूर्णं रसं दत्वा तदुत्तरकालीनदोषारोपात्मकव्यभिचारिभावोत्पत्तौ सच्छान्तिर्वचनैः कृता, तस्याग्रिमरसानुभवविरोधित्वादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेनैतादृशीषु दुःखदर्शनं स्वस्य भक्तिमार्गविरुद्धमित्यपि निरस्तम् । एवं सतीश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन प्रभुराहेत्याहुः भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुमिति । नन्वेतेन स्वस्यैश्वरत्वमेवोक्तं भवति, न त्वेतत्स्तुतिरिति चेत् । अत्रायं भावः । यद्यपीश्वरत्वेनोक्तरीत्या प्रत्युपकारकरणं न सम्भवत्येव, तथापि तर्किनमुच्यते, यदि कथञ्चिन्मयि दास्यमापद्येत, तथापि निरन्तरं दास्यकरणेपि कदाप्यनृणो न भवामीति प्रभुणा निरवद्युत्कर्ष उक्त इति का वाच्या स्तुतिरेतदग्रे । अन्यथा 'विबुधायुषापी'ति न वदेत्, 'स्वसाधुकृत्यं न पारये' इत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । नन्विदमितरभक्तसाधारणमिव भाति । तथा हि । चतुर्वर्गार्थिषु तदानस्य प्रत्युपकृतिरूपत्वेपि प्रायात्यन्तिकभक्तियोगेषु सेवातिरिक्तानपेक्षणात्तस्याश्च स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्किं वा प्रत्युपकृतित्वं

1. विमुच्यते मू. पा. ।

भजेत । प्रकृतेऽपि दास्यातिरिक्तानपेक्षणान्न प्रत्युपकृतिः सम्भवतीति कोऽत्र विशेष इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । न ह्यपेक्षितत्वेन प्रत्युपकृतिव सम्भवति, स्वल्पकृताऽधिकप्रेप्सोरधिककृता स्वल्पप्रेप्सोश्चार्थे व्यभिचारात् । अतः स्वरूपतः पूर्वकृत्यनुरूपत्वं मृग्यम् । तत्रापेक्षानपेक्षे अप्रयोजिके । स्वामिनो भजनानुरूपं भजनमीश्वरेऽपि न सम्भवति, किं पुनर्जीवे । यच्चोक्तं प्राणा यन्तीत्यादि, तत्राप्युच्यते । ते हि पूर्वं सकामत्वेन नियतकर्तव्यत्वज्ञानेन वा प्रवृत्ता मध्ये भगवदनुग्रहेण सेवारसानुभवे जाते यावेभ्यः त्यक्तवन्तः स्वार्थं, न तु मदर्थं तथा । एवं सत्युत्तरोत्तर तादृक्सेवासम्पादनेन तदेकसाध्यसुखदानमेव प्रत्युपकृतिस्तेषु । अत्र तु 'त्वदुपासनाशाः' 'एवं मदर्थोज्झितलोकवेदे'त्यादिवाक्येभ्यो नान्तः पूर्वमेव त्यागः । प्रभौ सहजस्नेहोऽत एव तत्सुखे स्वोपयोगं मत्वा तत्प्रतिबन्धकं दूरीकृत्य स्वं निवेदितवत्यः । अत एव 'यत्ते सुजाते'त्याद्युपपद्यते । अत एवैवं मदर्थोज्झितेत्यत्र स्वत्यागोऽप्युक्तः । स्वार्थमत्यागो लौकिकानामलौकिकानां च पुंसां सम्भवति, न तु यथाकथञ्चिदपि स्वत्यागः । अत्र स्वपदेनात्मोच्यते । तथा च स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एवैतत्त्यागः, भगवदुपयुक्तत्वेनैव तस्य देहादेश्च स्नेह-विषयत्वात् । एवं सति भगवदर्थमात्मा प्रियो, न स्वात्मार्थं भगवानित्यागतम् । खण्डितादिष्वपि स्वसम्बन्धसुखानतिरिक्ततैव दुःखे माने च हेतुः । तथा च भगवत्सुखसम्पादनं केन प्रत्युपकृतं भवेत् । न चैतत्साधनसम्पादनमेव प्रत्युपकृतिरस्त्विति वाच्यम्, अत्र भावस्यैव साधनरूपत्वात् तस्य पूर्वरूपापन्नत्वात्स्वदैन्यरूपत्वेन नियतत्वेना-साधनत्वाच्च । किञ्च । भावस्यैव यत्र भवति तत्र न भगवत्कृत्यपेक्षा, 'यदि कुर्वन्ति मा भजेति' च स्यात् । अयमर्थः । 'नैता मत्ता न स्वहृदयता' इत्युपक्रम्य सदा कथारसासक्तियुक्तानां तेषां 'पश्यन्ति ते मे' इत्यनेन स्वरूपरसानुभवमुक्त्वा एतादृशानामपि 'भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्त' इति कपिलदेवेनोक्तम् । इह तु स्वमार्गे गोप्याङ्गीकार इति न कदाचिदपि तदिच्छानुगत्य इति सम्भवति, तस्य स्वस्य तद्दशत्वादेव । अत एव । न पर्वतागोऽयं धर्मैर्मार्गे इव गेयो स्यात् विशेष इति कथं वदाम, स्वधोतेभ्य इव तरणे । अतः सुकृतं न पारये इति । यद्यपि गोहत्स्वरूपस्य भावस्वभावकार्यं तासां च भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वात् गोपीस्वरूपेऽपि भगवतैव कृतैनो भजनादि नैरपेक्ष्यं आयाति, तथाप्यत्र च पदार्थं भगवद्दत्ता, मायेभ्य इयेतदुक्तं । अत एतेनैतस्यैव प्रत्युपकृततत्त्वरूपत्वमप्युक्तम् । नहि 'न पारये' इत्युक्तमनम् । प्रत्युत एतादृग्भावदातरि प्रत्युपकारमानन्दैकरसी एव स्वत्वं इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । पूर्णानन्दत्वात्पूर्णस्यापि प्रभोरतिदुर्लभ तदस्य तासां न भवेति निश्चयः । न हि सर्वसामर्थ्येन तेन

द्वितीयमीश्वरः कर्तुं समर्थः । अत एव प्रभुणोक्तं 'न शक्यं तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हीति', तथा प्रकृतेपि केवलभावस्य रसात्मकत्वेन भगवदात्मकत्वात्तदनुरूपतत्स्वभावादशक्तिरेव निष्प्रत्यूहेति मन्तव्यम्, अन्यथा ईश्वरत्वमेव न स्यात्, श्रुत्युक्तरूपाभावादिति बुध्यस्व । वैपरीत्यापत्तिरिति दूषणं यदुक्तम्, तत्रोच्यते । कर्मज्ञाने साधनमार्गीयभक्तिं च जीवार्थं कृतवान् भगवान्, फलमार्गीयभक्तिमार्गं तु स्वार्थमाविश्चकार । अन्यथा रसात्मकस्वस्वरूपानन्दानुभवो न स्यात्, 'तस्मादेकाकी न रमते' इति श्रुतेः । तथा च भावदानादेरपि स्वार्थत्वान्नोक्तदूषणम् । नन्वेवमपि 'न पारये' इति नोपपन्नमिति चेत् । न, अस्यानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेप्येताभ्य एव तदनुभवादनुभूतस्य च वस्तुन एवैतादृशत्वेनैवं कथनस्य तत्स्वरूपनिरूपकत्वात् । यथा 'विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धे'रित्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणम्, तथात्रापीति सर्वमनवद्यम् । अत्र पूर्वार्धेनैवैतत्स्तुतिसंपत्तावप्युत्तरार्धकथनस्य तात्पर्यमाहुः **अतो मयी**त्यादिना । अत्रोपकृतेरेव प्रत्युपकृतिरूपत्वोक्त्या तद्भिन्नतदपेक्षायां सोपाधिभजनं कार्यं भवति, तथा च भजन एव तत्सम्भवात् । एतदेवोक्तं **नो चेदि**त्यनेन । तच्च भवतीष्वसम्भावितमशक्यत्वादित्याहुः **न ह्यशक्य**मित्यनेन । प्रत्युपकृत्यशक्तावेव भगवन्निष्ठोपि हेतुरिति ज्ञेयम् । **इत्येकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥**

त्रिंशत्तमाध्यायार्थकथने, त्रिंशत्तमे हरिरित्यादि । इतिशब्दो हेतुवाची । **लीलां चक्रे इति** । लोके प्रकटामिति शेषः । तथा सत्ययं वाक्यार्थः ।
१०-३०० यद्यप्यतिगोप्यत्वादियं लीला न वक्तुमुचिता, तथापि प्रभुर्लोके प्रकटां लीलां चक्र इति हेतोरीर्यत इति, अन्यथा रासलीलेर्यत इत्येव वदेयुः । सा च 'यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभि'रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । एतद्गमेतिदेशेन कामशास्त्रोक्तरीत्यापि सोक्तेत्याहुः **कामकृतामपीति** । इन्द्रो विषयभोगेऽभियुक्त इति तन्नामग्रहणम् । वस्तुतस्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभेन । कामकृता सा हि लोकानुसारिणी भवति । एवं सति यत्र सापीन्द्रादिदुर्लभा, तत्र पूर्वोक्तलीलायास्तथात्वे किं वाच्यमिति भावः । लीलोक्तिप्रस्तावे फलश्रुतिरसंगतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **अस्या इति** । लोके कामकथा तदुद्बोधिका दृष्टेति तच्छङ्कया वैराग्यार्थी कदाचिन्न शृणुयात्, तथा भक्त्यर्थ्यपि, मातृणां रहस्यवार्ता न श्रोतुमुचिता, तथा सति चित्तवैषम्येतिमहान्दोषः स्यादिति शङ्कया, न शृणुयात् । एवं सति विपर्ययेवावशिष्यते । तथा सति तु हीनाधिकारिविषयत्वेनोत्तमत्वं न स्यादित्येतत्सर्वपरिहाराय फलश्रुतिरित्यर्थः । विषयिणं पूर्वं विषयत्वेन श्रवणेपि तत्स्वभावादेव दोषनिवृत्तिपूर्वकं परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । अन्ते प्रभोरस्यास्तात्पर्यमाहुः **लौकिकमपीति** । सर्वथा प्रपन्ना दृष्ट्वाऽदेयमपि स्वरूपानन्दं दत्तवानिति तु वस्तुस्थिति ।

विरुद्धत्वज्ञान एवेत्यर्थः । प्रकृते भगवद्वचनानुभावात्पूर्वसान्निध्यानुभवोऽधुना सम्पन्न इति नानुभवविरोधोऽतो न सन्देह इति भावः ।

गोपिमण्डलमण्डित इत्यत्र, **उत्तरोत्तरेति** । उत्तरोत्तरक्षणसम्बन्धिभिरित्यर्थः ।
१०-३०-३. **पूर्वपूर्वेति** । पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धीत्यर्थः ।

जगुर्गन्धर्वपतय इत्यत्र, **अन्यथा भगवद्धस्तेत्यादि** । अत्रायं भावः ।
यथा भगवल्लीलामात्रोपयोगिनो नटा इव विश्वावसुप्रभृतयः, तथा भगवद्ह-
१०-३०-९. स्तसदनादिमात्रोपयोगिक्रियाशक्तिमन्त इन्द्रादयो दिक्पालेभ्यो भिन्नाः सन्ति,
ते त्वेतद्भुजदण्डमात्रावलम्बाः, तयो रसरूपत्वेन रसात्मकक्रियाशक्तिप्रधानानामेव तत्र स्थितेरुचितत्वात् । अत सुष्ठूक्तं भगवद्धस्तेत्यादि ।

काचित्समं मुकुन्देनेत्यस्याभासः । **उत्पन्नस्य नादस्येत्यादि** । अत्रायं
भावः । अयं नादो न लौकिकः, पूर्वसिद्धो वा, किन्त्वलौकिकोऽपूर्वः ।
१०-३०-१०. स च भगवतोऽन्यभावनिवृत्तिपूर्वकं स्वमात्रविषयकभावोत्पत्त्यर्थं प्रत्येकं
कृतः । अयं च स्वामिनीनामप्युक्तभावानुरूपभगवद्विषयकभावविशेषोत्पत्तौ रसानुभावको भवति । मूलकारणत्वात्स्वामिनीगानस्य तथात्वम् । इदमेवामृतमपायम् । सा च भगवन्नादेनेति तथा कृत । अपरञ्च । स्वामिन्याः स्वरजात्युन्नयने प्राधान्योक्त्या प्रभोरनासह-भावोक्त्या ततः सकाशादस्य माधुर्यं लक्ष्यते । अन्यथा प्रभोस्तारनादेनास्याभिभवे रसाभास एतद्वैयर्थ्यं च स्यात् । साम्ये तूभयोः स्वातन्त्र्येण करणात्परस्परानुनुगुणत्वेन च मिथो रसानुपयोगित्वप्रसंगः । स्वयं नादस्वरूपमज्ञात्वा भगवन्नादं श्रुत्वा[1] तत्स्वरूपनादकरणेपि तथा । अतो भगवद्विनारितानुपूर्वी स्वयं ज्ञात्वा तथैवोन्नीतवतीति ज्ञेयम् । पूर्णरसोदयो भगवति जात इत्यपि ज्ञापनाय तदधीनत्वमपि ज्ञापयितुमेवं कथनम्, नायिकाप्राधान्यस्य एतद्रसस्वभावरूपत्वात् । एवं सति तारनादसाम्यजगत्पूर्णं मधुरेण न भवति । अन्यधर्मनिवृत्तौ ह्येतेन पूर्णं भवति । तदर्थमेतत्स्वरूपे रसाभिज्ञा निरूपिकाधैता एवेति । यथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेस्तदुक्तमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तथैतन्निरूपितधर्मवदेव पुरुषोत्तमस्वरूपम्, नान्यधर्मविशिष्टमित्येतद्गानस्योपनिषद्वाक्यरूपत्वादेतच्छ्रवणेन भगवति प्राकृतधर्मराहित्यज्ञानं स्वस्मिंश्च तत्सम्बन्धित्वेनान्यधर्मराहित्यं तज्ज्ञानं च भवति । तदनन्तरं भगवदानन्दानुभवो भवति । एतत्प्रभुगानकार्यम् । एवं सत्येतेन जगत्पूर्णं भव-त्येवेति सर्वमवदातम् ।

१. तत्पदपूर्व-मू. पा. ।

क्वचिद्रासपरिश्रान्ते यत्र, भगवतः स्थिरत्वायेति । कदाचित् प्रभुर्गदामवष्टभ्य
१० ३० ११ तिष्ठति चलति वा । यथैनस्तत्क्षणरसभङ्गं न भवति, तथा तद्गृहीतस्कन्ध
एव यथापूर्वं मण्डलं नृत्यं चानुवर्तयतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । स्कन्धाधिरूढा-
लिङ्गनमिति । 'रमणचरणमेकेनोरुणाक्रम्य भिन्नश्लथितमपरपादेनाश्रयन्ती तदूरुम् ।
निजमथ भुजमेकं पृष्ठतोऽप्यर्पयन्ती'त्यादिना रसशास्त्रे निरूपितम् ।

हृष्टरोमा चुचुम्ब हेत्यत्र, सदानन्दत्वादिति । चुम्बनेन हि रस आस्वाद्यते ।
१० ३० १२ अधरादिवद् बाहौ न रसोऽतः कथं तयेत्याशङ्कानिरासायेदमुक्तम् । चन्दनाले-
पतार्पयमाहुः विवेकधैर्येति । अङ्गरागस्यानुभावात्मकत्वेन प्रचुरभाव-
विशेषजननाचेन तयोर्नाश इत्यर्थः । बाहौ तथा कृतिर्न लोकसिद्धाऽतः सखीनां समक्षं
कथमेवं करोमीति विवेकः । एकान्तसमयप्रतीक्षया स्थितिर्धैर्यकार्यम् ।

कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तेत्यत्र, अनेन तस्यै स्वविद्येति । यथा सर्ववेदान्त-
१० ३० १३ वाक्यानां निष्पीडिताऽर्थो ब्रह्मविद्या, तथोपनिषदादिवागधिपतिना रसात्मकेन
स्वान्तरेव भक्तविषयकस्नेहरूपाभिर्निष्पीड्य स्थापितं ताम्बूलचर्वितमिति
तथेत्यर्थः । दानप्रयोजनमाहुरनेनैवमेवेति । विप्रयोगदशायामुपस्थितमरणनिवर्तक-
वाक्यकथनेन सचीना जीवयित्री भविष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्या हि ब्रह्मप्रापिका । अत्रापीयं
स्वामिनी प्रियं प्रापयिष्यतीति भावः ।

तत्पतिं गायन्तीत्यत्राभास । अपरा पुनर्वैराग्यात्मकमिति यदि । अत्रायं भावः ।
१० ३० १४ यस्यापि स्नेहातिभरेण विप्रयोगासहिष्णुत्वेऽप्यासां समाधानं न सम्भवतीति
तदापि यथा यासां समाधाने शक्तिर्भवति, तथा पूर्वदत्तज्ञानकार्यसिद्ध्यर्थं
विप्रयोगतिरूपमनुनीयतेन तदापि कार्यस्यासमर्थत्वेन फलाव्यभिचारित्वेन तदापि
स्वकार्यनिवर्तकं तथाऽकरोदिति तापनिवर्तकस्य ज्ञानसहायत्वं च वैराग्ये प्रसिद्धम् ।
यद्यपि स भावोऽत्यासक्तिरूपस्तथापि प्रभुसम्बन्धित्वेन यथा स तथा तथा हस्ताब्जमपि
तथेति । तदेभयोरनुरूपयोर्भयकार्यसम्भवेन विचित्रो महारसात्मको भाव उपपद्यत इति भावः ।
ननु पूर्वोत्तरश्लोकोक्तनायकयोर्मिथो भेदेन सर्वमनुपपन्नमिति चेन् । नैवम् । अत्र
ऐश्वर्यादिषड्गुणरूपा एता एव । अत एतद्विशिष्टमेव स्वरूपं भगवच्छब्दवाच्यमिति निरूप्यते ।
धर्मधर्मिभेदाभावेऽप्यत्र, तथापि धर्मिभेदाभावोपपत्तेः । तथा च भगवतो ज्ञानवैराग्ये वियोगदशायां
स्वामिनीनामेतदर्थं उपयुज्यत इत्युक्तं भवति । एतेन तस्य समये प्रभोरपि रसात्मकत्वेन
स्वामिनीविरहजस्तापस्तेनान्या भवतीति सूच्यते ।

गायन्त्यस्तं विजह्रिर इत्यत्र, इयं क्रिया शक्तिरूपेति । शक्तिरूपा भग-
१०-३०-१५. वत्सामर्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्मिन्सति स्वातन्त्र्यमुचितमिति भावः ।

उपक्रमात्प्राक्षेपि नृत्ये यत्पुनर्वाचोक्तिपूर्वकं नृत्यकथनं तत्कञ्चन विशेषमाश्रित्येति
१०-३०-१६. तमाहुः **अतः परं राधादामोदरवदिति** । अथवा रसावेशजनिता
मर्यादारहिता क्रिया विहार इति तदुक्त्योत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानमिति
न्यायवत् पूर्वनृत्यविरामो ज्ञाप्यते । तथा सति पुनर्नृत्योक्तिरुचिता । तच्चेत्पूर्ववदेव स्यात्तदा तत्यागो न स्यात् । रसार्थमेव तत्करणात्तदुदयं विना तत्यागासम्भवात् । एवं सत्यपूर्वरसार्थमेवापूर्वमेव नृत्यमथोच्यत इति ज्ञायते । तदेवाहुरतः **परमित्यादिना** । **कर्णोत्पलालकेत्यत्र, स्वतो** वेत्यादि । श्रमाभावज्ञापकधर्मथोकथनेन रसावेशादेवैतदपि नृत्यं जायत इति तस्मिन्भवति सति स्वत एव पूर्वविहारवृत्तिर्जातेति सूच्यत इत्यर्थः । अथवा । क्रीडाया अनिवृत्तिः क्रीडानिवृत्तिः । श्रमाभावसूचनेन पूर्वक्रीडाया निवृत्तिर्न स्वामिनीनामशक्यतेति सूच्यत इत्यर्थः । **गोप्य** इति । **भगवत एवे**त्यादि । भगवत्साम्येन नृत्यकृतिर्न पूर्वशिक्षया गोपजातीयानां, तत्रापि कुलवधूनां, तदसम्भवात्, किन्तु तथा रसाविर्भावो येन तथा नृत्यं स्वत एवाभूदिति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

रेमे रमेश इत्यस्याभासे, **ननु प्राकृतीभि**रित्यादि । अत्राप्राकृतीत्वं निरूपयितुं
तद्विपरीतधर्मोक्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मानन्दरूपत्वेनाप्राकृती रमा ।
१०-३०-१७. भगवांस्तु तदीशत्वेनाप्राकृतीरमणैकस्वभावः, तेनात्र रमणोक्त्यैवाप्राकृतीत्वमप्युक्तमेव भवतीति भावः । किञ्च । स्वामिनीनामप्राकृतत्वे का नाम शङ्का, यत एतत्सम्बन्धद्वारैव रमापि प्रभुसम्बन्धं प्राप्तवती, नान्यथेत्याहुः **रमापि भगवदाज्ञये**त्यादि । तदुक्तं 'श्रयत इन्दिरे'त्यादि । तथा च स्वामिनीषु प्रभोः स्नेहभरदर्शनेन स्वयं तत्र प्रविश्य तद्द्वारा प्रभुसम्बन्धं प्राप्तुमिच्छन्त्यपि तन्महत्त्वस्फूर्त्या स्वयं न प्राविशत्, किन्तु तदार्तिं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं प्रभुणाज्ञापिता तथाकरोदिति ज्ञापनायोक्तं **भगवदाज्ञयेति** । अपरञ्च । यदा नागरीवदस्मदतिरिक्तायाः प्रभुसम्बन्धो मा भवत्विति चित्तकौटिल्यं स्यात, तदा रमा न तथा कर्तुं शक्नुयात्, एतास्तु सर्वथाङ्गीकृतरजसम्बन्धिन्य इत्यतिसौजन्यादिगुणवत्य इति सुखाराध्या इति रमायास्तथाकरणमित्याशयेनाहुस्ता **अप्यधिष्ठानयोग्या** इत्याहेति । नन्वेतदसम्प्राप्त्यर्थं ह्येतदाज्ञापनम् । सा चोभयोरपि दम्पतिवभावस्य जागरूकत्वेनासंभाविता । एवं सति प्रियस्यापि पूर्वभावविलक्षणभावो पत्या रमागामप्रसंगेन पूर्वरसस्यापि भञ्जिकेयमाज्ञा, स्वौध.स्पर्शमप्यसहमाना शिशवस्थमपि क्षीरं नीरं पाययन्ती गौरिवअतस्तत्सम्पादनमनुचितम् । किञ्च । ब्रह्मभावे हि ब्रह्मानन्दाविर्भावो, रमा चैतद्रूपा ।

स्वामिन्यस्तु ततोऽधिकभगवद्रसभावत्वयोऽतस्तत्सम्बन्धोऽत्राशक्यवचनं इत्याहुर्नन्वेत-द्प्यनुचितमित्यादिना । अत्रार्भकदृष्टान्तेन समाहितेरयमाशयः । यदुक्तं रमावेशे रसाभासप्रसंगः पूर्वरसविच्छेदश्चेति, तत्रोच्यते । यथा स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् बालो दर्पणादौ गृहादिप्रतिबिम्बे सत्यपि स्वप्रतिबिम्ब एव रमते, न तु तदन्यस्मिन्, अत एव मूले स्वपदोपादानम्; तथा स्वामिनीषु रमासमागमेपि स्वस्य रसरूपत्वेन तदात्मकान् भावान्यत्र दृष्टवांस्तत्रैव तदनुरूपभावचेष्टावानेव रेमे, न तु रमास्फूर्तिरपि, येन भावत्वज्ञानेन पूर्वरसविच्छेदः स्यात् । तस्य रसस्य तादृक्स्वभावत्वादेव तथात्वं प्रभोः । अर्भकस्वस्वभावस्य तथात्वात्तस्यैव । रमायास्तु भगवति भर्तृभावत्वेन न मुख्यरसप्राप्तिः, अत एव 'नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरते'रिति श्रीमदुद्धववचनम् । किन्तूक्तभावविशिष्टप्रियाङ्गसंगित्वेना-ङ्गनाङ्गसंगित्वेनैव पूर्वमननुभूतजातीयः कश्चनानन्दविशेषः समजनि, येन सर्वविस्मृतिरभूत् । एतेनैव रमाप्रवेशे स्वामिनीनां भाववैलक्षण्येन पूर्वरसविच्छेद इति निरस्तम् । नहि प्रतिबिम्बाश्रयस्य ज्ञानं लोके क्वचिद्दृष्टचरम् । ज्ञानस्य तद्धर्मत्वेन तत्र तदसम्भवात् । अपिच । स्वामिनीनां प्रभोश्च तज्ज्ञानेपि न काचित् क्षतिः । यतो रसाभासभावाभासैर्मुख्यो रसः पोष्यते । प्रकृते च तदावेशात् क्षणमात्रं तथाभावोऽग्रिमक्षणजायमानरसविशेषानुभा-वक इतीष्ट एव । अतः प्रस्तुतस्वीयभावधाराभरेण शिवयरधभाण्डान्यप्यतिशयेन पूरयन्त्यद्मुना गौरीवेयमाशेयुचिततरा ।

यच्चोक्तं भ्रमभावभावात् तदानन्दरूपाया रमायाः सम्बन्धोनुपपन्न इति तत्रोच्यते । न हि भजमानात्मकमाधनेनाविर्भवद्ब्रह्मानन्दो रमा, तस्य तद्विशिष्टेषु पुरुषेष्वप्याविर्भावात्, अस्याः पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वात्, किन्तु पुरुषोत्तमस्य रसात्मकत्वेन स यावद्विधस्तावद्विधोयं निरूपणीयः । तथा च स्निग्धद्म्पतीभावोऽप्येकस्तत्प्रकार इति तदात्मकानन्दप्रकाशिका । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति श्रुते स्वयमपि तदर्धत्वेनानन्दरूपा । अतस्तः पुरुषोत्तमस्य या शक्तिः सा रमा ब्रह्मानन्दशब्देनोच्यते । तथा च एतादृश्याः सम्बन्धयोग्यतास्तीत्यत्र प्रवेश उपपद्यत इति । स्वामिनीनां प्रभोश्च रसानुसन्धानपक्षमाश्रित्य 'बालको ही'त्यारभ्य 'यथापयित्यै'त्यन्तो ग्रन्थ उक्तः । अनुसन्धानपक्षमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादिः । अत्र ब्रह्मपदेनो-द्दीपनानुभावकत्वात्तन्निमित्तविभाविनो व्यभिचारिभावपुष्टो मुख्यो रस उच्यते । अविकृतो नित्योऽयं रस इति ज्ञापनाय ब्रह्मपदोपादानम् । ब्रह्मानन्दपदेन पूर्वोक्तो मुख्यरसपोषको रमावेशजनितो भावविशेष उच्यते ।

ननु स्वसामर्थ्यादिस्थापनेनैव चेद्रमणम्, तदा स्वेन उत्तमनायिकाचार्यस्य स्वामिनीषु भगवतश्च स्वसामर्थ्यादियोजनयासंगेनोत्तमरसाननुभवप्रसंग इत्यरुच्या पक्षान्तरं

वक्तुं तेमिद्धावर्यति नन्वेतदपी यादिना । सामर्थ्यादि योजयि वा रमणे क्लिष्टकर्म वप्रसंगे नोनुचितमिदमित्यर्थः । पक्षान्तरे दृष्टान्तस्यामासमाहुः किमनेनेति चेदित । स्वामिनीनामेवार्थे अस्या लीलाया क्रियमाणयादमावेशेन रमणेन स्वामिनीनां किं फल सम्पादितवानित्यर्थः । इयमाशङ्का दृष्टा तेनापास्यते । तथाहि । यदा यशोदारोहिण्यादिसमक्ष तं संकोचतः स्वयमालेपायकरणेना वार्तानां व्रजसुन्दरीणामार्तिहरणार्थं बालभावव्याजेन तदुरस्सु विविधविहारान् करोति, तदैतासा रसरीत्यैव रसपूर्तिरार्तिहरण न भवति, अन्यासा तु विचित्रवालचेष्टावर्शनेन बाललीलारसानुभव एव भवति, एवमिहापि स्वामिनीना निजरसभावानुरूप एव रसानुभवो रमायास्त्वेतत्प्रसंगेन निजभावानुरूप एव स इत्यर्थः । तथा च दृष्टा तद्वयमत्र ज्ञेयम् । यथार्भको रमे तथेत्येकः, अभिमथापरः । सात्रि यास एव तथाविधो यथेति । अत्रावृत्तेनार्भकपदेन लौकिकः स उच्यते । द्वितीयो दृष्टान्त पूर्वोक्तप्रकारक एवैदवाचार्यैरत्र नोक्तः । एवं सति रमाप्रवेशत एवात्र रमणयोग्यतेति कथि न्त्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेत्यादि ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्चेत्यत्र । एतस्मिन् वाक्य उक्तयावद्धर्मविशिष्टेन येन सम

१० ३० १९ यस्योक्तस्यानुक्तस्योभयोर्वा समुच्चयस्तस्य तयोर्वा तावद्धर्मवत्त्वमावश्यकमिति चन्द्रेपि कामार्दितत्व चकारेण बोध्यते । तत्रैतस्मि वाक्येऽनुक्तोऽप्युद्धृतश्चन्द्रो प्यनेन समुच्चीयत इत्याहुः आनन्दमयोऽपीति । अग्रे लौकिकेदार्निरूपणम् । उक्तसमुच्चितमर्थमाहुः चकारादित्यारभ्य तथा चन्द्रोऽपीत्यन्ता । भगवति निवेशनार्थमित्यारभ्य जात इत्यन्तेनालौकिकस्येदाः कथनम् । अन्यथा तथा चन्द्रोपीत्यतिदेशेनैव कामार्दितत्व प्राप्तमेवेति पुनर्नोक्त स्यात् । अत्रैव निरूपणे नियामकमाहुः अनेनाग्र इत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । 'एव परिष्वङ्ग'त्यादिना रसशास्त्रोक्तरीत्या रमणोक्त्या सहस्रवणादिकमपि प्राप्तमेव भवति, तस्य तावद्रूप त्वात्, परं तत्खण्डरूप भगवति स्पष्टतया तत्रोपपादयितु शक्यत इति गोप्य शब्द प्रकट न वक्तु शक्यमित्यनेन प्रकारेण शुकदेवैर्ज्ञापितमित्याचार्यैस्तथाऽगादि । सोमस्य रेतोरूपत्व श्रुतिसिद्धमिति नानुपपत्तिः काचिदशानिवर्तन इति दिक् । ननु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनैव सर्वमुपपद्यत इति किमेतत्प्रवेशेनेति चेत् । मैवम् । अस्य रेतोरूपत्वात्तस्य चाध्यात्मिकरूपत्वेन स्वरूपान्तर्गतत्वात्तेन रूपेण प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तस्य तत्रैव स्थितत्वेन साधाय इति वाच्यम्, प्रकारबोधनपरत्वादस्या लीलाया । अन्यथा तमिस्रायामिव लीला न स्यादिति ।

आत्मारामोऽपि लीलयेत्यत्र, चन्द्रप्रवेशादिति । तत्पात्रस्य भावपात्रत्वादिति

१० ३० २० भाव । अस्यामपि दशायामिति । प्रमाणसिद्धत्वेनोभयोरविरोधाभावादिति भाव । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभि । वस्तुतस्तु लीला

स्वरूपात्मिकेति तन्मध्यपातिन्योपि तथैवेत्यात्मरमणमेवात्रापी याशयेनाहुः तत्रापि आत्मरमण एवेति । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'गोपीनां तत्पतीनां चे'ति श्लोकम् । लीलापदध्वनितमर्थमाहुः यथा मद्दानपीत्यादिना । ईश्वरोऽपि सत्राथिरूपप्राधान्येन स्वस्य गौणभावेन रमे, तस्य रसस्य तथात्वादित्यर्थः ।

गोप्यः स्फुरदित्यत्र, गाने हीति । एवमत्र ज्ञेयम् । पूर्वश्लोकेन हि स्वाधीनभर्तृकात्वमुक्तम्, अस्मिन्नपि कुण्डलकुन्तलगण्डशोभा प्रियकरकमलसम्पा-
१० ३० ४२ दितैव । अत एवास्या मानधारणे हेतुत्वम् । स्वनिष्ठत्वेन सहज रसस्य । एवं सत्युत्साहविशेषो यो गानजनकः स रजोगुणशब्देनोच्यते । तथा च पूर्वं मानेन दुःखमभूदिति तादृशत्वाभावाय गुणगानमिति । अत्रैव मूलभूतगुणेति । भगवच्चातुर्यकार्यमित्यर्थः । गानजः पुष्टो भावविशेषोऽलौकिकैष्टसाधकत्वेन पुण्यपदेनोच्यते ।

ताभिर्युत इत्यस्याभासे, तुल्याभिरिति । निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भावैरानन्दात्मकत्वेन च तुल्याभिरित्यर्थः । अत एव प्रतिपेक्ष सम्पत्स्यते । रमण
१० ३० २३ जलस्थलभेदेन द्विविधम् । तच्च पूर्णरात्रिसाध्यम् । तत्रैतस्य पूर्वावितरस्यारम्भ इति महारात्रसमय इत्युक्तम् ।

वैमानिकैरित्यस्याभासः । ननु देवैरिति । अविचारमत्यर्थं बहुभिरेकदा कृतः परिषेको लोके व्याकुलतासम्पादको दृष्ट इत्यत्रापि तथा सम्भावनयान्तर-
१०-३० २४ ङ्गभक्तैः स्वामिनीषु शनैः परिषेकः कार्यो नैवमिति विज्ञप्ति कथं न कृतेत्यर्थ । अयस्य भक्तस्यापि तदा दर्शनं दुर्लभम्, परन्तु पूर्वं विमानशतसङ्कुलमित्युक्तमिति तत्स्थितानां दर्शनं सम्भाव्यते । तेषां तु प्रभुलीलोपयोगिमण्डपस्थितिलक्षणसम्बन्धेनैव जनितानन्देन भगवदिच्छया पुष्पवृष्टिस्तुतिरसाभिनिवेश एव भवति, न तु दर्शनमपीति भाव । यद्यपि दर्शनेपि तैर्न किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, भगवदतिरिक्तस्यैतासु वक्तुमनधिकारात्, तथापि यदन्यत्र दुःखदं दृष्टं तदेताभिः कृतं प्रभोरतिसुखदमिति ज्ञापयितुमाचार्यैराभासस्तथोक्तः । अत एवात्तगजेन्द्रलील इत्युक्तम् । अत एवोत्क्षिप्तजलप्रतीकार उत्तानपाणिभ्यां सम्भवत्यपि प्रभुर्न करोति, प्रत्युत तदभिमुखमेव बाहू प्रसारयतीत्याशयेनाहुः सर्वे देवा इत्यादि । बाह्वोर्देवतारूपत्वेन तदवयवभूताङ्गुलीकरतलादीनामपि देवत्वमिति भाव. । अन्यथा लोके इति । भगवता निवारणे कृते स्वामिनीलक्षणे लोके तथा न भवेदित्यर्थः ।

यथा मदच्युदित्येतत्तात्पर्योक्तौ, ततः अविचारेणेति । पूर्वस्या लीलाया
१० ३० २५ देशकालनायिकाविचारपूर्वकं रमणं कृतम्, तदनन्तरं न तथेत्यर्थः ।

प्रश्नतात्पर्यं तु लौकिक्यपि यदा दृष्टिरित्यत्र निरूपितम् ।

प्रतीपमाचरदित्यत्र, धर्मो नष्ट इत्यादि । अधर्मनाशधर्मस्थापनतत्करण-
१०-३०-२८. तदुक्तितद्रक्षाणां पूर्वमुक्तानां प्रतीपा अर्था अनेनोक्ताः ।

नैतत् समाचरेदित्यस्याभासः, ननु तेजीयसामपीत्यारभ्य न्यायादित्यन्तः ।
यद्यप्येतत्समाहितिर्नैतेन श्लोकेन भवति, तथाप्युत्तरार्धेऽन्यस्य कर्तुर्नाशो-
१०-३०-३१. क्त्येश्वराणामनाशज्ञापनेन च समाहितिर्भविष्यतीत्याशयेनेदमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । अन्तरङ्गैरेवेत्यग्रे वक्ष्यन्ति च ।

इच्छयात्तवपुष इत्यत्र, वपुष्शब्दस्य वपुष्प्राकट्यपरत्वमित्याचार्याणामाशयः ।
[1](अत्रैवाग्रे यथान्नभेदेनेति । यावदस्यान्नेन देहः पोषितो भवति,
१०-३०-३५ तावत्तदीयत्वेन लोके व्यवह्रियते । पुनरन्यस्यान्नेन पोषितः स एव तावत्तदीयत्वेनापि व्यवह्रियते । एवमेकदेहस्यान्नभेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।)

योन्तश्चरतीत्यत्र, वस्तुतस्तु नायमित्यादि । देहत्वतत्तन्निषेधोऽत्र क्रियते ।
प्रभुस्तु स्वत एव पुमान् । अत एव श्रुतावेकस्मिन्नेव वाक्ये पुरुषं पुरुष-
१०-३०-३६. विधमित्युक्तम् ।

भजते तादृशीः क्रीडा इत्यत्र, तत्तद्धर्मप्रवेशेति । श्रोतॄणामिति शेषः ।
यल्लीलाश्रवणमेव भगवद्भावसाधकम्, तल्लीलामध्यपातिनां स्वरूपं किं
१०-३०-३७. वक्तव्यमिति भावः ।

ब्रह्मरात्र इत्यत्र, वासुदेवपदतात्पर्यमाहुः यतो भगवानित्यादि । दिवा
विप्रयोगजार्तौ सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न स सदा दर्शन
१०-३०-३८. इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यते ।

श्रुतिसिद्धरसात्मत्व प्रकटीकृत्य भूतले ।

क्रीडन्मल्लोचने शश्वच्छ्रीशौरी रुरते प्रभुः ॥ १ ॥ इति त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशाध्यायं विवृण्वन्त उक्तलीलानन्तरमन्यभजनं कुतुकादपि व्रजवा-
सिनामनुपपन्नमित्याशङ्क्य इदं प्रकरणं न सर्वथा पूर्वप्रकरणमध्यपातीति
१०-३१-०. ज्ञापनाय पूर्वप्रकरणार्थमनूद्यैतदुक्तितात्पर्यमाहुः नामलीलात इत्यारभ्य हरिणैव त्वित्यन्तेन । नामलीलातो यो रसस्तदर्थमन्यभजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यत इत्यर्थः । यथा रूपलीला स्वतन्त्रा, तथा नामलीलापीति ज्ञापनाय भिन्नोपक्रमेणैतत्प्र-करणारम्भः कार्यः । तत्रान्यभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यज्ञानमङ्गं तदर्थं तदोच्यते ।

1. ( ) चिह्नान्तर्गतं श्रीहरिरायपुस्तके नास्ति ।

एवमुद्धृतभक्ता इति । इन्द्रभजननिवृत्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतावान्पर विशेषो शुद्धपुष्टिलीला-रसानुभवे वैष्णवधर्माणामपि त्यागोऽङ्गम् , नामलीलारसानुभवेऽन्यदेवताभजननिवृत्तिस्तथा, न तु विहिताना भगवद्धर्माणामपि । विधेरपि नामलीलामध्यपातित्वान् मर्यादापुष्टिभेदेन तत्र द्विविध मर्यादामिश्रपुष्टिमार्गीया: पूर्वाध्याये कथ्यन्ते । शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये । मर्यादामार्गस्य सदोषत्वज्ञापनाय शङ्खचूडप्रसङ्गः ।

रजनीं तां महाभागा इत्यत्र, अग्निमानिष्टमिति । सर्वथा परिग्रहो भाग्ये महत्त्व तद्रत्वादेतेषामन्यभजने दुःखसम्भव, उपेक्षाया तु सुखमेव
१० ३१ ४ भवेदिति भाव ।

स्वेन पाप्मनेत्यत्र, पूर्वं हीति । ब्रह्मस्वापहारस्य सर्पयोनिफलकत्वादिति भावः ।
प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्नित्यत्र, तत्र नैते पितादय इत्यादि । सर्पवादीनाधि-
१० ३१ १६ कारित्वादेव कथनमिति ज्ञेयम् ।

तदात्मवैभवमि यत्र, यत्र क्रियाज्ञानादीनामिति । तेषा प्रयोजनाभाव इत्यर्थः ।
कदाचिदथ गोविन्द इत्यत्र । इदं हि लीलेत्यादि । तत्तत्काल एव
१० ३१ १९ कर्मविधानात्तामन्लीला कालप्रधाना । स चोपाधिरूपत्वेन स्वयक्षयिष्णुरन्यानपि कालयति, दैत्याश्च तादृशा इति तदनुगुणः कालो भवतीति—कालप्रधाने मार्गे दैत्याना बाधकत्वमावश्यकम्, राजसे मार्गे तामसाना प्रभावस्योचितत्वाच्च । एव सति तन्निवारणे भगवन्माहात्म्येन जातेपि तत्र नामलीलात्वस्यैव प्रयोजकत्वात्त माहात्म्य नामलीलापर्यवसायेव भवतीयप्रजाय मणिदानेन ज्ञाप्यत इत्यर्थ । अत एव प्रकृते शिवरात्रिरात्रिनिशासुखसमान-नायुक्तानि । तत्र बाधनिवारणस्यावश्यकत्वायाहुः लौकिकालौकिकेति । लौकिकं शङ्खचूडवधगणादि दर्शनमात्रेण ब्रह्मशापादिहितस्यापि नाशोऽपूर्वरूपसम्पत्तिश्चालौकिकम् । ज्ञात एव । लौकिकैः प्रत्यक्षतया ज्ञात एवेत्यर्थः । विपरीते बाधकमाहुरन्यथेति । लौकिकालौकिकमाहात्म्याननुभवे फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन तथोत्प्रेक्षापरत्व कल्प्येत । यथा यजमानस्य बर्हिर्मुष्टिरूपत्व प्रत्यक्षबाधितमिति यजमान. प्रस्तर इति वाक्य यागोपयोगित्वेन, उभयोस्तत्वेनोत्प्रेक्ष्यते यजमान इति कल्पयन्ति । वस्तुतस्तु लौकिकमानानुरोधेन वेदार्थबाधका भ्रान्ता एव । यतो लौकिक मानमलौकि-कार्थसमर्पणे न समर्थम्, अतो यथाश्रुतार्थ एव प्रामाण्य श्रुतेर्मन्तव्यमिति भावः । क्रियाश-क्तिप्रधान इति । इदत्वेन देवत्वस्येति भाव । अनेन मध्यमाधिकारिणामिति । प्रमाणरूपत्वाद्देवपराणामपि युगपदङ्गीकारेणेति भावः । अत एवैतादृशानामधिकारिणामन-न्यत्वभङ्गोपि नेत्याहुः अन्यथेति । आवेशाभाव इत्यर्थः । तेनैव तेषामङ्गीकारात् तद्भङ्ग

इति भावः। अद्भुतविक्रम इत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः केवलार्थपराणामिति। अत्रायमर्थः। अद्भुतं हि लौकिकोपपत्तिरहितं मनस उल्लासकं भवति। प्रकृते वेदरूपरामस्य विक्रमः क्रियाशक्तिफलरूपो विचित्र स्वर्गादिस्तन्निरूपकस्य वेदस्य श्रुतितात्पर्याविदुषां यथाश्रुतार्थपराणामुपयोग। वस्तुतस्तु स्वर्गशब्देन 'यन्न दु खेन सम्भिन्न'मिति वाक्यादात्मसुखमेवोच्यत इति तत्त्वनिबन्धे विस्तृतं पितृचरणैरिति तात्पर्यविदन्यभजनराहित्येन प्रभुमेव भजेत्। तथा च केवलार्थपराणामित्यस्य यथाश्रुत्यर्थपराणामित्यर्थो वेदपक्षे। भगवत्पक्षे तु स्वप्रयोजनपराणाम्, न तु निरुपधिभगवत्पराणामित्यर्थः। अत्र स्वरक्षा काममुखं च स्वप्रयोजनम्। एवं सत्यधिकारिभेदेन भजनभेदा फलभेदोपीति तदुपपत्त्यर्थमुभयरूपेण क्रीडेति भाव। विपरीते बाधकमाहुः अन्यथेति। उभयरूपेणैतल्लीलाया अकरणे शङ्खचूडवधः स्त्रीणां स्वप्रयोजनसमर्पणं चेति कार्यद्वयमेकेनैव रूपेण न सम्भवतीति तद्रक्षार्थं रूपान्तरं प्रकटनीयं स्यादित्यर्थः। नामलीलायां शब्दप्राधान्य मत्वा पक्षान्तरमाहु वेदे वेति। यदि साधनरूपेण यथाश्रुतार्थपराणामर्थनिरूपणं फलरूपेण च तात्पर्यविदुषामितरनिराकरणं न कुर्यात्तदा 'हिंसायां यदि राग स्यादत्र एव न चोदने'ति वाक्या'त्तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति वाक्याच्च यागादिविधीनां 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति वाक्यस्य तदितरभक्षणनिषेधपरत्ववद्यागातिरिक्तकर्मनिषेधपरत्वमेव सिध्यति, न तु यागविधानपरत्वम्। अकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यकर्तव्यताकरविधानपरत्व चेत्येकस्यैव विधे स्वार्थपरत्वे स्वार्थातिरिक्तनिषेधपरत्वं चेति द्विगुणा वृत्तिः स्यादित्यर्थः।

विरजाम्बरमित्यत्र, शुद्धा मायेत्यादि। वेदमार्गे हि द्विधा प्रवृत्तिः। कर्मजडत्वेनैका, भगवदिच्छा चान्या भगवत्परत्वेन चान्या। उभयत्रापि माया
१०-३१-२१. सहकारिणी। तत्र रजस्तमोयुक्ताऽऽद्ये। एतद्रहिता द्वितीय इति तथेति भाव।

उदितोडुपतारकमित्यत्र, प्रमाणं चन्द्र इत्यादि। अत्रायं भाव। अत्र हि रामप्रभ्वोर्लीलोच्यते। तौ च प्रमाणफलरूपौ। सामग्र्यपि तद्रूपैवोच्यते।
१०-३१-२२. तथा च रसप्रमापकत्वादिन्दुस्तथा। 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणी'ति श्रुतेः सुकृतफलानुभवसामग्र्यतिजोरूपत्वादुडुना तदुदयोक्त्या फलोदयो ज्ञाप्यत इति। मत्तालिजुष्टमित्यत्र, षट्पदत्वादिति। गत्यर्थशब्दानां ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानसाधनपदत्ववत्त्वमत्र सूच्यते। तानि दर्शनरूपाण्येवेति सर्वज्ञत्वम्।

मणिमादाय भास्वरमित्यत्र, मणिग्रहणेन मणिगता देवतेति। गृहीतेति शेषः। तदधिष्ठानं विना भास्वरत्वाभावादन्यथा विशेषणं न वदेदिति भावः।
१०-३१-२२ ताः कामयतीति पक्ष इति। वल इति शेषः। उपभोगायान्या अपि कामयन

इति ज्ञापनाय बहुवचनम् । नन्वेवं चेद्देवताया एव ग्रहणमुचितम्, न तु मणेरपीत्यत आहुः तत्रैवेति । मणिनियामकत्वलक्षणाधिकाररूपं देवतायै हि भगवद्दत्तम् । तच्च तत्रैव स्थिताया भवति । तथा च तत्रैव मणावेव स्थिता या देवता वै भजते तस्या अपीत्यर्थः । यत्किञ्चित्करोतीति । यन्मार्गसम्बन्धि यत् करोति तत् तन्मार्गाधिष्ठातरि तथेत्यर्थः । प्रकृते प्रमाणमार्गसम्बन्धिफलाप्रक्रमण्याहरणं कृतवानिति तथेति भावः । तर्हि सर्वमूलत्वाद्भगवतस्तत्रैवास्य स्थापनमुचितम् । प्रभुकरस्पृष्टस्य मुख्यभावस्थानुपपन्न इत्याशङ्क्याहुः प्रमाणबलमेवेति । [इत्येकत्रिंशोऽध्यायः ॥]

द्वात्रिंशाध्यायार्थोक्तौ, द्वात्रिंशेऽन्तरित्यादि । यद्यप्यानन्द सर्वत्रैवा-न्तरेवानुभूयते, तथापि बाह्यरमणे शरीरचेष्टयोरेव प्राधान्यात्स्वरूपस्य मूर्तत्वेन
१० ३२० तदात्मकानन्दस्यापि तथात्वाच्छरीरेन्द्रियादिष्वपि स्वरूपतः स्थापितस्य मनसाऽनुभवो भवति । प्रकृते त्वन्तःसङ्गेन प्रकारेणाऽऽदेन शरीरेन्द्रियादिषु बाह्यरमणेनेव धर्मो भवतीत्यभिप्रेत्यान्तरित्युक्तम् । स्वानन्दं पूरयामास इतीर्यत इति सम्बन्धः । ननु धर्मिस्वरूपविरहजदुःखनिवारणं धर्मरूपेण गुणगानेन कथं सम्भाव्यते । तत्रापि स्वरूपेणैवानन्दपूरणं चेत्यत आहुः येनैवेति । यथा स्वरूपं पूर्णानन्दात्मकम्, तथा नामलीलापीति सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा । येन स्वरूपलक्षणेन हेतुना पूर्वं तथा कृत-वांस्तेनैवान्तःस्थितेनैवोद्रेकेण मुखकमलद्वारा निर्गतेनाधुनापि तथा कृतवानित्यर्थः । एतदेव विवृतमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । यद्वा । यथा यथा स्वविषयिका भक्तानामार्तिं पश्यति भगवांस्तथा तथा मुदितो भवतीति वस्तुस्थितिः । दिवा विरहार्तिपूर्णानां सायं मिलने यो रसो भगवतः स न दिवा सङ्गमे सतीति च येनैव स्वानन्देन स्वयं पूर्णानन्दो जातो भक्तैस्तादृशं तं पूरयामासेत्यर्थः । यद्यपि गुणगानं भावस्वभावादेव भवति, न तु प्रयोजनानुसन्धानेन, तथापि पूर्वभावस्थैर्यमप्यनेन भवतीत्याहुः अन्तःप्रविष्ट इत्यनेन । पूर्वं या नादद्वारा सुधा प्रविष्टा भावात्मकभगवदात्मिका 'रम्या वेणोरधरसुधया पूरय'न्नित्यत्र निरूपिता सा पूर्वोक्तप्रकारैर्बहिः फलानुभवपर्यन्तैः क्रमेण पुष्टा सती स्वविषयरूपं स्वपोषकं बहिः सम्बन्धमलभमाना तदर्थं स्वयं गुणगानरूपेण प्रकटाप्यलब्धविषया सती स्वप्राकट्यात्पूर्वमन्तः साक्षात्प्रियप्राकट्यात्पुनस्तत्रैव स्वस्या यासां च श्रोत्रद्वारा प्रविष्टा तत्र स्वविषयं पोषकं प्राप्य सुस्थिरा जाता । तदेतदुक्तमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । युग्मश्लोकैर्गाने हेतुमाहुः शब्दार्थयोरिति । पूर्वं नादमात्रमनुभूतमिति नादप्राधान्येन 'अक्षण्वता'मित्यादिना गीतम्, अधुना स्वरूपानुभवोऽपि साक्षाद्वृत्त इत्युभयोरपि महारसरूपत्वज्ञापनाय द्वाभ्यां कथनमुभयोरप्येकरूपत्वमिति ज्ञापनायैकवाक्यता चेत्यर्थः । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः सर्वेष्विति ।

निरूप्यते यत इति शेषः । अत्र हि वर्षे वर्षे यावती लीला प्रभुः करोति, तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनीभिर्गीता, न त्वेतावन्मात्रेति ज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य द्वादशमासात्मकत्वात् माससमानसङ्ख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्त इत्याहुः अतोऽत्रेति । किञ्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमासेऽपि यत्करोति तदपि स्वामिनीभिर्गीयत इति ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः आद्यन्त इति । समाहारोऽत्र । तत्र प्रतिपाद्यं रूपमाहुः प्रक्रम इति ।

१० ३१ १ गोप्य कृष्ण इत्यत्र, केवलपदादिति । गात्रजयोपितामितिवदपकर्षज्ञापकधर्मानुक्तिपूर्वकं शुद्धमात्रज्ञापकगोपीपदाद् रासमण्डलमध्यस्था एवोच्यन्ते, न तु पूर्वाध्यायोक्ता इत्यर्थः ।

अन्ययुग्मद्वयतात्पर्योक्तौ जानाति भगवानेवेति । ततः पुंस्त्वेति । त्रिविधेष्विति
१० ३२ २ शेषः । लतानां तरुमध्यपातित्वेव पुंस्त्वेव गणना कृता । वलितभ्रुरित्यस्याभासे, मानुषभावादिति । मानुषभावमनतिक्रम्य लीलां करोतीति तथोक्तम् ।

मुकुन्दतात्पर्योक्तौ वेणुनादेनेति । परोक्षवादोऽत्र कृतो, विवक्षितार्थस्य गोप्यत्वात् ।
१० ३२ ३ शुद्धिर्भगवद्भावाद्यभावराहित्यम्, मोक्षो भजनानन्दानुभवः ।

हन्त चित्रमित्यत्र, सोमोत्पत्तौ निर्णय इति । तत्रामावास्यायां सोमस्य दिवा स्थितिस्थानमुक्तम् । 'त्रिमुहूर्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्तं जले वसेत् । त्रिमुहूर्तं वसेद्गोषु
१० ३२ ४ त्रिमुहूर्तं वनस्पता'विति । एवं सति दिनस्य द्वादशमुहूर्तात्मकत्वात्प्रतिमुहूर्तं या या लीलां प्रभुः करोति, सा सा लीलाऽत्र नीयत इति सङ्ख्यया ज्ञापितं भवति । लीलासहितो भगवान् हृदि प्रकट इति यदा यां लीलां प्रियः करोति, तदैव सैव लीला स्वामिनीहृदयेषु स्फुरतीति नानुपपत्तिः काचित् । हारहास इत्यत्र, कालमुक्ताहारतुल्यत्वे चित्रता नास्तीति यथा रत्नैरियुक्तम् । अधरप्रभाभिररुणत्वं दन्तानां सहजम् । हासविभागस्थैर्यसूचितमर्थमाहुः अनेनेति । भगवत्स्नेहेन सर्वात्मना मायापगमः प्रमाणबलम् । तत्स्थैर्यकृत्या तु तन्निराकरणं भवति । एवं सति स्नेहमायाकार्ययोः सहभावकरणेन भगवत्स्नेहवतोऽपि जगतो व्रजीयजीवरूपस्य प्रपञ्चे विषयरूपे तथात्वं तयेत्यर्थः । इदमप्येकं चित्रम् । एतादृशस्य सूचितस्यार्थस्योक्तौ हन्तेति खेदोक्तिबीजम्, भगवति रागवतामन्यत्रापि रागदर्शने भक्तानां खेदोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तु स्नेहेन सर्वत्यागे तैः सह लोके लीला न स्यादिति तथा कृतिरिति भावः । लोके नैव हासः सम्भवतीत्यत्राप्यसम्भावना मा भवत्विति प्रमाणमुक्तं श्रुतार्थापत्तिरित्यादिना ।

अग्रिमपदेप्येवमेव ज्ञेयम् । अचिरस्थायित्वधर्मसाम्येन विद्युत्पदेन धन लक्ष्यते । यद्वा । हारवद्भगवदुरस्येव हासस्थित्या विभागस्थैर्यसूचिता या प्रपञ्चविषयिण्यासक्तिस्तामपि स्वविषयिणीमेव करोति । एव सति प्रपञ्चे प्रपञ्चविषयको यो मोहस्तस्य स्वविषयकत्वेन जनकत्वं स्थिरीकृतं स्वस्मिन्निति टीकार्थ सम्पद्यते । स्वमात्रविषयकासक्तिजनकत्वं लोकेऽप्रसिद्धमिति चित्रतात्र । एवमेवाग्रेपि ज्ञेयम् । अस्मिन्पक्षे हन्तेति हर्षे । अत्र न कस्यापि बल प्रभवतीति ज्ञापनाय सम्बोधनम् । विशेषणयोर्मुख्यार्थोऽतिगोप्य इति पितृचरणैर्न लिखित । अत एव स्वामिनीभिरपि गूढार्थज्ञानार्थं सावधानतया श्रोतव्य-मित्याशयेनेदं श्रृणुतेत्युक्तम् । अस्माभिरप्यत एव न लिख्यते । तदनुग्रहवता स्वत एव तत्स्फूर्तेः, अन्येषा तज्ज्ञानस्यानुचितत्वात् । भगवन्मात्रस्नेहवतोऽन्यधर्मनिवृत्तिः स्वाभाविकीति प्रमाणबलनिरास ।

कर्हिचित् सबल आलीत्यत्र, गोप्यतयायमर्थ इति । एतेन कर्हिचिदेव सबलः, कर्हिचिदेव गावै सहित इत्यपि सम्बन्धो ज्ञाप्यते । तेन सदैकान्ते
१० ३२-६ भोक्तैवेति स इत्यनेनोच्यते । मुकुन्द इत्यत्र, दर्शनसुखमात्रं मोक्ष, स्वरूपरसज्ञानं स्वरसस्थापनमिति ज्ञेयम् ।

वनचर इत्यत्र, सात्विकभावापन्न इति । वृन्दावनस्य रसोद्दीपकत्वेन स्तम्भादिसात्विकभावहेतुत्वात्तद्युक्त इत्यर्थ । आदिपुरुषस्य तद्रहितत्वेन
१० ३२ ८ श्रवणात्तस्माद् भेदेन वर्णनमुचितमिति भावः । वनलतास्तरव इत्यत्र, पञ्चधर्मयुक्ता इति । 'पश्यतैतान्महाभागा'नित्यादिनोक्ताश्चत्वारो भगवदीयत्व चैकमिति तथा ।

१० ३२ ११ एत्येत्यस्याभासे, ज्ञानरूपे वेति । आत्मन्येव अज्ञत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।

विदधत्पत्रमित्यस्याभासे, किन्तु राज्यमपीति । सरभीकृतगोविन्दाभिषे-
१० ३२ १३ कत्वस्यापि स्वाधिपतित्वेनैव वरणमिति तथोक्तम् ।

स्वरजातीरनयदित्यत्र, नूतनत्वेनेति । यद्यपि स्वरजातिप्रापकत्वमेव मूल उच्यते, निजदीक्षा इति विशेषणेनापूर्वत्वं च प्राप्यते, न तु नूतनो-
१० ३२-१४ त्पत्ति, तथाप्य यज्ञानमपेक्ष्येदमुक्तमिति ज्ञेयम्, अतो नादब्रह्म नित्यमिति पूर्वग्रन्थाविरोधोऽपि ।

स्ववञ्चितचित्ता इत्यत्र, इदानीमेवोपयोग इत्यादिना प्रतीतिप्रकारकथनम् । उपयोगो नायिकावदुपभोग इतियावत् । वेणुनादस्यैतादृगनुभावो यदेतासामप्येवं
१०-३२-१९ भावस्तदन्यासा का वार्तेति भाव ।

वत्सलो व्रजगवामित्यत्र, गावो मुच्येरन्निति । एकैकेक्षणादिलीलारसस्य
१० ३२ २२ निरवधिमहारसत्वेनैकत्र निमग्ना नात्मानमपि जानीयुः, किमुतान्यदित्यर्थः ।

मदविघूर्णितेत्यत्र, रजोगुणो मुख्य इति उद्दीप्तो रसभाव इत्यर्थः, तस्मिन् सत्येव
१० ३२ २४ तत्करणात् । मदविघूर्णितेत्यत्र मदोऽत्रेत्यारभ्योक्तमित्य तम । पूर्वानुभूत
विविधनायिकाविविधविलासस्मृतिधाराजनितान दमन्दोह्लानुभवः पूर्णानवोध इत्युच्यते । स चेतरविस्मारक इति मदरूपः । सोऽधुना भवतीनामिव ममापि भवतीसम्बन्धस्मृत्यैव वनेऽपि मोद, न त्वन्यनायिकाविषयिण्या क्रिययापीति ज्ञापयितु ज्ञानप्रापकन यनयोरेव मदः प्रदर्श्यते । ज्ञानमपि भवतीमात्रविषयकम्, न त्वन्यविषयकमपीति ज्ञापयितु विघूर्णितत्वम् । तादृग्बहि प्रसरद्रूप न भवतीति तथा । प्रचुरप्रेमवतीना तत्रापि दिवा क्लिष्टाना प्रियदर्शने तत्रैवात्मप्रवेशः स्यादिति तदभावायैवदेव मान ददाति यावता पृथक्स्थितिर्भवतीत्याशयेनाहु स्वरूपस्थित्यर्थमित्यादि । यद्वा । इयदवधि पृथक्स्थित इति ज्ञानेन माने सम्भवत्यपि ज्ञापितार्थज्ञाननेवदेव मानो भवतीति तथा । अथवा । उक्तज्ञापनेनेपदपि मान ददातीत्यर्थ । यद्वा । प्रचुरस्मरभाव एव मदस्तेन तयेति पूर्ववत् । यद्यप्येतादृशस्य स्वप्रियाभ्य पूर्णमेव सम्मानन कर्तव्यं भवति, तथापि मध्येमार्गमन्येपि पश्यन्तीति तेषामनुचितत्वज्ञान यावता न भवति, तावदेव कृतवानितीषन्मानद । अत्र हेतुः कीर्तिमत्त्वमेव, अन्यथा तु लोका अन्यथा वदेयुरित्याशयेनोक्त वनमालीति । ईषत्त्वे हेतुमाहु त्रिष्वपीति । त्रिष्वपि पक्षेष्वित्यर्थ । ते स माननमानमानखण्डनरूपाः । रूपेणाश्वस्ताना स्मितेक्षणादिना य आश्वासः स स्वल्प एव कार्यः सम्माननस्य । पृथक्स्वरूपस्थितिमात्र मानस्य । पूर्णमानवतीनामशेषमानखण्डने सति प्रचुरप्रेमवत्त्वेन लोकाद्यनुरोधाभाववत्त्वात्तदेव स्वानुरूप सर्वं कुर्यु । अतस्तत्खण्डन तावदेव यावता तदा लोकविगीत न भवति । बदरपाण्डुवदनमित्यत्र, ईषन्मानदत्वादिति । अग्रे पूर्णमानप्रद इति तस्माद्विशेष इत्यर्थ । मृदुगण्डमित्यत्र, मृदुत्व भोगार्थमिति । रसविशेषानुभवार्थमित्यर्थ । तदुक्त 'अनङ्कुरितकूर्चक श्वतसितोपलाढ्य पयस्ततोङ्कुरितकूर्चक सलवणाम्बु [1]तक्र पयः । तत पलितकूर्चकः क्वथितगुग्गुलुद्वेगकृद् भवति हरिणीदृशा सततमेव[2] भावात्मय' इति ।

यामिनीपतिरिवैष इत्यत्र, नन्वहर्पतिरपीति । च द्रदृष्टान्तेन दिवा सुखदान न
प्राप्यते, तस्यातथात्वात् । भगवांस्तु दिवापि सुख ददातीति कथमय दृष्टान्तो
१० ३२ २५ युज्यत इत्यर्थः । अङ्गीकृत्योत्तरमाहु सर्वालङ्कारेति । सर्वामामलङ्कारभूतो

१ 'तक्र पय' इति मूलपाठ । तक्रोपम' शोधितपाठ ।
२ सततमेवेति मूलपाठ । प्रियतमेषु' इति शोधितपाठ ।

वृन्दमध्ये तिष्ठति यन्ता विहाय स्थातुमशक्तः परस्परगुणानुवादश्रवणतद्भावानुभवजनितानन्दसमुद्रलहरीभिरार्द्रो रसपोषायाप्रकट इव दिवा यः स एव इत्यनेन प्रदर्श्यते। इतोऽप्यानन्दपोष इति ज्ञायते। यथान्यासां लीलानां परिज्ञानं भाववलात्, तथा स्थितेरपि। परन्तु कादाचित्कमिदं ज्ञानम्, अन्यथा गानरस एव न स्यात्। तथा च दिवा निकट एवाप्रकटः सन्मुखयति प्रकारान्तरेण। दिनान्ते तु प्रकटः सन् दूरादेव चन्द्र इव तापनाशकः। यामिनीपतिपदाचथाग्रे यामिनीं पूर्णां साक्षाद्दुदुक्षे सः, तथा प्रियोऽप्यस्मान् भोक्ष्यतीति ज्ञाप्यते। **मोचयन् व्रजगवा**मित्यत्र, **गवां** चेति। सद्यःप्रसूतानामिति शेषः। यद्वा। यथा रात्रिजं विरहजं तापं दिवा स्वरूपनादादिभिर्गवां मोचयति, तथा व्रजस्थिता· सर्वे तदेकनाथत्वेन तदेकपोष्यत्वेन तदधीनप्राणादिधर्मत्वेन, यथा तद्देहप्राणादिरक्षार्थं दिवा ता वने नीयन्ते, तथा तदर्थं निशीति च गाव इवेति गोपदेन स्वामिन्य एवोच्यन्ते॥

पितृपादाब्जकृपया निरोधविवृतिर्मया। स्फुटीकृता यथाशक्ति भक्तानां तुष्टये हरेः॥१॥
अनेनैव प्रकारेण निरोधविवृतौ बुधैः। छेत्तव्यः संशय इति तं प्रदर्श्योपरम्यते॥२॥
न हि व्रजवधूपदाम्बुजपरागरागं विना मनागपि विचारणे भवति शक्तिरस्यास्ततः
मया चिरविचारहृद्गततदीयतात्पर्यमाश्रितेन लिखितं सदा गिरिवरेशपादाम्बुजम्॥३॥
संशयपङ्ककलङ्कितहृदया गोविन्दविहृतिविवृतौ ये। ते श्रीविठ्ठलवाणीपाथोभिर्निर्मलाः सन्तु॥४॥

इति श्रीगोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविठ्ठलेश्वरदीक्षितविरचितो दशमस्कन्धप्रकरणद्वयविवृतिप्रकाशः समाप्तः॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

भ्रमरगीताध्यायटिप्पणी

श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रकटिता ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

विविधापराधकूटक्षमाक्षमांस्तातचरणयुगरेणून् ।
नत्वा तत्तात्पर्यं प्रकटीकुर्मो यथाशक्ति ॥ १ ॥
तत्पादरजसागत्य यादृग्भावः कृतो मम ।
तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः क्वचित् ॥ २ ॥

ननु व्रजसीमन्तिनीनां 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवाक्यैः प्रभुणा स्तुतानां ज्ञानोपदेशो
निरोधविरोधी, तयोः सहानवस्थाननियमात् । एवं सत्यस्याध्यायस्यैतत्स्कन्धा-
१०-४४.०. प्रवेशश्च स्यात् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यादत्युच्चावस्थां प्रापितानां नीचावस्थाप्रापणमयुक्तं
चेत्याशङ्कानिरासमध्यायार्थोक्त्यैव कुर्वन्ति **चतुश्चत्वारिंशेऽध्याय** इति । अस्मिन्नध्याये
निरोधमेवाहेति संबन्धः । उद्देश्यत्वेन ज्ञानोक्तिव्यवच्छेदायैवकारः । 'तं वीक्ष्ये'त्युपक्रमेण
'भक्त्युद्रेकं व्रजौकसा'मित्युपसंहारेण च स्नेहस्यैवोक्तिः सम्यक्त्वम् । पूर्वमहर्निशं पूर्णो
भगवद्भावो निरूपितः । अधुना तु यथा प्रियेण समं स्वसंबन्धव्यवच्छेदकोपस्थितावार्य-
तिशयोऽनिर्वचनीयो भवति लौकिकानामपि, तथा तादृग्ज्ञानोपदेशश्रवणेनातितप्ततैलपति-
तजलबिन्दुसदृशेनात्युत्कटभावो वर्ण्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । ननूपदेशस्य न भावजन-
कत्वम्, किन्तु स्थितस्यैव प्राकट्ये हेतुत्वं । एवं सत्येतदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आहुः **याते
कृष्ण** इति । अन्यथेति शेषः । हृदि सर्वदा प्राकट्यान्नैकट्याभावो बाधित इत्यत उक्तं
लोकरीत्येति । देहलीदीपवल्लोकरीत्येत्युभयत्र संबध्यते । तथा सति लोकरीत्यैव
याते, वस्तुतस्तु व्रज एव सदा प्रकट इत्यर्थः । लोकवन्नैकट्याभाव पूर्वमपीति स्फुट-
मित्युक्तम् । यद्येतत्कथनं न स्यात्तदा बहिःप्राकट्याभावेपि फाल्गुक्षेपदर्शनात् सर्वेषां
भक्तानां तथा मतिः स्यात्, तदभावार्थमेतत्कथनमावश्यकमित्यर्थः । ननु ज्ञानोपदेश-
श्रवणेनापि सा मतिर्भविष्यतीत्यत आहुः **सेवकेनेति** । ता उक्तप्रकारैर्निरुद्धा एव ।
तत्र हेतवः **सेवकेने**त्यादिनोच्यन्ते । यदि ज्ञानमार्गे प्रवेशयेद्, ज्ञानमार्गीयेणैवोपदेशं
कारयेत् । सेवकेन कृत्वोपदेशं यत्कारितवांस्तेन भक्तिमार्ग एव प्रवेशोऽभिमतो, नेतरस्मि-
न्नित्यर्थः । किञ्च । एताः पूर्वं प्रयोजनवशान्न निरुद्धाः । तथा सति प्रयोजने जाते निरोधो

गच्छेत् । किन्तु 'शुद्धभावप्रसादितः' 'प्रीतः प्रोवाच सस्मितम्' 'माऽसूयितु नार्हथ तत्प्रियं प्रियाः । न पारयेह'मित्यादिवाक्यै भगवतो व्रजसीमन्तिनीविषयिणी या प्रीतिस्तयैव ता निरद्धाः, अतः कथमन्यथा कुर्यात् । अतो ज्ञानेन उपदेशजनितज्ञानेनापीत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः आत्मत्वेनेति । नहि स्वात्मनः स्वेन सम वियोगः स्वविस्मृति स्वाहिताचरण वा संभवत्यतस्तथाभूतासु किं समाधेयमस्तीति स्वस्मिन्नसाधारणनिरुपधिस्नेह प्रियस्य ज्ञातवन्त्य इति पूर्वस्मादतिविलक्षणः स्नेहभाव उपन्नः । अत एव मूले प्रियतमपदमुक्तमेवं मियतमादिष्टमिति । अथवा । सेवकेनेत्यादिना भगवतः कायवाङ्मनोभिस्तन्निरोध उच्यते । सेवकः कायरूप, उपदेशो वाग्रूपः, प्रीतिर्मानसी । अत उपदेशजेनात्मत्वेन ज्ञानेनापि प्रियस्वरूपपरात्त्वमेवासाम्, न तु ज्ञानिनामिव स्वास्थ्यम्, अन्यथा 'कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति न वदेत् । तथा चैतावपर्यन्तं स्वसत्ताज्ञानमपि स्थितम्, अत. परं तु तामपि न आस्यन्तीति पूर्वस्मादधिको निरोधः से स्यतीत्यर्थः । अत एव सर्वथेतिपदम् । एवं भक्तिमार्गविरोधं परिहृत्य ज्ञानोपदेशस्यावश्यकतामाहुः वस्तुन इति । 'विज्ञाय सदेशहर'मितिवाक्यात् स्वार्थमेवागत इति निश्चयेन मानोत्पत्तिरिति निश्चयस्यापि दोषत्वम् । भगवदीयत्वनिश्चयाभाव उपालम्भासंभवादिति भावः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणे स्वामिनीमात्रेषु दोषशब्दप्रयोगस्यायमाशयः । लोके हान्त्यावस्थाहेतुर्दोषो भवति, विरहभावस्य च तथात्वं प्रसिद्धमेव । यथातिप्रचुरे दोषे तीक्ष्णौषधदान विषमाशीविषदंशश्च कार्यते मर्मस्थानेषु, तेन बहिःसंवेदनं तत्कालीनमरणनिवृत्तिश्च, ततो विविधरसैः शनैः शनैः सर्वात्मना दोषापगमे स्वाभाविकजीवनहेतुत्वलदानम्, तेन च सर्वात्मना स्वास्थ्यम्, तथात्राप्यत्यन्तप्राणबाधाया हि प्रिये दोषारोपः । स चाचिरादेवान्त्यावस्थाज्ञापको भवति, अतस्तं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थमेवोक्तरूपसदृशोपदेशं दत्वा स्वयं प्रियभिषजा प्रेषित इत्युद्धवस्तादृश त दत्तवान् । तदा बाह्यानुसन्धानमभूत् । अत एव 'तत्संदेशागतस्मृतौ'रितिवचनम् । 'ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वरा'इति ज्वरपदप्रयोगश्च । भगवतोऽप्यैव तात्पर्यमित्येतदेव फलत्वेनानुवते, न तु ज्ञानमार्गीय ज्ञानम्, अन्यथान्ते 'कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति न वदेत् । तर्हि ज्ञानोपदेशस्य कोपयोग इति चेत् । उच्यते । यथा योगिनो वपुर्योगसस्कारसंस्कृत सन्नाग्न्याद्युपहत भवति, तथा भगवानामेति महापुरुषोपदेशेन ज्ञानाख्यसंस्कारे संपन्ने विरहेऽन्त्यावस्था भवितुं न शक्नोतीति तत्रैवोपयोग इति । अत्रागतस्मृति वे 'विरहज्वराहित्ये च हेतुः संदेशो प्रियसंबन्धि वचनमेव, न तु ज्ञानार्थोऽयमिति ज्ञानम् । अन्यथोपदेशपदमेव वदेदुभयत्र, न तु संदेशपदम । किञ्च । ज्ञानोपदेशलक्षणसंदेशो शुक्तरूप एव ।

तत्रोपक्रमे 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति संदेश एकत्वमेवोक्तम् । 'कृष्णसंदेशै'रिति बहुत्वं पश्चादुच्यते । एवं च सति ज्ञानोपदेशस्य स्मृतावुपयोगो विविधान्तरङ्गवार्तानां तज्ज्वरापगम इति मन्तव्यम् । अत एव भगवतापि 'मत्संदेशै'रिति बहुत्वमुक्तं संदेशेषु । विप्रयोगे प्रियसंदेशस्यापि तत्तुल्यत्वभानेन तदा स्वास्थ्यस्य रसशास्त्रसिद्धत्वादपि । अपरञ्च । स्मृतिर्हि पूर्वानुभूतस्य, पूर्वमनुभवश्च निर्दोषपूर्णगुणस्य भगवत । मध्ये विरहस्वाभाव्याद्दोषारोपक्षणे व्यभिचारिभावे जाते यथा पैत्तिकादिज्वरभरेण दोषवशात् प्रलापे सत्यञ्जनादिना प्रकृत्यनुसंधानेन प्रलापनिवृत्ति, न तु ज्वरस्यापि, तथोपदेशसदेशेन विरहभरनिवृत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचारिभावनिवृत्ति, न तु विरहस्यापीति । अत्र वयं त्वेवं मन्महे । पूर्वमुपक्रमे दुःखमेवोक्तम्, तत उपदेश, तदनन्तरमपि 'हे नाथे'त्यन्तेन ग्रन्थेन क्लेशो निरूपित । ततो विविधसंदेशैर्विरहतापनिवृत्तिर्भगवत्यात्मत्वेन ज्ञानं चोक्तम् । ततोन्ते 'दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णावेशात्मविक्लव'मिति सर्वदानुवर्तमानः क्लेश उक्त । एवं सत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां विरहभाव एव दृढो निरूपितो भवति । मध्ये यद् 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मित्युक्तम्, तत्तु 'असावहं' 'कृष्णोहं' 'पश्यत गति'मितिवत्कादाचित्क एव भाव उक्त इत्युपसंहारानुरोधान्मन्तव्यम् ।

नन्वेवं सत्युद्धवप्रेषणं किंप्रयोजनकम्, उक्तभावस्य सार्वदिकत्वादिति चेत् । अत्राप्युच्यते । उद्धवे हि प्रभोः परमा कृपा, अतः पूर्णो भगवद्भावो यादृशोस्ति, तादृशोत्र देयः । स च व्रजसुन्दरीष्वेव सिद्ध । पुंव्यक्तावसंभावितश्च । अतो मद्भाव एतादृश इत्युद्धवाय प्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । ततस्तद्दर्शनेन सततं तद्भावनया प्रियसंदेशहारकत्वेन तासामप्यनुग्रहेण चोद्धवेपि तज्जातीयभावोत्पत्त्यर्थमिति द्वितीयं प्रयोजनम् । विप्रयोगे प्रियसंदेशागमनेन यः कश्चन संतोष. स नान्यदा नान्यथा चेति तृतीयम् । 'मद्वियोगाधि'मितिवचनान्मध्ये मध्ये यदैव प्रियेणैवमेवं संदेशः प्रेषित आसीदिति स्मरिष्यन्ति, तदा च पूर्वविलक्षणो भावो भविष्यतीति तुरीयम् । ज्ञानाद् भक्तिरधिका, यतस्तदुपदेशेपि भक्त्यैव तदुपमर्दो, न तु तेन भक्तेरिति निदर्शनार्थमपीति पञ्चमम् । अत एवैकादशे भगवद्वचनं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति । पित्रोः प्रीतिजननमुक्तमेव । भगवतः स्वामिनीनां चान्योन्यसंदेशैरन्योन्यं ये भावा जायन्ते, तेऽनन्ता एवेत्यनन्तान्येव प्रयोजनानीति दिक् ।

प्रकरणार्थानाहुः बीजमिति । वक्ष्यमाणस्तोत्रादौ बीजं स्नेहः । स पूर्वं निरूप्यते । स्तोत्रोपदेशयोरनन्तरं दोषस्य प्रिये दोषारोपस्य मानस्य च निवृत्तिः, तथा च पूर्वस्नेहोक्तिः । ततो ज्ञानस्य फलं प्रिये निर्दोषपूर्णगुणत्वज्ञानं स्वस्मिन्तत्परत्वज्ञानं च । तत उद्धववाक्यैः कृतार्थत्वम् ।

१० ४४ १ मानाद्दोषद्वयमिति । उपालम्भो ऽमर याजोक्त्या दोषाप्तिश्चेति द्वयम् ।
जानीमस्त्वामित्यादिवाक्यप्रतिपाद्या अत्र यत्न तर त्वय्यथिदेव तामसतामस्या
इति । अत्युत्कटभक्तिमार्गीयभावनत्वेन ज्ञानमार्गीयज्ञानोदयसभावनारहिताया
१० ४४ ४ इत्यर्थ । सत्त्वरजस्तमासि प्राकृतेभ्यो भिन्नानि भगवद्धर्मरूपाणि स तीति
पूर्वमेव बहुधोक्तम् । समि इत्युपसर्गसूचितमर्थमाहु तत्रापीति । भूषणाग्निसर्गसंप्रयुक्त आगत
इति । भर्तरि अपि कुशल जायते तत्रापि तथेत्यर्थ । एव कथने गूढाभिमभिमुद्घाटयति
अन्यथेति । स्वयमापदमस्तोऽ यानुपक्षेत चेत्, न दोषः स्यात, सर्वतः कुशली
स्वयमन्यान् दु खिताश्चेदुपेक्षेत, तदा सा दोषायैव स्यात् , प्रकृत स्वापेनाकरणा-
त्तथात्वमिति भाव । दु खिता अपि तदीयत्वमम यमानाश्चेत्, तदा तदुपक्षा
न दोषाय स्यात्, न तु तद्विपरीतानामपी याशयेन स्वस्य केवलतदीयत्वमाहुः भर्त्रेति
पदेन । विवाहिता हि भर्ता भवति । अत्र तदभावेपि स्वस्य केवलतदीयत्व वक्तु
तथोक्तम् । किञ्च । न पातकमात्रम् किन्तु भरणकर्तृत्वमपि, एतादृशश्चेदुपक्षते तदा
तासा जीवनमेव न भवतीति भाव ।

पुंभि स्त्रीषु कृते यत्र विवाहिता पुमास स्त्रियश्च नेया । अत एव विरागे
शुकयोगोक्ति । स्नेहमेव कुर्वन्तीति । न त्वपराधेपि क्रोधानुवृत्तिमिति
१० ४४ ६ भाव । अथवा । कुर्वन्त्येवेति सर्वथा ज्ञेयः ।

तत्र सात्त्विकादिभावेष्विति । आद्यौ द्वौ तो राजससात्त्विक । ततो राज-
सराजस । ततस्तामसतामस । ततस्तामसराजस । ततो निर्गुण । तत
१० ४४ ८ सात्त्विकराजस । ततस्तामससात्त्विक । तत सात्त्विकसात्त्विक । तत
सात्त्विकतामस । ततो राजसतामस इति दश ।

मधुप कितवेत्यस्याभासे, प्रथम तामसतामसीति । अत्रेदमाकूतम् । विप्रयोगे
प्रलापदै यादिवद्दोषारोपोपि व्यभिचारिभाव एव । तथा सति रसात्मकत्वा
१० ४४ १२ द्विशेपेप्युभयभावो पत्तौ भगवद्धर्मरूपो रसा मक प्रमाणादिसर्वबलनिरासको गुण-
स्तामसत्वेनोपचर्यमाणो य स एव हेतुरिति वाच्यम् । भावाना मिथ उपमर्दोपमर्दकभावस्तु
'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारत । रज सत्त्व तमश्चैव तम सत्त्व रजस्तथे'ति
प्रभुवाक्यात् सत्त्वादीना यथा, तथैवेति तत्त्वमुपचारेणो यते । एव सति रसा मकप्रभुधर्म
त्वाविर्भवती यारोपो दोषत्वायमिति न वक्तु शक्यम् । भगवदितरास्मरणात्,
स्मर्यमाणस्य तस्य स न वक्तु शक्य । इत एव नानुभूयमानस्य, प्रभुस्वरूपे
तद्धर्मेषु वा दोषत्वाभावात् । ज्ञानवत् आ मस्फूर्तिश्चावश्यकी । एवं सति तदा

तदभावाद्दोषत्वेनैव प्रभुधर्मेषु ज्ञानादुच्यमानधर्मात्मकत्वमेव स्वामि यास्तदा सपत्नमिति तामसतामसीत्युक्तम्। श्रीमदुद्धवानामपि स्वामिन्या एतादृगवस्थादर्शनेन प्रभुरतादृशास्ता कथं न मिलतीति भावो दोषारोप इव जात इत्यपि ज्ञापनार्थैव स्वरूपत्वमेवोक्तम्, एतादृश्याः स्वामिन्या हृद्यागमनेनैतद्भावोदयात्। उपचारोयमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः तद्भावयुक्ता वेति।

मधुप कितवेत्यत्र, मतान्तरभाषेयमित्यादि। अत्रायमाशयः। शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तानां ज्ञानमार्गबोधनं भक्तिमार्गविरुद्धतमम्, अतो न समाधिभाषायामस्य प्रवेशो वक्तुं शक्यः। वर्ण्यते चायुक्तो रसात्मकः स्नेहभाव। स एव हि परमपुरुषार्थरूपः। तद्विघातकश्च स। यद्यपि ज्ञानस्य स्यात येनात्रानुद्देश्यत्वम्, किं तु प्रिये दोषारोपमात्रनिवर्तकत्वेन, तथापि तदारोपस्यापि रसात्मकत्वाद् व्यभिचारिभावत्वेनास्थरत्वाच्च न सर्वथा ज्ञानस्योपयोग। न ह्येतावपर्यन्त साधिते निरोधे काचि यूनतास्ति, येन ज्ञानमुपयुज्येत। तस्मात् सुष्ठूक्त मतान्तरे यादि। कथने तूपपत्तिरियमेव। यत्सगमस्तदा तिर्वा पुरुषार्थ इतिशास्त्रार्थ। एवं सति विप्रलम्भे प्रिये दोषस्फूर्तौ खलु खदत्वज्ञानहेतु। तथा सति स्वसुखद वेनोत्तमत्व प्रियत्व च सिध्यति, न तु स्वरूपतः। तथा सति स्नेहस्य निरुपधित्व भज्येतेति तत्समाधानायात्म वेन बोधनम्। तथा सति भगवद्ये-तासामेतासु च भगवत सहजः स्नेहः सूचितो भवति, दुःखदत्वाभावश्च। यथा स्वाधिष्ठित देह पीडायतु जीवात्मा नो सहते, तथा स्वाधिष्ठित जीवात्मान भगवानि युक्त भवति। अत एव श्रुतिराह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा'मिति। तथा च विप्रयोगे तल्लाभ', सयोगे बहिरिति तदा तदा तत्तद्धर्मा, स्नेहवशादाविर्भवन्ति। तावपि स्नेहजनितावेव, अन्यथा सर्वेषां तौ स्याताम्। तथा च स्नेहस्यैव दोपस्फूर्तिहेतुत्व पर्यवस्यतीति निर्दोषत्व प्रिये भाति। इद तु मर्यादारीत्योच्यते। वस्तुतस्तूत्कृष्टस्नेहेनैव दोष स्फुरति, सोपि भगवद्भाव एवेति न भ्रमरूपो, न वा दोषरूप। रसात्मकभगवत्स्वरूपमेतादृशमेवेति नाधिकं विचारणीयमत्रास्ति। अन्यथा रसाभाव (रसाभास ?) एव सिध्यतीति न प्रतिभाति। ज्ञानात् भक्तेराधिक्यमप्यनेन ज्ञाप्यते।

समाधिभाषायामिति, तत्र हि माहात्म्यज्ञानस्नेहौ क्वचिद् व्यस्तौ क्वचित्समस्तौ न निरूप्येते। प्रकृते तु 'क्वचिन्मधुकर'मित्यादिना प्रस्तुता कथा न तादृशीत्यस्याः कथायाः समाधिभाषात्व तद्विरुद्धार्थकत्व च विरुद्धमिति कस्यचिद् भाति, विहितस्नेहाभावेन भक्तिमार्गविरोधश्च तथा, स बोध्यते विरोधोत्र नास्तीति। तत्र मतान्तरभाषात्व कामशास्त्रानुरोधित्व चेति हेतुद्वयम्। अत्रेद ज्ञेयम्। मर्यादामार्गीयमतात् पुष्टिमार्गीय

तत् मतान्तरमित्युच्यते । समाधौ तु व्यासैर्द्विविधोपि भक्तिमार्गो दृष्टः, 'अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोग'मिति वाक्यात् । तदर्थस्तु 'अनर्थोपशमं भक्तियोग'मिति पदेन साधनरूप उच्यते, 'साक्षाद् भक्तियोग'मिति पदेन फलरूपः । 'अजानतो लोकस्य' आद्यः । 'समाधौ दृष्ट्वा स्वयं विद्वा'निति द्वितीयमपि तमुक्तवान् व्रजसीमन्तिनीषु । अयं पुष्टिमार्गीय इति मतान्तररूपः । एतादृशेषु ज्ञानोक्तिरपि तथा । कामशास्त्रानुसारेणैव पूर्वं स्वरूपानन्द दत्तवानित्यधुनापि तथैवोच्यत इति न कोपि विरोधः । तथाचेयं समाधिभाषैव । तथाचात्र समाधिभाषायां सत्यां भक्तिमार्गे च सत्युक्तरीया न विरोध इत्यर्थः ।

कालस्य दूतत्वमुपपादयन्ति **कालद्वारा** ह्रीत्यादिना । तत्तत्काले तथा तथा भगवत्पूजाध्यानस्तोत्रादेर्विहितत्वेन स स काल एव भगवत्प्रापकः, तदभावे तदकरणादिति भाव ।

प्रियसखेत्यत्र, **प्रथमपर्याया**दित्यादि । 'काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे'त्यादिनोक्तः प्रथमः पर्यायः ।
१०-४४-२२. तदैतद्दर्शनेन यादृशी बुद्धिर्जनिता तस्याः सकाशादन्यथा प्रकारान्तरेण बुद्धिमधुना जनयतीत्यागमनमपि तथैव संभावयतीत्यर्थः । कालपक्षे अर्थसंगतिमाहुः **हेमन्ते तासा**मित्यादिना । पूर्वं वसन्ततौरागमनमुक्तम् । तथा च 'पुनरागा' इति पदात्तस्यैवाधुनाप्यागमनं वक्तुमुचितम्, न तु हेमन्तस्येति शङ्कां निरस्यन्ति **तासां साधनोपक्रम** इत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । पूर्वोक्तस्तु नेष्टसाधकत्वेन प्रतीतः, अधुना प्रतीयमानस्त्विष्टसाधकत्वेन प्रतीयते, तादृशश्च हेमन्त एव । व्रते कालस्याप्यङ्गत्वात्तेन तत्त्वमुच्यते । तथा च व्रततत्फलदानसमये पूर्वमागत आसीः, अधुना किं पुनरागा इष्टं साधयितुमित्यर्थं पर्यवस्यति । किञ्च । चैत्रादिकस्य संवत्सरस्य नवमो मासो, हेमन्तस्य प्रथमो मासो मार्गशीर्षो भवति । उक्तिश्चेयं नवमीति स एव तद्व्यापारविषयीक्रियते । गतस्य तस्यैवावृत्तिरसंभावितेतिशङ्काभावायाहुः **पुनर्दण्डकलितव**दिति । यथा गतोपि पुरुषः पुरुषान्तरेण दण्डेन प्रेरितः पुनरावर्तते, कुलालचक्रप्रादेशो वा, तथा पुनरस्मदिष्टं सिषाधयिषुस्त्वां प्रेषितवानित्यर्थः । कालो हि सर्वनियामकः, तस्यान्यशेषत्वेनागमनमसंभावितमित्यत आहुः **सात्त्विक** इति । दोषाभावज्ञापनपूर्वकप्रियत्वादिज्ञानानुगुणत्वेन तथा । भक्त्यनुगुणत्वेन गुणातीतो वेत्यर्थः । प्रेषितो हि प्रेषकवाक्यमङ्गीकृत्यागत्य तदुक्तं वचनं निवेदयति । प्रकृते कालस्तादृश इति तस्मिंस्तद्धर्मानाहुस्त**दी**येत्यादिना । कालपक्षे स्वस्य श्रुतिरूपत्वान्मन्त्रदेवतारूपत्वम् । तत्तत्काले कृतं पूजनादिकं मन्त्राधिष्ठातृदेवताद्वारैव फलितं भवतीति **वरये**त्युक्तमित्यर्थः । **विभज्यैवे**ति । शक्तीनां भगवद्धर्मत्वेन तत्स्वरूपाश्रितत्वेपि पृथक्कार्यकरणार्थं तथेत्यर्थः ।

सान्त्वयन् प्रियसंदेशैरित्यत्र, **तत्रापि प्रियसंदेशैनैव, न तु स्वत**
इति । अत्रायमाशयः । एतादृशीनां सान्त्वनं प्रभुप्रादुर्भावं विना तद्वाक्या-
१० ४४ २२ नामप्यशक्यम्, किं पुनर्मम, तच्चावश्यकम्, तत्र स्नेहस्यैवाय सहजो धर्मो यत्तत्संबन्धिन्यपि तत्त्वेनैव भानम् । तेन शब्दार्थस्यानभिप्रेतत्वेपि प्रियसंबन्धित्वेन शब्दाज्ञानेनैव तत्स्फूरणेनापाततः सान्त्वनं भविष्यतीति ज्ञात्वा श्रीमदुद्धवैर्विवक्षित मुक्तमितिज्ञापनाय प्रियपदमुक्तमिति । अत एवोपक्रमोपसंहारयोरपि 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति, 'तत्संदेशागतस्मृती'रित्येवोक्तम्, न तूपदेशपदम् । वस्तुतस्तु संदेशोप्येतादृशीषु न वक्तुं शक्यः, तथापि प्रभोराज्ञा तथेति तत्पालनार्थमुक्तमित्याहुराज्ञा चेत्यादि । स्वरूपातिरिक्तस्य सान्त्वनहेतोः स्वस्याज्ञानेप्याज्ञानुभावेनैव सान्त्वनं भविष्यति, नो चेत्प्रभु' कथं वदेदिति हृदि कृत्वा वदन्तीति भावः । एतदवस्थादर्शने तादृग्वाक्यश्रवणेपि यदेतेषां वाक्प्रसव स तु 'मत्संदेशैर्विमोचये'त्याज्ञानुभावेन, न तु स्वसामर्थ्येनेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्त्ववश्यभाव्यसामर्थ्ये प्रेषणवैयर्थ्यं ज्ञात्वा स्वसामर्थ्यमेव वरमिव दत्तवान् 'मत्सं देशैर्विमोचये'ति वचनेनेति प्रतिजानीमः ।

अहो यूयमित्यादेराभासे, **तासां स्वाभाविक** इत्यादि । षड्भिः स्तोत्रकरणे तात्पर्यमुच्यते । स्त्रीत्वादिस्तत्स्वभावश्च भगवद्गुणकृत एवेति । 'ता मन्मनस्का'
१० ४४ २३ इति भगवद्वाक्याच्च तद्धर्मा भगवद्धर्मा एवेति निर्दोषगुणरूपा एवेति ज्ञापयितुमैश्वर्यादिगुणसंख्यासमानसंख्याकै' श्लोकैः स्तवनमित्यर्थः । भगवद्गुणै अन्तःस्थितभगवत्स्वरूपा इति तद्धर्मा एव वागादिरूपेणाविर्भवन्तीति तथेत्यर्थः । **साधारण्यार्थाविति** । कतिपयानामेव न पूर्णार्थत्वम्, किं तु सर्वासाम् । लोका अपि न तथा किन्तु सर्व इत्यर्थः । तेषामिति । लोकानामित्यर्थः ।

भवतीनां वियोग इत्यत्र, **जीवब्रह्मणोस्तु भेदेऽज्ञानमेव हेतुरित्यादि ।** अत्रेदं प्रतिभाति । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यो
१० ४८ २९ 'यस्मात्क्षरमतीतोह'मित्यादिवाक्यैश्च प्रपञ्चातीतत्वं पुरुषोत्तमस्य निर्विवादम् । 'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य विभूतिरूपतया मत्स्वत्वम्, पुरुषोत्तमस्य तदतीतत्वं चोपपद्यते । एवं पुरुषोत्तमलीलापदार्थानां पुरुषोत्तमात्मकत्वमेव, न तु पूर्वमध्यपातित्वमिति मन्तव्यम्, अन्यथा 'ते ते धामान्युश्मसी'त्यादिषु 'विष्णोः परमं पद'मिति न वदेद, 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' 'तद्विष्णोः परमं पद'मित्यादि च । न हि एवं सति सर्वस्यापि लीलापदार्थस्य मद्रूपेण सह भवतीनां वियोगो न संभवति । न हि एवं सति सर्वात्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना स्वेन साकं वियोग संभवति । एतदेव मूले सर्वात्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना

सर्वथेत्यर्थः । तथा च तत्तद्देशकालज्ञानक्रियान्तःकरणादेरानुगुण्यस्तमूहस्य नित्यत्वेन श्रीरासोत्सवस्थनृत्यप्रभुबाहुगृहीतकण्ठानि स्वस्वरूपाणि पूर्वमनुभूतान्यधुनापि वर्तमानैस्तैः साकमेतदवस्थापन्नानामपि स्वानामभेदज्ञापने पूर्वोक्तानामनिर्वचनीयनिरवध्यानन्दात्मकत्वा-त्तथात्वमेवाधुनापि स्वस्मिन्भातं भवतीति स्वास्थ्यं भवति । अन्यस्य कादाचित्कत्वेन तस्य च सर्वोपमर्दित्वेन न सर्वात्मना स्वास्थ्यसंभावना, तथान्यस्य प्रियसंगमरूपत्वेन निरवध्यानन्दरूपत्वेन भवतितरां तथात्वम्, येन तत्सामयिकोत्कटदुःखनिवृत्त्या किञ्चित्कालं सस्मितस्वामिनीमुखाब्जदर्शनेन स्वागमनमार्थकत्वज्ञानेन स्वस्यापि दुःखनिवृत्तिः । एवं सति भवतीनां मे वियोगो, मम च भवतीनां वियोगः, सर्वात्मना सर्वात्मरूपेण वर्तमानस्य मम न संभवतीत्यर्थः संपद्यते । अयमेवार्थोऽग्रे व्यक्तीकृतो **यथा भूतानी-**त्यादिना । आश्रयकरणकर्मणामभेदश्चोक्त **आत्मन्येवे**त्यादिना । सृष्टिः स्वरूपस्थितिहेतुः, सोऽत्र प्रभुसंगम एव । हननं वियोगकरणम्, सर्वतिरोधायकत्वात् । तदपि रसार्थमेवेत्यनु पश्चात्पालये स्वरूपानन्ददानेन । अत एवान्ते पालनमुक्तम् । अत्र हेतून् क्रमेणाह **आत्मे**त्यादिना । आत्मानुभावे सृजे, तदपि माया योगमायान्तरङ्गा लीलोपयोगिनी तदनुभवेन माने सति हन्मि, तेन सर्वतिरोधाने भूतेन्द्रियगुणस्वरूपेण पुनराविर्भूयानु-पालये । ननु देहाद्यध्यासवानात्मा प्रतीयत इति कथं भगवदात्मकत्वमिति चेत्तत्राह **आत्मा ज्ञानमय** इति । ज्ञानप्रचुर इत्यर्थः । लीलासंबन्धिदेहानामपि तदात्मकत्वात्तत्राहमिति ज्ञानं वास्तवमेव, न त्वविद्याकृतम्, यतः शुद्धोऽविद्यासंबन्धरहितः । अत्र हेतुर्व्यतिरिक्तः प्रापञ्चि-केभ्यो जीवेभ्य इति शेषः । तत्र हेतु**र्गुणाश्रय** इति । पुरुषोत्तमगुणाश्रयत्वात्तथा । न हि प्राकृतेषु लीलां स्वयं करोतीति भावः । स्वापाद्यवस्थावत्त्वेनापि प्राकृतत्वं न शङ्कनीयम् । यतः सुषुप्त्यादयो लीलोपयोगिन्या मायया संपादिता या वृत्तयस्ताभिः स संबध्यते । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मितिन्यायेन लोकमध्ये क्रियमाणा लोकसमानाकारा चेन्न भवेत्, तदा लीलारसो न भवेत् । अत एव व्यासैरपि लोकसमानाकारत्वम्, न तु लोकमध्यपातित्वमिति ज्ञापनाय 'लोकव'दित्युक्तम् । ननु लीलाविषयिणी कस्यापि नैवं प्रतीतिर्दृश्यत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्धकवशान्नैवं प्रतीतिर्लोकस्य, तदपगमे सा भवतीत्याशयेनाह **येने**ति । सर्वतो मनसो निवृत्तौ केवलभगवत्परत्वे तथैव प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः । नन्वेवं सति शास्त्रानेकत्वं कथ-मित्याशङ्क्य साधनप्रकारभेदत एव तद्भेदः, न तु तत्र फलभेदोऽप्यस्तीत्याह **एतदन्त** इति । नन्वेवं सति विरोपाभावात्सन्निकर्ष एव कुतो न साध्यते, दुःखहेतुर्विप्रकर्षः किमर्थं इत्याशङ्-कायां तत्तात्पर्यमाह **यत्त्वे**त्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । पूर्वमनुभावितो यो भजनानन्दः स तु ब्रह्मानन्दतः शास्त्रीयभक्त्यानन्दतश्च कोटिगुणाधिकोऽनिर्वचनीयश्च भवति । तथा च संनिकर्षे

त्वयिमामिमनूतननूतनरसाकाङ्क्षा तदनुकूलो यत्नश्च भवति, न तु पूर्वानुभूतलीलास्वरूपतल्स्पर्शः कदापि। विप्रकर्षे तु मनआदीनां बहिःस्वविषयालाभेऽन्तर्विद्यमानमेव तं गृह्णन्ति, तदा यथा बहिः प्रकटात्प्रियाद्रसानुभवः पूर्वमासीत्तथान्तःप्रकटात्प्रियात् पूर्वस्मादपि विलक्षणो रसोऽनुभूतो भवति, यः संगमेपि दुराप। अतो महारसदानार्थमेवैवं करणम्। एतदेवोक्तं मदनुध्यानकाम्ययेतिपदेन, यथेत्यादिना च। संगमे मदुपयोगित्वेन देहादिस्फूर्तिरप्यस्ति, द्वितीये तु सापि नास्तीत्यपि रसाधिक्यम्। एतदेवोक्तं विमुक्ताशेषवृत्तीति विशेषणेन। एतेन रसानुभवे नैरन्तर्यमुक्तं भवति। बहिरनुसन्धाने तु तदेव बहिः साक्षात्संबन्धात्मकं फलं शीघ्रमेव साधयति। अतस्तथैव भविष्यतीत्याह अचिरादित्यादिना। एतासां त्वधुनैव बहिःसंगमोऽभिलषितः, तदभावाद्रसमदनभिप्रेतामप्यस्मदधिकारविरुद्धामपि ज्ञात्वेश्वरभावेनाज्ञापितवान्, अनभिप्रेतमपि बलाद् ग्राहयितुमियमनाकर्णनीयमिदं भवति यद्यपि, तथापि प्रियतमसम्बन्धीत्याकर्णनमावश्यकमिति तथा। एताभिः प्रियसंबन्धित्वेनैव श्रुतत्वात्तथैव फलिष्यति, न तूपदेशत्वेनेतिज्ञापनायाग्रे संदेशपदम्। एतेनैव 'ननु वयमिव भगवानपि पूर्वमस्मदयोगासहिष्णुरनुभूतः, अधुना तं कथं सहत' इत्याशङ्का निरस्ता। भगवदुक्तिष्वाज्ञात्वमेव प्रतीतम्, न तु प्रीतिवचनत्वम्। सा त्वीश्वरभावेनैव भवतीत्यैश्वर्यमेवाधुना स्वस्मिन् जानाति, ईशितव्यतामेवास्मासु जानातीति युक्तमनागमनम्। न चैवं भक्तिमार्गविरोध इति वाच्यम्, 'स्वागतं च' इत्यादिवचनवत्पूर्वतिरोधानवदस्यापि रसविशेषानुभावकत्वात्। एवमेव प्रभावपि ज्ञेयमिति दिक्। मतान्तरभाषेयमित्याचार्यवर्यैः पूर्वमेवोक्तमिति नाधिकं शङ्कनीयं समाधेयं वास्त्यत्र। परन्तु 'यन्मायया दुर्जयया मुह्यन्ति ज्ञानकाशये'तिवाक्याज्ज्ञानस्य मोहरूपत्वाद्रमिमात्रपराणामन्येन मोहासंभवात् तस्य फलत्वेन मोहकत्वासंभवान्न भगवद्भावच्युतिः कदापि भविष्यतीति सर्वं सुस्थम्। अत एव 'ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यती'त्याचार्यवचनमस्मत्सर्वस्वपालकमस्तीत्यतिनिश्चिन्ता वयम्।

ईश्वरस्य कृतौ वाचि पूर्वपक्षसमाहितौ।
ब्रह्मादीनामप्यशक्ये तथापि स्वस्य सर्वथा ॥ १ ॥
तदीयत्ववशाद्धाष्टर्यात्किञ्चित्कथयामि तत्।
क्षमन्तां तातचरणास्तेनैवाशेषमुत्तमम् ॥ २ ॥
यो बीजावापमारभ्य फलपाकावधि स्वयम्।
पोषितस्तं व्रजतरुं नाथो नापि जिहासति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितभ्रमरगीताध्यायटिप्पणी।

परिशिष्टम् ।

: १ :

श्रीहरि । [1]नम इति । श्रीकृष्णस्य य पादाब्जे तयोस्तले तत्र यदङ्किते कुङ्कुमपङ्के तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्व सूचितम् । तादृशस्य चरणयोरब्जबोधया लीलाया परस्परसम्बन्धेन उभयोस्तापहारकत्व मृदुत्वं च ज्ञापितम् । किञ्च । अब्ज विकसित भवति । अत्रापि तत्तद्सम्बन्धादिषु तत्तथैव भवति । अब्जे अरुणत्व भवति सहजमपि विशेषतः कुङ्कुमपङ्केन तादृशम् । पद्मिनीना तलमप्यारक्त भवति । शृङ्गारादिषु कुङ्कुमपङ्केन रञ्जितमपि क्रियते । अत एव रुचे नम इत्युक्तम्, न तु पङ्काय, तदभावादिति । तस्मात्ते सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय नमनमेवोक्तम् । तदेवाहु यदरुणमिति । मदीय हृदयाम्बुजं यत सम्बन्धेन शश्वदारक्त जातम् । निरन्तर तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति भावः । यद्वा । अत्र प्रभुचरणसरोजतलसम्बन्धि कुङ्कुमपङ्कमुक्तम् । तत्रायिकानामेव सम्भवति, न तु नायकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत् । तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन गूढभावत्वमुक्तम् । तेन तद्द्वारा भक्तस्य विरचितप्रियावेषोचितसकलशृङ्गारस्य प्रभो श्चरणतलमपि तेन रञ्जितं क्रियत इति तत्सूचनाय तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेवे त्युभयोश्चरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचन चोक्तम् । अन्यथा पङ्कस्यैकरूपत्वात्कथमेव वदेयु । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभा दृष्ट्वा प्रणयभरे-णातुरतया रसेन नमनम् । अन्यथा चरण विहाय रुचे नम इति कथमुक्त स्यात् । किञ्च । यत्सम्बन्धेन मामक हृदयाम्बुजं सततमरुणं जातम् । रसात्मकतत्सम्बन्धेन हृदयमपि तल्लीलारसात्मक जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रभुचरणतल स्वकरतलेन यदा लालित क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया तच्चरणतल हृदये स्थाप्यते । तदा तदा तद्धृदय पूर्वमप्यम्बुजत्वेन सरस तथापि तदानीन्तनप्रचुरभावेनान्तर्लीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम । अत एव तादृग्लीलाविवरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलात्मकमेव तिष्ठतीति शश्वदित्युक्तम् । किञ्च । यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसित भवति, तथा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्धृदयाम्बुजमपि

---

[1] पाठाश्रीगोपेशानां स्यादिति प्रतिभाति ।

विकसितम् । पुनरतस्य तदसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च । यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यारक्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ १ ॥

: २ :

[1]नमामि हृदये शेष इत्यस्य **टिप्पण्यां । मूलेऽनुशयशब्दस्येत्यत्र** । मूले 'निरोधोऽस्यानुशयन'मिति वाक्येऽनुशयनशब्दो भावार्थक एव प्रतिभाति । यतोऽनुशयनं नाम भगवतो भावात्मकस्य सर्वात्मभाववति भक्तहृदये तथाविधाखिललीलाविशिष्टस्य प्रभोर्निगूढभावरूपेण स्थायितया स्थितिः । तथा चात्र स्कन्धे क्रियमाणाखिललीलाया कथं निरोधशब्दवाच्यता । अन्यथा 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्या**चार्य**विवृत्तिविरोध इत्याशङ्क्य तस्योभयार्थकत्वनिरूपणायाहुः **करणल्युटपत्त्येति** । पक्षे त्वित्यत्र तुरप्यर्थे । तथा मूले भावार्थकत्वपक्षेऽपि अनुशय्यतेऽनेनेति करणल्युटपत्त्या तथाविधस्वरूपस्थितिसम्पादकलीलायामपि तद्रूपत्वमुच्यत इत्युभयार्थकोऽयमनुशयनशब्द इत्यर्थः । अत **एवाचार्यवर्यै**रग्रे तथैव निरूप्यते । 'प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते' 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्यादि । प्रपञ्चविस्मृतियुतासक्तिर्व्यसनमिति निरोध एव, भरतेन 'या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोध स तु कथ्यत' इति तथैव तल्लक्षणाभिधानात् । तथा च भगवतो निरोधो भक्तेषु तत्परतया लीला, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृत्या भावरूपस्य प्रभोः स्थायित्वं हृदये निरोध इति बोधितम् । यद्यप्येवं तथास्थितिर्निरोध इति सिध्यति । अत एवोद्धवेऽपि व्रजसीमन्तिनीचरणरेणुसम्बन्धिगुल्मलतादिषु स्वजननाभिलाषसंश्चितातुल्यभाग्यसन्ततावेवैव स्थितिरुक्ता । स्वामिनीसम्बन्धितया तद्द्वारकतद्विषयकप्रसादवता प्रभुणा स्वामिनी, यतो विदुरसविधे तेनाऽध्यात्मनः परमां स्थिति'मित्यनेन सामान्यतः सा तथैवानूदिता । तथापि स्थितेर्धर्मान्तरवन्न स्वरूपतो भिन्नत्वं लेशतोपीति तादृगवस्थापन्नं स्वरूपमेव स्थितिशब्देनोच्यते । अत एव **प्रभुभिराभासो निरोधरूपं भगवन्तं विण्वन्ती**त्येवमेव निरूपित इति नानुपपत्तिः काचित् । 'रसो वै स' इति श्रुतेः 'स्थायिभावो रसः स्मृत' इत्यादिशास्त्रैर्भगवतो रसरूपस्य स्थायिभावात्मकत्वं तच्छास्त्रप्रसिद्धमिति न तथाभासनिरूपणेऽपि रसस्वरूपविद्धि संशयितव्यमिति दिक् ॥

अयमर्थो निजाचार्यचरणाम्बुजभावनात् ।
भासते भाग्यराशीनां सततं हृदि तिष्ठति ॥ १ ॥

---

१. श्रीहरिरायाणामिति प्रतिभाति ।

: ३ :

[१]श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । टिप्पण्यां–तेन लोके सत्यं व्रत चेत्यारभ्य धर्मी चेति षोडशधेत्यन्ते ग्रन्थे सत्यं विवियते । लोके सत्य वचनम् । व्रतमेकादश्या-द्युपोषणादिरूपम्, लोके लौकिक नियामकं सत्य तप्ततैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं द्वादशविधम् । भगवतो वचनानि 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'द्विःशर'-मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचन-सत्यत्वम् । भूरादित्रयम्, कायादित्रयम् । इदमष्टविध सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूप च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्, लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्यादि तप्ततैलादौ शपथरूप सत्य चेद त्रय लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविध वैदिकत्वेनैक-विधमिदं द्विविधमपि परत्वेनैकम्, शपथस्य नियामकत्वेना येषामुत्कृष्टत्वेन च परत्वात् । भगवतो व्रत नियामक भगवद्वचन चेति द्विविधं, भगवद्धर्मत्वेनैकम् । भूरादयः फलरूपा । कायादयः साधनानि । भूरादीना फलत्वेन कायादीना साधनत्वेन वैक्यम् । इदं चतुर्विधं सत्य, प्रमाणरूप सत्य वेदो भगवद्धर्माः प्रमेयरूप सत्यं सत्यस्य कारणरूपो भगवान् साधनरूप सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान् । फलरूप सत्यं सत्यस्य स्थानमाधि-दैविकसत्यरूपो भगवान् । भगवति प्रतिष्ठित वस्तु सत्यं चैतदुभय फलितसत्यत्वेन पञ्चम सत्यम् । इद पञ्चविध सत्यम् । सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात् फलत्वेन रमणादिकरणत्वेनतिप्रकारैः पञ्चविध सत्य वेदे निरूपितम् । तदष्टविध एव प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधप्रमाणादिरूप पञ्चविध चेति त्रयोदशधा । इद त्रयोदशधा ज्ञान-शक्तिद्वयं वेदो भगवद्धर्माश्च धर्मी चेति षोडशधा । वेदे भगवद्धर्मोणा प्रमापकत्वात् प्रमा णत्वोपाधिना क्रियाशक्तिरूप पञ्चविधसत्यमध्ये प्रवेशेऽपि द्रुत भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन वज्ज्ञानशक्तित्वेनापि निरूपण न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात् । इति सत्यविवरणम् ॥

: ४ :

श्रीकृष्णाय नमः ॥ निक्षायनैरित्यस्य विवरणे, ब्राह्मणोपीत्यादेष्टिप्पणे कारि-काभिर्थोनिरूपण सूक्ष्मरूपेणेत्यादि । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियभक्तयोस्तात्पर्याणि यथाक्रमं निरूप्यन्ते, परोक्षवादप्रकाशनाय । तत्र यथा ब्राह्मणो नम्रतादिभि कृत्रिमसूक्ष्मरूपेण स्वस्मिन् विश्वासमुत्पाद्य स्वकार्यप्रतिबन्धकनिवर्तक । यत सर्व एव शुद्ध साधुः प्रशान्तः, न चैनस्मात्किंचनान्यथा भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशं त विश्वस्य परिजननिकटस्थमपि गृहमि विहाय स्वस्वकार्यायान्यत्रा गच्छन्ति, तथा भगवानपि कृत्रिमतयाङ्गस्थापनादिना

१ १० २ २१ इद श्रीम कल्याणरायाणाम् ।

स्वस्मिन् शुद्धत्वादिक विबोध्य सर्वथा विश्वासमुत्पाद्य स्वलीलाप्रतिबन्धकनिवर्तक इत्यर्थः । तदेतदुक्त **सूक्ष्मरूपेणे** यारभ्य **तेनैवापगत** इत्यन्तेन । **तेनैवेति** । विश्वासोत्पादनेन, न तु सामर्थ्यादिनेत्यर्थ । क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः **स्वेष्टरूपमिति** । यथा क्षत्रिय स्वकीयानामन्यतः स्वतो वाप्यार्तौ तन्निवर्तनाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव तदनुकूलसामर्थ्यादिविशिष्टं युद्धोपयिकसकलसामग्रीसहित तदिदं रूपं तत्प्रतिबन्धके निवृत्ते सुखे भाविनि प्रकटयति, तथा भगवानपि स्वत परतो वा स्वजनार्तौ तदभावाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव रसोपयोगिसकलसामर्थ्यवन्मन्मथायोधनानुकूलसकलसामग्रीविशिष्ट निजजनेष्ट रूप तत्प्रतिब धकापगमे प्रकटयतीत्यर्थ । नन्वेकरसस्य ब्रह्मण एव करणे किं तात्पर्यमित्याशङ्क्याहुः **भक्तार्तिहृतिरि**त्यादि । अत्र हि द्वय कर्तव्यम्, भक्तानामा र्तिहृतिपूर्वकमिष्टप्रापण तदतिरिक्तनिरोध्यनिष्ठप्रभुविषयकदोषारोपाभावश्च । तत्र प्रति बन्धकाभावाय ब्राह्मणत्वप्राकट्ये प्रतिबन्धकसद्भावेन भक्तानामार्तिहृतिं क्षत्रियत्वानाविर्भावे तदिष्टप्राप्तिश्च न स्यात् । तस्माच्च स्वामिनीतरव्रजस्थेषु प्रभुविषयकदोषाभावश्चेत्यर्थ, तेषामपि निरोध्यत्वेन प्रभो सर्वार्थमागतस्य तेषु तथाकृतेरुचितत्वात्, प्रभौ स्वामिनीषु तल्लीलाया दोषारोपे तन्निरोधासिद्धेरिति भावः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः **कदाचिदिति** । यथा ब्राह्मणो गुर्वाद्यधीन एव भवति, न स्वतन्त्र, सर्वं कुर्वन्नपि तदनुज्ञयैव करोति, अनुज्ञापरतया निर्दोषश्च, तथा भगवानपि स्वभक्तपित्राद्यधीन एव, तदनुज्ञयैव च सर्वं करोति, भक्तानुज्ञापरतया भक्तिमार्गे निर्दोषश्चेत्यर्थः । एतादृशोऽर्थ आज्ञादातृत्वाय भक्तत्वमुक्तम् । अ यथा अ येषा भगवदिच्छातातिरिक्तस्फुरणानियमात्तथा न स्यादिति भाव । पुन क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः **क्वचिदिति** । यथा क्षत्रियो गूढम त्रो महासाहसः सर्वथा स्वकार्यसाधको निर्भयः सर्वरसभोक्ता, तथा भगवानपि गूढ समन्त्रो वनसेवनान्महासाहस कथञ्चिद्व्याजादिना सङ्केतितस्थले भक्तागत्या सर्वथा लीलारूप स्वकार्यसाधक इत्यर्थ । निर्भयत्वबोधनायैवा**निश रमत** इत्युक्तम् । पुनर्ब्राह्मणभवन-तात्पर्यमाहु **कदाचिद्व्रक्तेति** । यथा ब्राह्मणः परमाग्रह सकलासहिष्णुप्रतापवानसा मर्थ्येऽपि चातुर्येणैव स्वकार्यसाधकः, तथा भगवानपि कदाचिदेव भक्तान् स्वामिनीना ये पित्रादयस्तत्कृते एतत्सङ्गे न गन्तव्यमित्यादिरूपनिषेधेऽपि मया गृहीत्वैवैता गन्तव्यमित्यतिविहिताग्रह सर्वधर्षणक्षमप्रतापवान् बालभावेनासामर्थ्येऽपि व्याजादिप्रकल्पनचातुर्येण स्वेष्टदेशनयनरूपकार्यसाधक इत्यर्थ । पुन क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहु **कदाचिदि**त्यारभ्य **सर्वत** इत्यन्तेन । यथा क्षत्रियः कुतुकावेशी स्वधर्मज्ञापनपर प्रति पक्षागतिशङ्कया सेनासहितो दुर्गादिस्थितवस्तुग्रहणाय विविधोपायकारी सकलप्रतिबन्ध-

निवर्तकश्च, तथा भगवानपि बाललीलाद्यनुकारिणी मृद्भक्षणादिना स्वसामर्थ्यज्ञापको लीला-सृष्टिपरिपन्थिसमागतिशङ्कया पविपतनासहितः पुलिनस्थितभक्तभावत्वे च विविधसेतुबन्ध-नाद्युपायकर्ता निजभक्तसुखप्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तक इत्यर्थः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः अग्रश्चेदिति । यथाभिमानेन स्वप्रयोजनप्रतिबन्धार्थमन्यस्मिन्नागते ब्राह्मणो निजाग्रहेणैव तन्निरासश्च स्वनिष्ठतत्त्वाग्रहेण तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, ततश्च स्वकार्यसाधकः, तथात्र भगवानपि स्वसम्बन्धाभिमानेन भक्तानन्दास्यस्मिन्नदृष्टिमूर्ते समागते सति स्वतालभावाग्रहेणैव तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, तेन तथाह्नो नादरूपे, तथा सामर्थ्यदर्शनेनान्येषां ज्ञानात् सम्यक् लीलासिद्धेः । ततश्चानंदविघ्नलोपाल्पस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्वापपिस्तंवेति । यथा क्षत्रियो दुर्गादिष्वन्य-प्रवेशप्रतिबन्धकभटादिस्थापक स्वगतिमात्रसाधनविधाता, तथा भगवानपि पुलिनादि-ष्वन्यगतिनिर्भासितस्थलेषु रक्षकगोपादिस्थापकः स्वमात्रगतिसाधनसेतुप्रविधानेत्यर्थः । अतः परं सर्वमेव रसमेकत्र स्थितमेवेत्यादितात्पर्यमाहु भक्ता हीति । भक्ता हि भगवति प्रत्येकं स्वशान्तिविविधभाववन्तः, तथा भगवानपि तेषु । तथा चैकत्रैकस्यामेव स्वामिन्यां सर्वानेवाखिलस्वामिनीजनमनःस्थितान् भावान् क्रमेणोपाय तत्तद्भावरसांस्तत्रैव भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेनैकत्र मुख्यो रसो निरूपितः । भोगे प्रकारान्तरमाहुः कदाचित्सत्येक-मिति । कदाचित्कपित्वदुत्क्षिप्य तत्र तत्र तस्या तस्या स्वामिन्या स्थितः प्रत्येकमखिलान् भावरसान् भुङ्क्त इत्यर्थः । एकत्रेयस्य तात्पर्यान्तरमाहुः अथवेति । एकत्र पुलिने स्थितो वेणुवादनलीलया सर्वेषु भक्तेषु सङ्गतेषु अखिलानेव भावरसान् रासलीलास्थितानपि भुङ्क्त इत्यर्थ । एतेन मिश्ररूपेणाग्रे क्रियमाणा सर्वा अपि लीला अत्र केवलरूपेण कृता इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तमाचार्यैर्विवरणे न तु तस्य कापि मर्यादा प्रतिब-न्धिकेति । अत्राप्युक्तमत्युदारधीरिति । बाल्ये ह्युदारबुद्धिर्भवति । अत एवात्र परीक्षासाधनासम्पादकत्वं द्वितीयतृतीयाध्यायीयलीलयैव । एतेन लोकवेदातीत-पुरुषोत्तमस्वरूप सर्वलीलाविशिष्टमेतदिति समर्थितम् । उपसंहरन्ति एतदेवेत्यादि, सुगोपितमिति । आचार्यैस्तथोक्तमिति यस्माभिरपि तथैवोच्यत इत्यर्थः । अतः परं विव-रणस्थमूलरूपलीलेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः एतदग्र इति । तद्भाव इति । तात्पर्यवृत्तिनिरू-पितोर्थः प्रकर्षेणोच्यत इत्यर्थः । सम्यगिति । नात्र पूर्ववत् परोक्षवादरीत्या निरूपणमित्यर्थः । तदनुग्रहत इति । स्वाचार्याशयस्यानुग्रहैकलभ्यत्वादित्यर्थः । स्फुटमिति । अयं भावः । प्रकटत एव पूर्ववत् परोक्षरूप इत्यर्थः । रसात्मकेतरप्रमाधर्माणामत्र निरूपणेन तत्साम्यस्यात्र प्रकटत्वादिति भाव । तमेवाहुः प्रमाणादिरूपप्रकरण

इति । तदुपक्रमे हि तथा प्राकट्येन तादृशुत्सवहेतुतया पूतनास्तनपानादिचरित्रे स्वामिनीकृतरक्षया च शुद्धत्वं महत्त्वं च भगवति निरूपितम् । तदुपसंहारेऽपि यदि नोच्येत तदोपक्रमोपसंहारविरोधात्तद्द्वयं न सिध्येत्, अतस्तत्परिचायकलीलात्रयं प्रोक्तमित्यर्थः । तदेवाहुः **सर्वाज्ञातस्वरूपमिति** । पूर्वं प्रपञ्चरूपेणाविर्भावात्पूर्वं सर्वेषां सूक्ष्मरूपेण तदुदरस्थत्वेऽपि तेषामज्ञातमित्यर्थः, 'न तं विदाथे'ति श्रुतेः । सृष्ट्युत्तर तु तज्ज्ञानसम्भवोऽपि, सर्गस्य मोक्षं प्रति कारणत्वात् । 'दैवी सम्पद्विमोक्षाये'ति वाक्यादित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणो निलायनलीलोक्ता । सेतुबन्धसूचितमर्यादाधारतयाक्षिप्तां जगद्रूपलीलामाहुः **रिरंसया तत्र इति** । ततस्तदनन्तरं प्रपञ्चरमणेच्छयाखिलजगद्रूपं जडजीवान्तर्यामिभेदभिन्नतद्रूपमात्मानं कृत्वा तत्र प्रपञ्चरूपेतिदुस्तरा सर्वथानुल्लङ्घ्या मर्यादाः स्वलीलासिद्ध्यैव बन्धमोक्षरूपक्रीडासिद्ध्यै कुरुत इत्यर्थः । ननु सेतुबन्धैः परपारस्थितप्राप्त्युपायभूतैर्न प्रपञ्चमात्रपर्यवसितमर्यादासूचनं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **यद्वेति** । प्रपञ्चतोऽतीतस्य स्वस्यासये प्राप्तये भक्तिमार्गान् सेतुबन्धरूपान् सर्वथानायासेन विवरणसाधनान् दृढान् कर्मादिवत् शैथिल्येन पातसम्भावनारहितानकरोदित्यर्थः । एवं जगद्रूपलीलां निरूप्य वेदरूपलीलां निरूपयन्ति **अशेषेति** । अशेषाः सकला या वेदशाखास्तासूक्तं निरूपितं यत्फलं स्वर्गापवर्गादिरूपं तद्भोगाय स्वसृष्टजीवानां तत्प्राप्तये आत्मनः पूर्वमेव विद्यमानां वेदरूपतां प्रकटीकृत्य नामलीलयापि रूपप्रपञ्चे क्रीडतीति सूच्यत इत्यर्थः । शुद्धब्रह्मतापरिचायकतच्चरित्रत्रयमत्राप्यतिदिशन्ति **तथात्वाय भक्ता इति** । भक्तिमार्गे भगवतो मूलचरित्रप्राकट्यं भक्तार्थमेवेति ज्ञापनायाहुः **भक्ता इति** । यथा भक्ताः सर्वं गृहादिकं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै रहः एकान्ते सङ्केतितवृक्षमूलाद्याश्रयेण स्थिताः, तथा भगवानपि तदर्थं रहःस्थितत्वेत्तदा सर्वाज्ञातस्वरूपतया निलायनक्रीडावत्त्वेन परं पराकाष्ठापन्नो लोकवेदातीतः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिमर्यादाकर्तृत्वेन लीलासृष्टिजगद्रूपलीलाप्युक्ता । नन्वियं प्रतिज्ञा सर्वसाधारणी, नासाधारणब्रह्मधर्मो, यतः सर्वेऽप्येवमेव स्वप्रपन्नेषु वदन्तीत्याशङ्क्याहुः **यतो नान्यप्रतिज्ञेयमिति** । एतादृक्प्रतिज्ञाकरणं भगवत एव सम्भवति, नान्यस्य, सर्वसामर्थ्याभावात्, परमफलप्रेप्सया प्रपत्तौ तद्दानाशक्तत्वात्, यतो मूलचरितमेवेदमिति भावः । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः । आदिपदेन 'न मे भक्तः प्रणश्यती'त्याद्या अनुसन्धेया । एतल्लीलाया मूलचरित्रत्वं प्रकारान्तरेणाहुः **साक्षादिति** । अस्या भजनानुरूपभजनलीलायाः साक्षात्स्वरूपदानम्, तच्च नान्यस्य सम्भवति । न हि साक्षात्स्वरूपं दातुमन्यः शक्तो, रसात्मकत्वाभावात्, मोक्षपर्यन्तमेव दातुं तच्छक्तेः, तत्र भगवतः प्राप्तिर्न त्वस्येति स्वरूपदानमप्येतल्लीलायाः मूलचरित्रत्वे हेतुरित्यर्थः । वेदरूपली-

लामयत्रातिदेष्टु लीलासृष्टिस्थितस्वरूपमाहु **लीलासम्बन्धीति** । अत्र लीलासृष्टौ सर्वं लीलासम्बन्धि । अत एव भगवदात्मकम्, लीलाविशिष्टस्यैव भगवत्त्वात् । अतस्तत्प्रवर्तकत्वम् यस्य न सम्भवतीति स्वयमेव तत्प्रवर्तनाय तद्द्वारा सर्वफलभोगाय शब्दात्मकवेणुनादरूपेण प्रकटीभवतीत्यर्थः । एवं लीलात्रयमतिदिश्योपसंहरन्ति **एतत्सर्वमिति** । **गोप्यत्वं चापीति** । परोक्षवादरीत्या निरूपणे यर्थ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यकृपामात्रसहायवान् । यरूपयन्निजस्वामिदास[1]स्तत्कारिकाशयम् ॥ १ ॥
विदं वेतेन विद्वांसः श्रुतिसारमखण्डितम् । लोकवेदातीतं यत् पुरुषोत्तमसंज्ञकम् ॥ २ ॥

१ १०-११-५९ श्रीहरिरायाणां मते ।

છે તેથી જ તે તેવા ગુણવાળી લીલાને સિદ્ધ કરાવે છે, પરંતુ અસત્ પદાર્થો દેખાડતી નથી જેમ સંસારના કારણરૂપ માયા જીવને સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવી પ્રપંચના વિષયોમાં તેની આસક્તિ કરાવે છે, તેમ આ માયા પણ ભક્તોને તેમના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ કરાવી, ભગવાનમાં તેમની આસક્તિ કરાવે છે આટલો ધર્મ સમાન હોવાથી આને માટે પણ 'માયા' શબ્દ યોજાય છે વાસ્તવિક રીતે તો જેમ લીલામાં ઉપયોગી બીજા પદાર્થો જેવા કે ગોપીઓ ગોપો વિગેરે આનંદરૂપ છે, તેમ આ (માયા) પણ આનંદરૂપ છે તેમ જણાવવા 'आत्म' 'પોતાની' પદ યોજેલ છે તેમ ન હોય તો પુરુષોત્તમના અર્થવાળા 'ભગવાન' શબ્દ પછી તરત જ 'માયા' શબ્દ કહેલ હોવાથી જ, તે માયા ભગવાનની જ છે એમ થતું હોવાથી 'आत्म' 'પોતાની' શબ્દ વ્યર્થ થઈ જાય. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૨૮ પ્રમાણે આ માયા ભગવદ્‌રૂપ હોવાથી, અહિં કર્મધારય સમાસ પણ કરવાનો છે એમ જાણવું (आ मा च माया = आत्ममाया એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ થાય એવો અર્થ થતાં ભગવાન જ માયા છે એમ થાય)

વળી આ (आत्ममायया) પદનો સર્વત્ર સંબંધ લેવાનો છે,

(૧) કારણ કે અહિં લીલા કરવા માટે ભગવાને વસુદેવ અને દેવકીજીને પિતા અને માતા તરીકે સ્વીકાર્યાં છે, તેથી ભગવાનની શક્તિથી જ તેઓનો પિતા તથા માતા તરીકે આવિર્ભાવ થયો છે તેમ ન હોય તો નિષેકથી ભગવાનની ઉત્પત્તિ થએલી નહિ હોવાથી, તેમને પિતા અને માતા કહી શકાય નહિ આ જ અર્થ 'પોતાની માયાથી પિતા અને માતા (બનેલા)' શબ્દોથી કહેલો છે

(૨) "'તમો બેને આ રૂપના દર્શન કરાવ્યાં' (શ્લોક ૪૪) આ વાક્ય પ્રમાણે પહેલાના રૂપના દર્શન સબંધી (દર્શન કરાવવાની) જ ભગવાનની ઈચ્છા કહેલી હોવાથી, અને 'મનુષ્યના ચિહ્નવાળામાં માગ ભવનું જ્ઞાન થાય નહિ એમ ત્યાં કહેલ હોવાથી (ભગવાન સિવાય) બીજા કોઈથી એવા દર્શન કરાવી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, આવા રૂપનાં દર્શન આ બેને કેમ થયા?' એવી શંકા થાય તેથી 'પોતાની માયાથી સારી રીતે દેખતા' શબ્દો યોજેલ છે આથી એમ સૂચવ્યું છે કે ચક્ષુના સામર્થ્યથી ભગવાનનાં દર્શન થતા નથી જે ચાલતા વિષયના કાર્યમાં ઘણું ઉપયોગી હોય તે 'સારી રીતે' થએલ કહેવાય તેથી પહેલાં વસુદેવ અને દેવકીજી જેમને ઈશ્વર જાણતાં હતા તેમના (તેઓને) લીલામાં ઉપયોગી માયાથી જે દર્શન થયા, તે 'સારી રીતે' દર્શન થયાં પોતાના પુત્ર તરીકે દર્શન થયા (તે પણ 'સારી રીતે' દર્શન થયા) એમ જાણવું, કારણ કે તેવી જ રીતે લીલા ભવિષ્યમાં કરવાની છે અને 'માતાપિતા' શબ્દ પણ યોજેલ છે અથવા (ભગવાનના વિષે) લૌકિકભાવ હોય ત્યારે જ લીલા થઈ શકે તેથી, લીલામાં ઉપયોગી માયાને દર્શન કરાવનારી કહી તેથી, માતાપિતા કહ્યાં તેથી, 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન તેમને થયું જ તેવું જ માત્ર થયું એમ નહિ, પરંતુ 'આ ઈશ્વર છે તે અમારા પુત્ર છે એવું જ્ઞાન થયું એટલે તે જ સારી રીતે જ્ઞાન ('દેખતા' શબ્દથી જણાવેલ) થયું 'તમો બે પુત્રભાવથી અને બ્રહ્મભાવથી મારું (વારંવાર ચિંતન કરતા)' (શ્લોક ૪૫) એ ભગવાનના વાક્યથી અથવા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માયાએ જેવાં દર્શન કરાવ્યાં તેથી

વિરુદ્ધ ન જોવુ, એ જ ' સારી રીતે જોવુ (દેખતાં)' છે વગી બ્રહ્મભાવ લીનાનો વિરોધી હોવાથી, બ્રહ્મભાવ વિનાનાં અમારાથી ઉત્પન્ન થયાં એવુ જે જ્ઞાન, તે જ ' સારી રીતે દેખવુ ' છે આમ હોવાથી ' માબાથી જ્યારે તે બે જોતાં હતાં ત્યારે (ભગવાન) પ્રાકૃત બાલક થયા ' એ પ્રમાણે તેમના જોવાનો પ્રકાર કહેલો છે

વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન ૭ ગુણોવાળા, પરમકાષ્ઠાવાળા શુદ્ધબ્રહ્મરૂપ જે બાલ એટલે બાલરૂપ (હતા), તેમણે **सद्य** તે જ ક્ષણે **आसीत्** દર્શન દીધાં અથવા પ્રકટ થયા એવી (વાકયની) યોજના છે ૧-૧૯-૨૫માં ત્યાં વ્યાસજીના પુત્ર ' **अभवत्** ' ' પ્રકટ થયા ' વાકયમાં ' **अभवत्** ' શબ્દ ' પ્રકટ થયા ' અર્થમાં યોજાએલ છે, પણ ' ઉત્પન્ન થયા ' એવો તેનો અર્થ નથી તેમ અહિ ' **आसीत्** ' શબ્દ ' ઉત્પન્ન થયા ' અર્થમાં યોજાયો નથી, એવો અર્થ છે, કારણ કે બાલક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે રડે છે અને રડવાથી દ્વારપાલો જાગી જાય, તેથી (ભગવાન) શાંત રહ્યા ભગવાન પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં, તે અલૌકિક છે એવુ જ્ઞાન નહિ રહેવાથી, અલૌકિક અંશ પરોક્ષ (જણાયા વિનાનો) જ હોવાથી (**बभूव** પદમાં) પરોક્ષભૂતકાલનો પ્રયોગ કરેલો છે

વળી અહિ તે તે ક્ષણના સંબંધવાળી કહેની બધીએ લીલા શુદ્ધબ્રહ્મના ધર્મરૂપ અલૌકિક જ અને નિત્ય છે તેથી ૧૦-૯-૧૧માં વર્ણવેલા સ્વરૂપ પેઠે નાલ વિગેરેવાળુ બાલરૂપ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ હોવાથી, જેવુ સ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે તે અલૌકિક હોવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી ૧૦-૯-૧૧માં વર્ણવેલ સ્વરૂપ જ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે એમ શુકે ૧૦-૯-૧૩માં જણાવેલુ હોવાથી, અહિ પણ ' આ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નથી ' એવી કોઈ શંકા રહેતી નથી (ભક્તોના) નિરોધ માટે (ભગવાન) લીલા કરતા હોવાથી, જેમ કરવાથી નિરોધ સંભવે તે પ્રમાણે જ ભગવાન લીલા કરે છે તેથી લીલામા ભગવાન પ્રાકૃતનુ અનુકરણ કરે તેથી કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી, પણ તેથી ઉલટુ ભગવાન ભક્તો માટે તેમ પણ કરે છે તેથી તેવી લીલાથી ભગવાનનુ અદ્ભુત માહાત્મ્ય જણાય છે આ બધુ હૃદયમાં રાખીને જ ' પોતાના સર્વ થવાના સામર્થ્યથી (ભગવાને) તેમ કર્યું ' એમ કહેવુ છે એમ જાણવુ તેથી જ ' જેમ પ્રાકૃતને બાંધે તેમ બાંધ્યા એવુ દૃષ્ટાંત ૧૦-૮-૧૪માં આપેલુ છે

(આ જ શ્લોકમાં **प्राकृतः** છે ત્યાં શ્રીગુસાંઈજી જણાવે છે કે—

અથવા, ૪-૨-૯૨ **शेषे** સૂત્ર પ્રમાણે **अण्** પ્રત્યય જેને અંતે છે તેવો ' **प्रकृति** ' શબ્દ અહિ યોજેલ છે, તેથી જેમ ચક્ષુથી જેનુ ગ્રહણ થાય તે રૂપ ' ચાક્ષુષ ' એવા શબ્દો થાય છે તેમ ' **प्रकृत्या ग्राह्य** ' પ્રકૃતિથી જેનુ ગ્રહણ થાય તે ' પ્રાકૃત ' એવો અર્થ થાય છે) લૌકિક અને અલૌકિક એવા ભેદથી, જીવો બે પ્રકારના છે તેમની પ્રકૃતિ પણ તેવા બે પ્રકારની છે તેથી ૧૦-૪૦-૧૭ શ્લોકમાં કહેની રીત પ્રમાણે જેઓ અલૌકિક પ્રકૃતિવાળા છે તે ભગવાનને અલૌકિક જાણે છે અને લૌકિક પ્રકૃતિવાળા લૌકિક જાણે છે એવા, પણ વાસ્તવિક રીતે તો અલૌકિક જ બાલ પ્રકટ થયા એવો અર્થ થાય છે અહિં (આવો અર્થ કરીએ ત્યાં,) લૌકિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન લૌકિક છે, અને તેવા જ્ઞાનવાળા લૌકિક (પુરુષ) છે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અલૌકિક છે, અને તેવાં જ્ઞાનવાળા અલૌકિક (પ્રકૃતિવાળા)

છે, એમ કહેવાય છે તેથી નંદ વિગેરેને (ભગવાન) લૌકિક છે એવુ ભાન હોવા છતાં, (ભગવાનની) લીલા અલૌકિક હોવાથી, અને તેમનું જ્ઞાન વિગેરે તે લીલામાં આવેલ હોવાથી લૌકિક નથી નંદ વિગેરેનું 'આ મારા પુત્ર છે' એવુ જ્ઞાન શાસ્ત્ર પાછળથી જણાવે છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કરતું નથી તેથી શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે તેને લૌકિક કહેલું છે આટલાથી કાંઈ ન્યૂનતા અહિં થતી નથી, (કારણ કે) તે લીલા હોવાથી અલૌકિક છે એમ કહેલું છે

અથવા જેમ ૧-૯-૪૦ માં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ બીજે ભગવાનના સ્વરૂપના અર્થમાં યોજ્યો છે તેમ અહિં પણ તે શબ્દ તે અર્થમાં યોજાએલો છે એટલે પહેલાની પેઠે 'પ્રકૃતિથી' એટલે ભગવાનના સ્વરૂપથી જ જેનું ગ્રહણ થાય તે પ્રાકૃત, એવો અર્થ છે 'તેને સૂર્ય પ્રકાશતો નથી' વિગેરે શ્રુતિઓ, તથા 'વેદોથી મારૂં દર્શન થતું નથી' (ગીતા ૧૧-૫૩) વિગેરે સ્મૃતિઓ, ભગવાનનાં દર્શન બીજા કોઈ સાધનથી થતાં નથી એમ કહે છે અને 'આ આત્માની પ્રવચનથી પ્રાપ્તિ થતી નથી' શ્રુતિ બીજા સાધનથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહી 'જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે વિગેરેથી ભગવાનથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે તેથી આવા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ બાળક પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે

માતાપિતાના દેખતા જ એ પ્રમાણે બીજું રૂપ ધારણ કરવાની યોગ્યતા અહિં જણાવેલી છે સામર્થ્યને' એટલે 'સામર્થ્ય પ્રકટ કરવું તેને' એવો અર્થ છે અહિં ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

આ (અલૌકિક) રૂપથી જ આ જ સમયે કંસને હણી સર્વનું સમાધાન કરવાનું (દુઃખ હરવાનું) સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવા છતાં ભગવાને (તેમ નહિ કરતાં) જે બીજું રૂપ ધારણ કર્યુ તેનું કારણ પાછળ ૨૮ મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવકીજીનો લૌકિક રીતનો ભગવાનમાં અતિશય સ્નેહ જ છે આ સ્નેહને લીધે ભગવાન જો કંસની સામા માત્ર (યુદ્ધ માટે) ઉભા રહે, તો તેટલાથી જ દેવકીજીના પ્રાણ જતા રહે વળી લોકો દૃષ્ટ કરે એવા ભયથી દેવકીજીએ ભગવાનને અલૌકિક રૂપ છૂપાવવાની પ્રાર્થના કરી તેથી પણ લૌકિક રીતથી જ તેમનો ભગવાનમા ઘણો સ્નેહ જણાય છે વસુદેવને ભગવાનના માહાત્મ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેમના મનમાં એવી શંકા રહેલી ન હોવા છતાં, આ અલૌકિક રૂપથી જ ભગવાન જો હમણાં જ કંસને હણે તો ભક્તોનું દુઃખ દૂર થતાં, ભગવાનને (ભૂતલ પર) રહેવાનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી, આપણને જો ફરી તેમનું દર્શન નહિ થાય તો આપણા પ્રાણ પણ રહેશે નહિ એવા અભિપ્રાયથી, તેમણે કંસ સબંધી વૃત્તાંત (શ્લોક ૨૨ માં) ભગવાનને જણાવ્યો તેથી અલૌકિક રૂપ છૂપાવવું અને હમણાં બીજે પધારવું એવો વસુદેવનો પણ અભિપ્રાય હતો એમ જણાય છે તેમ ન હોય તો ભગવાનના માહાત્મ્યનું તેમને જ્ઞાન હોવાથી, ભગવાન સર્વજ્ઞ છે એમ પણ તે જાણતા હતા તેથી કંસ-સબંધી વૃત્તાંત વસુદેવ ભગવાનને જણાવત નહિ તેથી ભગવાને બીજું રૂપ તેઓના દેખતાં ધારણ કર્યું એમ કહ્યું તેથી તેમનું ઉપર જણાવેલું (લૌકિક અને અલૌકિક) જ્ઞાન (ભગવાને બીજું પ્રાકૃત રૂપ ધારણ કરવાનું) કારણ હતું એમ સૂચવેલું છે તેથી ભગવાને તેમના દેખતા જ બીજું રૂપ ધારણ કર્યું એ યોગ્ય જ છે

. 3

૧૦-૯-૧૫ માંના बध्यमानस्य શબ્દ ઉપરના શ્રીટિપ્પણી

'દોરડાંથી બંધાવું' એ દ ડ સહન કરવાનું છે અહિ તેમ થવામા બે અડચણો છે (૧) ભગવાનનુ કુદરતી ઈશ્વરપણું અને (૨) દાસનુ કુદરતી દાસપણુ, કારણ કે પ્રભુનું દાસથી બધન ન થાય જો કે માતાની સત્તા સ્વીકારી છે અને તેથી સર્વ રીતે માતા સત્તા ચલાવી શકે તોપણ જેમ ભગવદ્ધર્મથી એ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો તે બલવાન છે, તેમ જ ઐશ્વર્ય પણ બનવાલુ છે, અને તેને કોઈએ રોકેલ નહિ હોવાથી તે માતાની સત્તા **પૂરેપૂરી** ચાલતી નથી જ્યારે ભગવાને માતાની સત્તા પૂરેપૂરી સ્વીકારી ત્યારે બધન થયુ, કારણ કે **ભક્તોમા પ્રભુને વશ રાખવાનો ધર્મ પણ નિત્ય** છે તેથી ભગવાને (માતાની સત્તા ઐશ્વર્યને લીધે પૂરી સ્વીકારી નહિ હોવાથી) દોરડુ બે આંગળ ઘટયુ તેથી જ સર્વને ઉપયોગી એવા (આંગળના) માપથી દોરડું કેટલુ ઘટયુ તે જણાવેલ છે ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી અન્યથા કરવાને પણ સમર્થ હોવાથી તે જ દોરડાથી બધાવા એમ આગળ 'કૃપાથી પોતે બધાયા' એમ (શ્લોક ૧૮મા) કહેવામાં આવશે કૃપા ઈશ્વરનો ધર્મ હોવાથી, ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યથી જ બધાયા એમ જણાય છે બીજી રીતે આ કાર્ય (ભગવાનનુ બધન) ન થાય, કારણ કે ઇશ્વર વિના **બીજો કોઈ પોતે સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરવા તથા જીવના સ્વરૂપની મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરવા શક્તિમાન નથી.** જેમ 'જગતના કર્તા હોવાપણું' પણ ઇશ્વરનો ધર્મ છે તેમાં સ્વરૂપનું અતિક્રમણ થતુ નથી, તેમ **ભક્તો** પણ **ભગવાનને વશ રાખે, એ એમનુ મોટા પૌરુષ (પુરુષાતન)નુ કાર્ય** છે એમ જણાવેલુ છે

અથવા બંધન (बध्यमानस्य) અને તેનુ બે આંગળ ઘટવુ (द्व्यङ्गुलोनम्) એ બે વચ્ચે બે વિશેષણો (૧ स्वार्भकस्य, ૨ कृतागस) કહેલા છે, તે બનેમા (બધન થવામા અને ઘટવામાં) કારણરૂપ છે, એવો અભિપ્રાય જણાય છે બધન થવામાં કેવી રીતે કારણભૂત છે. એ કહ્યુ બે આંગળ દામણુ કેમ ઘટયા તેનુ પણ કારણ આ વિશેષણોથી જણાવેલ છે વિશેષણો જ્ઞાનનો પ્રકાર જણાવે છે ભગવાન તો (૧) ઉપાધિ વગરના સ્નેહથી (૨) તેમને માથે દોષ નહિ ચડાવવાથી વશ થાય છે યશોદાનો પુત્ર તરીકે સ્નેહ હતો તે ઉપાધિવાળો હતો અને તેણે ભગવાન ઉપર દોષ મૂકેલો તેથી ભગવાનને વશ કરવામાં આ બે (स्वार्भकस्यથી સૂચવાએલ પુત્ર તરીકેનો ઉપાધિવાળો સ્નેહ અને कृतागस થી સૂચવાએલ દોષનો આરોપ) અડચણ કરનાર હતા, એમ જણાવવા 'બે આંગળ ઘટયુ' એમ કહેલ છે તેથી જ 'स्वार्भकस्य' પોતાના પુત્રના' એમ स्व' પોતાના' પદ યોજેલુ છે

અથવા 'स्वार्भकस्य कृतागस' એ માતા (યશોદા)નુ વિશેષણ છે, ('જેણે પોતાના પુત્રનો અપરાધ કર્યો હતો' એવો અર્થ થાય) ધવરાવતાં ભગવાનને તૃપ્તિ થયા પહેલા તેમને તજી દીધા (શ્લો ૫), આગૂરણ (શ્લો ૧૧) અને બાંધવાનો ઉદ્યમ (શ્લો ૧૨) કર્યો, એ યશોદાએ ભગવાનના અપરાધો કરેલા એક તો બાલક અને તેમા પણ પોતાનું, તેવાના અપરાધ કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવેલ છે તે આવી અપરાધી હોવાથી તેનું દામણુ

એ પ્રમાણે ઘટયું એમ જણાવેલ છે. તેણે બહારના (આવૂરણ, બાંધવાનો ઉદ્યમ) અને અંદરના (અતૃપ્તનો ત્યાગ) અપરાધો કરેલા હોવાથી, તેનું (તેનાં બંધનવાળું) દોરડું બે આંગળ ઘટયુ, એવો ભાવ છે. દામણામાં શક્તિ હતી, છતાં ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી બંધનમાં ઘટાડ્યુ. આમ હોવાથી વસ્તુના સામર્થ્યને લીધે (અપરાધી યશોદાનું દામણું હોવાથી તેના સ્વભાવથી) તે ઘટયુ એમ જણાવેલ છે.

'આગળના અને પાછળના ભાગમાં ભગવાન જ હતા' એમ કહેવાનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે 'આ પ્રમાણે (ભક્તને વશ હોવાપણું) દર્શાવ્યુ' (શ્લોક ૧૯), એ વાક્યથી એમ જણાય છે કે ભગવાન ભક્તને વશ છે એમ જણાવવા, તેમણે આ લીલા કરેલી છે. ભક્ત ભગવાનને અન્ન વસ્ત્ર, ભૂષણ વિગેરે ધરે છે, તેનો ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાથી જ અંગીકાર કરે છે, તેથી તે પણ ભગવાન ભક્તને વશ હોવાથી થાય છે. તોપણ લોકમાં એ અન્ન વસ્ત્ર વિગેરે ઇચ્છેલાં (પ્રિય) હોવાથી, તેમનો અંગીકાર કરવાથી 'ભગવાન ભક્તને વશ છે એવો બોધ થતો નથી બંધન તો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂ હોઈ લોકમાં અનિષ્ટ (અપ્રિય) છે, તેથી તેનો (ભક્તની ઇચ્છાથી) અંગીકાર કરવાથી ભગવાન ભક્તને વશ છે એમ સારી રીતે જણાય તેથી આ પ્રકારથી ભગવાને એ દર્શાવ્યુ, એમ (શ્લોક ૧૯માં) કહેલ છે તેથી જ 'અમુક કાર્ય નહિ કરવાથી' ભગવાન ભક્તને વશ છે એમ દેખાડી શકાય નહિ, પરંતુ આવુ કાર્ય કરવાથી જ તે દેખાડી શકાય. તેથી જ શ્લોક ૧૯માં 'આ પ્રમાણે દર્શાવ્યુ' એમ કહેલ છે. વળી ઈશ્વરને દુઃખ (થતું) નહિ હોવાથી, એ પ્રમાણે ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં તેમને કાંઈ વિરોધ નથી, છતાં માતા સિવાયના ભક્તોને આ બંધનનું શ્રવણ કરવાથી પણ દુઃખ થાય, તેથી **ભક્તને દુઃખ થાય તેમ કરવું એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષોત્તમે કોઇ પણ સંજોગોમાં તેમ કરવું એ યોગ્ય નથી. છતાં તેવુ કાર્ય ભગવાન કરે તેથી તે પોતે ભક્તને વશ છે, એ બહુ સારી રીતે જણાય** આમ હોવાથી (ભગવાનનુ) ઉદર વ્યાપક (સર્વ સ્થળોએ રહેલુ) હોવાથી, હરકોઈ સ્થલે દામણુ રહે તેમ ભગવાનની પીઠના ભાગમાં અથવા બાજુએ તે રહે તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ ભગવાન દામણાથી બંધાય એમાં વિરોધ આવે છે. દામણાનો પહેલો અને બીજો છેડો મળે ત્યારે જ બંધ થાય જેમ પીઠના ભાગમાં અથવા બાજુએ દામણુ રહે તેમ ઉદર પર પણ રહી શકે, અને જેમ પીઠના ભાગે અથવા બાજુએ તેના બે છેડાઓ મળે તેમ ઉદર ઉપર પણ મળી શકે, પરંતુ અહિ ઉદર ઉપર ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ હોવાથી, તે સ્વરૂપના વ્યાપકપણું વિગેરે ધર્મો પણ પ્રકટ હોવાથી અને પોતાના કાર્યમાં તત્પર હોવાથી, ત્યાં દામણાના બે છેડાઓ મળે તેવુ સંભવતું નથી ભગવાન જેમ પોતે બંધાયા તેમ પોતે જ (વ્યાપકપણું તજી) હલવાળા થાય, પરંતુ એમ કરવાથી પોતે ભક્તને વશ છે એમ દર્શાવાય નહિ અને તેમનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ થવાથી તે પોતે લોકના જેવા જ જણાય. તેથી ઉદરને લીધે જ દામણાના બે છેડાઓ મળતા નથી, એટલે દામણું ઘટવુ જ જોઈએ. તેથી '(૧) લોકના પરિમાણમાં પ્રથમ પરિમાણ આંગળનુ છે, તેમાં પ્રથમનુ ઉલ્લંઘન કરવાનુ કારણ નહિ હોવાથી અને (૨) થોડો ફેર હોવા છતાં મોટાને જોવામાં આવે તેથી આશ્ચર્ય પણ થાય તે માટે' તે બે આંગળ ઘટ્યું. આગળ 'શ્રીકૃષ્ણ પોતે કૃપાથી બંધાયા' એમ (શ્લોક ૧૯માં) કહેવું છે. તેથી એમ કહેલ છે કે ભગવાન

પોતે પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી બંધાયા 'સર્વ ત્યાંજુએ પાણિ (હસ્ત) અને ચરણ (પાદ'ના અંતવાળું" બ્હાને જણાવેલ છે, ત્યાં પણ હસ્ત અને ચરણના સ્વાભાવિક ધર્મરૂપ વસ્ત્રો તથા ભૂષણોવાળા જ હસ્ત અને ચરણ હદ વિનાના છે એમ કહેલું છે, તેથી વસ્ત્રો અને ભૂષણોથી તેમની હદ બંધાય છે (તેમનો અંત જણાય), એવી શંકા કરવી નહિ.

:૪:

૧૦-૨૬-૧ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે કે :—તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં બે માર્ગોનો પ્રચાર થશે—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને બીજો ભક્તિમાર્ગનો ' તે ઉપરનાં શ્રીટિપ્પણી (પૃ. ૧૦૭)

અહિં 'પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગ' એટલે પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ, કારણ કે (આ માર્ગમાં) એક વિષયનાં પ્રમાણને બીજા વિષયમાં પણ યોજે (લાગુ પાડે) છે; તેથી બીજાનું ભજન કર્યા વિના પરણેલા પતિનું જ ભજન કરવું એવી આજ્ઞા કરનારાં શાસ્ત્રનો એવો અર્થ પણ કરે છે કે તે (પરણેલા પતિનાં ભજન)નો ત્યાગ કરી ભગવાનની સેવા જ કરવી. ગોપીઓએ એ પ્રમાણે (પરણેલા પતિનુ ભજન તજી ભગવાનનુ જ) ભજન કર્યું, અને ૧૦-૨૯-૨૨માં ભગવાને તેમના તે ભજનને તેમને મળેલ તેમના ભજનનો પ્રત્યુપકાર કહેલ છે. તેથી તેમને તે ભજનથી ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તે ફલરૂપ હોવાનું, અને તે ભજનમાર્ગ હોવાનું હવે જણાય છે. જો તેમ ન હોય તો તે વઠેલ માર્ગજ થાય. વળી ગોપીઓએ પણ ૧૦-૨૬-૩૨માં તેવું (પરણેલા પતિનું ભજન તજી ભગવાનનું) ભજન કરવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. (આ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ થયો.)

વળી ઈશ્વરનું વચન સર્વ પ્રમાણોથી અધિક બલવાળુ હોવા છતાં ગોપીઓનાં વાક્યથી દુર્બલ થયુ (કારણ કે ભગવાને ગોપીઓને ઘેર જવા કહ્યું તે ન સ્વીકારતાં ગોપીઓએ વનમા તેમની પાસે જ રહેવા જણાવ્યુ, તે ભગવાને કબુલ રાખ્યું.) એ પણ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ થયો એમ જાણવું.

અથવા પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ગુરુની સેવા કરવી, અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ ભક્તોનો પ્રમાણ માર્ગ છે. ચાલુ વિષય (પ્રમાણમાર્ગથી જૂદા માર્ગ) માં તો સ્વામિનીઓની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે પ્રભુ યોગમાયા વિગેરેનો આશ્રય કરે છે અને કરશે પણ ખરા-તેથી આ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ છે, કારણ કે એકમાં રહેલા આનંદને બીજામાં સ્થાપે છે. તેથી આ (ગોપીઓના જેવા) ભાવથી ભજન કરવારૂપ અને ઘણા જ વધેલા સ્નેહથી થએલ વિરહની સ્થિતિને લીધે સર્વનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહ વિગેરેને ભૂલી જઈ ભગવાનને જ શોધવાનો ઉદ્યમ કરવારૂપ આ (પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો) ભક્તિમાર્ગ છે. આ ૨૭મા તથા ૨૮મા વિગેરે અધ્યાયોમાં સ્પષ્ટ છે. આમ હોવાથી આ માર્ગમાં ગોપીઓ જ ગુરુ છે એમ જણાવેલું છે. ગોપીઓને વિરહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તેઓનો સૌભાગ્યનો મદ વિગેરે છે, અને તેવો મદ તેમને થવાનુ કારણ ભગવાનના ગુણોનો તેમનામાં થએલ પ્રવેશ જ છે તેમ ન હોય તો ભગવાનના ચરણકમલની રજને શરણે આવેલી (૧૦-૨૬-૩૭) આ ગોપીઓને મદ અથવા માન ન થાય.

શકા 'લૌકિક ચદ્રનાં કિરણોથી જે રાત્રિઓ શોભતી હતી તેમાં (ભગવાને) રમણ કર્યું' એમ ૧૦-૩૦-૨૬માં કહેલુ હોવાથી એમ જણાય છે કે લૌકિક રાત્રિઓમાં પણ ભગવાને રમણ કરેલુ આમ હોવાથી અનૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ કર્યું એમ સ્વીકારવાથી ગૌરવ (નકામા ભારરૂપ બીજો અર્થ સ્વીકારવાનો) દોષ થાય છે અને તેથી કાંઈ ખાસ ગુણ જણાતો નથી (તેથી લૌકિક રાત્રિઓમા જ ભગવાને રમણ કર્યું એમ માનવુ જોઈએ)

સમાધાન એ શકા દૂર કરવા જ શ્રીસુબોધિનીમાં તે રાત્રિઓ લૌકિક હોવા છતાં તેમનુ સ્વરૂપ જણાવવા કહેલુ છે કે -'ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનુ તેમણે આ પ્રસગે ગ્રહણ કર્યું' (પાના ૪) 'બનાવી હતી' શબ્દથી એમ જણાય છે કે ભગવાને સૃષ્ટિના આરભમા કોઇક રાત્રિઓ આ (રમણ) માટે જ બનાવેલી તે રાસલીલા થઈ ત્યાસુધી ભગવાનમાં જ રહેલી અને તે લીલા સમયે તેમને ભગવાને લૌકિક રાત્રિઓમા જ મૂકી, અને તે (રાસલીલાની રાત્રિ) બનાવી લૌકિક ચદ્ર જ આ રાત્રિઓમા પ્રકાશ કરતો હતો, અને ગીતગોવિંદ વિગેરેમા વર્ણવેલા પ્રકારે લૌકિક રીતે જ ભગવાન તેમા રમણ કરતા હતા, તેથી આ રાત્રિઓને લૌકિક કહેલી છે તે રાત્રિઓ છુપેલા ચદ્રથી પ્રકાશ પામેલી હોવાથી, નાયક (ભગવાન) ને માન *થએલ હોવાનુ અને નાયિકા (ગોપી) ઓએ તેમને પ્રણામ કર્યાનુ (૧૦-૨૬ શ્લો ૩૧-૩૭-૩૮-૩૯) કહેલ હોવાથી પણ ગોપીઓને માન થતા (૧૦-૨૬-૪૭) નાયક ભગવાન અતર્ધાન (શ્લો ૪૮) થતા નાયિકા ગોપીઓની દીનતા કહેલી (અ ૨૭-૨૮ તથા અ ૨૯ શ્લો ૧) હોવાથી, અને આ કારણથી ભગવાન પ્રકટ થતાં (અ ૨૯-શ્લો ૨) આ ગોપીઓને આધીન થએલ હોવાનુ (અ ૨૯-શ્લો ૪થી ૯) કહેલ હોવાથી, અને ગોપીઓએ પ્રશ્ન કર્યા અને ભગવાને તેના ઉત્તર આપ્યા તેમાં ભગવાને પોતે અદશ્ય રહી તેમનુ ભજન કરેલ હોવાનું કહ્યુ (અ ૨૯-શ્લો ૨૧) તેથી પહેલા (ભગવાન અદશ્ય રહ્યા ત્યારે) તેમને ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થએલ ન હોવા છતા, તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો તે પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં ગોપીઓને ભગવાનની વાણીમા વિશ્વાસ થયાનું કહેલ (અ ૩૦-શ્લો ૧) હોવાથી, અને ભગવાને જે સ્વરની જાતિઓ વિચારેલી તે પ્રમાણે જ ગોપીઓએ તે ઉચે ચઢાવી (અ ૩૦-શ્લો ૧૦) તેથી, એમ જણાવેલ છે કે ભગવાને ગોપીઓને અનૌકિક રીતે જ અનૌકિક રસનું દાન કરેલુ છે ઉપર જે વિષયો કહ્યા તેમા લૌકિકથી ભેદ હોવાનુ સ્પષ્ટ જણાય છે આમ હોવાથી તે રમણની રાત્રિ સ્વરૂપથી જ અનૌકિક હતી એવો નિશ્ચય થાય છે આમ કહેવામા તર્કનો આધાર હોવાનુ એમ કહી જણાવેલ છે કે -'જો આ પ્રમાણે ન કર્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત, તો આખા જગતમાં બધેય આનંદ પ્રકટ થઇ જાય' (પાના ૪) જો રાસલીલા સાધારણ લૌકિક રાત્રિઓમાં થઈ હોત તો તે રાત્રિઓ સર્વ સ્થળે એકસરખી હોવાથી બધા દેશોમા આ આનંદ પ્રકટ થાત, એવો તે વાક્યનો અર્થ છે ભૂમિ સર્વ સ્થળે એક જ હોવા છતા, આ (જ્યા રાસ થતો હતો તે) ભૂમિમા લીલાના આધારવાળી ભૂમિ રહેલી હોવાથી બીજા સ્થળે આનંદ પ્રકટ ન થાય તેમાં કાંઇ અયોગ્યતા નથી

* ગોપીઓ વનમા આવતા તેમને ઘેર પાછા જવાનુ કહ્યુ તે ભગવાનનુ માન જણાવે છે

શંકા : 'સર્વ જાણનાર ભગવાન રાત્રિ જુએ તે પણ સદા જુએ છે, તેથી આ (લીલાના) સમયે તે જોવામાં શુ ખાસ ગુણ થયો ?'

સમાધાન : 'શરદ્ ઋતુમાં ઉત્ફુલ્લ-વિકસિત-થએલાં છે મલ્લિકા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને બરાબર જોઈ અને રમણને માટે મન કર્યું' (પાનાં ૪) એમ એ ખાસ ગુણ જણાવવા જ કહેલું છે.

શંકા : રાત્રિનાં જે વિશેષણથી તમે તેનો ખાસ ગુણ કહ્યો તે પણ નિત્ય (સદા રહેલ) હોવાથી, તે (રાસના) સમયે જ તે જોયો એમ ન કહેવાય.

સમાધાન : તમો સાચુ કહો છો. જેવી લીલાનુ વર્ણન કરેલું છે તેવી જ લીલા નિત્ય હોવાથી, અત્યારે પણ તે રાત્રિ તે વિશેષણ (ખાસ ગુણ)વાળી છે એમ કહેવામાં પણ કાંઈ દોષ નથી. આ વિષયનુ બરાબર કથન મે વિદ્ધન્મંડનમાં કરેલું છે.

ઈશ્વર બીજાનો આશ્રય કરે તે લૌકિક પ્રકાર છે અહિં તે (ભગવાને યોગમાયાનો કરેલ આશ્રય) કહીને, અહિં તે (લૌકિક) પ્રકારથી પણ રમણ કરેલ હોવાનુ સૂચવેલું છે આમ હોવાથી મધ્યસ્થ (દૂતી) તરીકે તે સમયે તેનો (યોગમાયાનો) વધારે ઉપયોગ હોવાથી, તેનો આશ્રય કર્યાનુ કહેલુ છે એમ જાણવું. વળી પોતાથી જે થઈ શકે તેમ ન હોય તેવા વિષયમાં બીજાનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, અને ભગવાન સર્વ કરવાની શક્તિવાળા હોવા છતાં પણ, પોતાના આનંદનુ ગોપીઓને દાન કરવાના સમયે રસને પરવશ થવાને લીધે ઈશ્વરપણું વિગેરે પોતાના ગુણો પોતામાં નથી એમ કરવા તે શક્તિવાળા નથી, અને તેવી જ રીતે જ્યારે ગોપીઓ વનમાં આવવા ઘેરથી નીકળી ત્યારે ગોપોએ તેમને જતાં રોકવા માંડેલી હોવાથી ગોપીઓ ભગવાન પાસે ગઈ એમ ગોપો જાણતા હતા, તેથી ગોપોને આ રાસલીલાનુ જ્ઞાન ન હતું એમ પણ તે કરી શકે નહિ તેથી અલૌકિક રીતે રમણ કરવા છતાં, આ અને આવાં બીજા કાર્યો થઈ શકે તે માટે ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય કરેલો. તેથી જ ભાગવતમાં આગળ ઉપર 'ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને ' (૧૦-૩૦-૩૮) એમ કહેશે તેથી જ જે જે કાર્ય રસ ઉત્પન્ન થવા માટે ઉપયોગી હોય તે સર્વ કાર્યો યોગમાયા યોગ્ય સમયે કરવાની શક્તિવાળી હોવાથી ભગવાને પોતાની પાસે જ દેહ ધારણ કરેલી યોગમાયાને રાખી એમ જણાવવા ૧૦-૨૯-૧ માં ઉપાશ્રિત' ('આશ્રય કર્યો') શબ્દમાં 'ઉપ' (સમીપમાં) એ ઉપસર્ગ યોજેલો છે, અને શ્રીસુબોધિનીમાં 'યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો' (પાના ૪) શબ્દોથી આ જ અર્થ કહેલો છે.

: ૫ :

૧૦-૨૯-૪૨ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'બધીય ક્રિયાઓ તેની તેજ અહિં છે, પરંતુ કામ નથી' વિગેરે કારિકાઓ ઉપરનાં **શ્રીટિપ્પણી** (પૃ ૧૨૦)

આ કારિકામાં એમ કહેલ છે કે ભગવાન અને ભક્તો અલૌકિક છે, અને તેમનામાં લૌકિક કામ નથી. લોકમાં રસના સંબંધવાળી ક્રિયા લૌકિક કામના સંબંધવાળી જ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, અને ભગવાનની આ રાસલીલાની ક્રિયા તેમના જેવી જ છે, તેથી કોઈ મૂર્ખને

એવી શંકા થાય કે ભગવાનમાં પણ લૌકિક કામ હશે તેથી તેવી શંકા દૂર કરવા આચાર્યશ્રી અહિં કહે છે કે 'પરંતુ કામ નથી (ભગવાનમાં તથા ભક્તોમાં) લૌકિક કામ નથી, એવો તેનો અર્થ છે

શંકા—ભગવાન પુરુષોત્તમ હોવાથી તેમનામાં લૌકિક કામ ભલે ન હોય, પરંતુ ગોપીઓમાં તો લૌકિક કામ હતો

સમાધાન—'ગોપીઓનો કામ નિષ્કામ ભગવાનથી પૂર્ણ થયો, તેથી તેઓ પણ નિષ્કામ જ હતી' જો ગોપીઓનો કામ લૌકિક હોત, તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્ણ ન થાત કારણ કે તે બે જૂદી જૂદી જાતના કામ થયા, અને એક જાતના કામથી જૂદી જાતનો કામ પૂર્ણ થવાનું સંભવતું નથી તેથી ભગવાનના કામથી જ ગોપીઓનો કામ પૂર્ણ થએલ હોવાથી ગોપીઓ પણ ભગવાનના જેવી જ હતી એમ જણાવવા 'તેઓ પણ નિષ્કામ હતી' એમ કારિકામાં આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે જેમ ભગવાન અપ્રાકૃત લૌકિક કામરહિત છે, તેવી જ આ ગોપીઓ પણ છે, એવો તેનો અર્થ છે. જો ગોપીઓ ભગવાનના જેવી જ ન હોય, તો ભગવાનનો પૂર્ણ રસ ખીલે નહિ, કારણ કે ગોપીઓમાં ઓછો અને ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ હોવાથી બંનેના ભાવ જૂદા પ્રકારના થાય

શંકા—'કામ નથી એમ કારિકામાં કહેલું છે તેથી ભગવાનમાં અને તેમના સંબંધને લીધે ગોપીઓમાં બંને પ્રકારના એટલે લૌકિક તેમજ અલૌકિક કામ નથી એમ માનવું જોઈએ

સમાધાન—એમ માનવાથી ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં કહેલી પાંચમી તથા છઠ્ઠી કારિકાનો વિરોધ થાય તે કારિકામાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—'આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ શ્રીકૃષ્ણ ભોગવે છે, બીજો કોઈ નહિ (પાનાં ૨૨૦) આ કારિકામાં લૌકિક કામ ન હોવાનું જણાવીને, ભગવાનમાં અલૌકિક કામ હોવાનું કહેલ છે 'અહિં કામનાં આધિદૈવિક અને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા ભગવાન છે એમ કહેલું હોવાથી તેમનામાં લૌકિક કામ જ ન હોવાનું જણાવેલું છે પરંતુ અલૌકિક કામ ન હોવાનું જણાવેલ નથી તેથી ભગવાનને ભોગ કરવા યોગ્ય ગોપીઓમાં પણ લૌકિક કામ જ નથી પરંતુ અલૌકિક કામ છે અલૌકિક કામ તેમનામાં ન હોય, તો ભગવાનને ભોગ કરવા યોગ્ય જ તેઓ રહે નહિ

આથી ઊલટું એમ માનીએ કે લૌકિક કામ છે, તો જે વિરોધ થાય, તે ત્યારપછીની કામથી પૂર્ણ થએલો કામ સંસાર ઉત્પન્ન કરે પરંતુ કામરહિત (ભગવાનથી પૂર્ણ થએલો કામ કામનારહિત છે તેમાં સંશય નથી કારિકામાં કહેલ છે આ કારિકામાં 'કામથી પૂર્ણ થએલો' શબ્દ પૂર્વે 'પ્રાકૃત' શબ્દ અધ્યાહાર છે કારણકે આવો પ્રાકૃત અથવા લૌકિક કામ અવશ્ય સંસાર ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે પ્રાકૃત પુરુષોમાં સર્વ સ્થળે સંસાર ઉત્પન્ન થતો હોવાનું જોવામાં આવે છે આ ગોપીઓમાં સંસાર (સંતાનો) ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી તેમનામાં પ્રાકૃત કામ હોવાનો સંશય રહેતો નથી, એમ જણાવવા કારિકામાં 'તેમાં સંશય નથી' એમ કહેલું છે

તેમનામા પ્રાકૃત કામ ન હોવાનુ ત્યારપછીની 'તેથી કોઈ પણ મર્યાદાનો ભગ થયો નથી' એ કારિકામા કહેલુ છે આ ભગવાનનો અને ગોપીઓનો ભાવ અલૌકિક હતો, તેથી જ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ ઇચ્છનારાઓને પણ આ લીલાનુ શ્રવણ કરવાનો ઉદ્યમ કરવામા કાંઈ અડચણ નથી, કારણ કે કામ જેમને ન હોય તેમનેજ મોક્ષમાર્ગમા અધિકાર છે 'કામથી ન હણાએલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ' એ શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે તેથી જો આ ભાવ પ્રાકૃત હોત તો તે ભાવથી કરેલી લીલા પણ પ્રાકૃત થાય અને જેમ લૌકિક કાવ્ય વિગેરેનુ શ્રવણ કરવાથી કામ ઉત્તેજિત થાય છે, તેમ તેનુ શ્રવણ કરવાથી કામ ઉત્તેજિત થાય અને તેથી મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ તેમણે ઇચ્છેલ ફળથી વિરુદ્ધ ફળ આપનારી આ લીલાનું શ્રવણ કરવાનો ઉદ્યમ ન કરત વળી આ કારિકામા 'ચ' 'અને' શબ્દ યોજેલ છે તેથી એમ જણાવેલુ છે કે આ લીલામા ભક્તિમાર્ગની મર્યાદાનો પણ ભગ થયો નથી તેથી આ ભાવ અલૌકિક હોવાથી મર્યાદામાર્ગના મોક્ષને ઇચ્છનારાઓ ફળ પ્રાપ્ત કરવા આ લીલાનુ શ્રવણ કરવા ઉદ્યમ કરે છે એમ તેથી આનુ શ્રવણ કરવાથી લોક સપૂર્ણ રીતે નિષ્કામ થાય છે' શબ્દોથી આ કારિકામા કહેલુ છે આ લીલાના શ્રવણથી બધાએ લોક—સાધારણ લોક પણ—લૌકિક કામરહિત થાય છે

'આટલુ (લીલાનુ) માત્ર શ્રવણ કરવાથી લૌકિક કામ કેમ દૂર થાય?' એવી શકા થાય, તેથી ત્યારપછીની કારિકામા કહે છે કે 'કારણ કે ભગવાનનુ સર્વ ચરિત નિષ્કામ કહેલું છે', તેથી વસ્તુ (ભગવાનના ચરિત)ના સ્વભાવને લીધે જ નિષ્કામ છે જે વસ્તુ જેવી હોય, તે પોતાની અદર શ્રદ્ધાવાળાને પણ તેવો જ કરે છે આ રાસલીલા લૌકિક કામ વિનાની અને અલૌકિક કામને પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી આ લીલામા આસક્તિ રાખનાર પણ લૌકિક કામ વિનાનો અને અલૌકિક નિર્હેતુક ભગવદ્ભાવવાળો થાય છે, પરતુ લીલાના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરીને તેનું શ્રવણ કરવુ જોઈએ, જેમ તેમ શ્રવણ કરેલુ હોવુ ન જોઈએ આ લીલા લૌકિક કામરહિત છે તેથી આનુ શ્રવણ કરવાથી—જેમ લૌકિક કાવ્યનું શ્રવણ કરવાથી કામ જાગ્રત થાય છે તેમ લૌકિક કામ જાગ્રત થતો નથી, અને તે કારણથી 'ધીર પુરુષ હૃદયના રોગરૂપ કામનો તરત જ અલ્પ સમયમા જ નાશ કરે છે' એમ શુકે ૧૦ ૩૦-૪૦મા કહેલુ છે

૬

૧૦-૨૯-૨૨ ના શ્રીસુબોધિનીના આભાસમા 'ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન ગોપીઓની સ્તુતિ કરે છે' (પૃ ૧૪૧) એમ જણાવેલુ છે તે ઉપરના શ્રીટિપ્પણી

શકા ૧૦-૨૮-૨૦ મા એમ કહ્યુ છે કે સાધનમાર્ગના ભક્તો ભગવાનને ભજતા હોવા છતા ભગવાન તેમનુ ભજન કરતા નથી, અને ગોપીઓનું ભજન ભગવાને અદ્રશ્ય રહી કરેલુ (૧૦-૨૯-૨૧) એમ કહેલુ છે, અને ભગવાનમાં ગોપીઓના ચિત્તની વૃત્તિ રહે તે માટે ભગવાને અદ્રશ્ય રહી તેમનુ ભજન કરેલુ, તેનુ કારણ ૧૦-૨૯-૨૨મા કહેલુ છે તેથી ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભગવાનનુ ભજન કરેલુ તે પ્રકારે જ ભગવાન તેનુ ભજન કરે તે યોગ્ય છે, પરતુ કોઈ પણ મર્યાદા રાખીને ભગવાન તેઓનુ ભજન કરે

તે યોગ્ય નથી ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કર્યું તે પ્રકારે ભગવાન તેઓનું ભજન કરે, તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય, અને ગોપીઓ જેવા ભક્તોને દુઃખ થાય તે ભગવાન જૂએ તો તે પણ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે.

સમાધાન: ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભજન કર્યું તે પ્રકારે ભગવાને તેમનું ભજન કરેનુ નથી એવી શંકા તમે કરી છે. ગોપીઓએ કરેલ ભજન તો પ્રવાહના ગુણરૂપ છે. 'મે આપેલાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જેઓ મારું જે પ્રકારે ભજન કરે છે, તેઓને તે ફલ આપીને હુ (તેમનાં ઋણથી) છૂટું છું' એવા અભિપ્રાયથી ભગવાને 'જેઓ અને જે પ્રકારે ભજે છે, તેઓને હું તે જ પ્રકારે ભજું છું' (ભ ગી. ૪-૧૧) વાક્યથી આ જ અર્થ કહેલો છે. એ વાક્યમાં 'જે પ્રકારે' અને 'તે પ્રકારે' શબ્દોથી બંનેનાં ભજનનો એક જ પ્રકાર હોવાનુ કહેલ છે. ગોપીઓએ તો ભગવાનનુ દાસીઓ તરીકે ભજન કરેલું, અને દાસપણુ ભક્તોનોજ ગુણ છે. તે ઇશ્વરમાં હોવાનું સંભવતું નથી. કોઈક સમયે ભગવાન દાસપણુ કરે તોપણ તે અનુકરણ (બનાવટી)જ થાય, કારણ કે કોઈ સમયે સંતોષથી મહારાજા પોતાના સેવકનાં અંગનું મર્દન કરે, તો તે દાસ થતા નથી. તેવી રીતે ભગવાન પણ રસને અધીન થવાને લીધે માનવાળી ગોપીઓના ચરણકમલની રજનું સેવન કરે તોપણ તે પતિ જ રહે છે, દાસ થતા નથી. તેથી ભગવાન ગોપીઓએ જેવું તેમનું ભજન કર્યું તેવુ જ ગોપીઓનું ભજન કરે અને તેમને તેમનાં ભજનનો સામો બદલો આપે તેવું બને જ કેવી રીતે ? (ન જ થઈ શકે) આમ હોવાથી સામો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી, તે ન મળતાં ગોપીઓએ ભગવાનને દોષ દેવો ન જોઇએ, કારણ કે ભગવાનથી તેવો બદલો આપી શકાય તેમ નથી જ.

શંકા: એમ હોય, તો ભગવાને અદશ્ય રહીને ગોપીઓનુ ભજન કર્યું તે ઘણું જ અયોગ્ય ગણાય, કારણ કે જેનો બદલો આપી ન શકાય તેવું ભજન કરનારીઓને દુઃખ થાય તેવુ કરવુ (અદશ્ય રહેવુ) યોગ્ય ન હતું.

સમાધાન: ભગવાન રસરૂપ છે તેમાં કાંઇ શંકા નથી. અને સંયોગ અને વિપ્રયોગ એવા ભેદથી રસ બે પ્રકારનો છે. તે બેમાંથી એક પણ પ્રકારનો રસ ન હોય, તો રસ અપૂર્ણ જ રહે, તેથી ભગવાને (ગોપીઓ સાથે રાસ રમીને સંયોગરસનું અને પછી અંતર્ધાન થઈને વિપ્રયોગ રસનું એમ) સંપૂર્ણ રસનું ગોપીઓને દાન કર્યું અને ત્યારપછી ગોપીઓએ ભગવાનમાં દોષ જોયો (૧૦-૨૯-૧૬). એ રસથી વિરુદ્ધ ભાવ તેમનામાં ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ભગવાને પોતાનાં વચનથી તેનો નાશ કર્યો (૧૦-૨૯-શ્લો. ૨૧-૨૨), કારણ કે ત્યારપછી મહારાસમાં જે રસનો અનુભવ થવાનો હતો, તેથી તે ભાવ વિરુદ્ધ હતો. તેથી આમાં કાંઇ અયોગ્યતા નથી. આથી જણાશે કે 'ગોપીઓ જેવાં ભક્તોને દુઃખ થાય તે ભગવાને જોવું એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે' એ શંકા પણ ખોટી છે, તેથી ગોપીઓએ જેવું ભગવાનનું ભજન કર્યું તે પ્રકારનું ભજન ભગવાને ગોપીઓનું ન કર્યું તેનું કારણ ભગવાનની તેવું ભજન કરવાની અશક્તિ જ છે એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન ૧૦-૨૯-૨૨ શ્લોક કહે છે, એમ આચાર્યશ્રીએ 'ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને સ્તુતિ કરે છે' શબ્દથી કહેલું છે

શંકા આ ૧૦-૨૯-૨૨ શ્લોકમાં પણ ભગવાન પોતાનું ઈશ્વરપણું જ જણાવે છે, પણ ગોપીઓની સ્તુતિ કરતા નથી.

સમાધાન ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી ઉપર જણાવ્યું તેમ ગોપીઓના ભજનનો બદલો તે આપી શકે તેમ નથી, છતાં પણ (મનથી) ચિંતન કરેલો બદલો વિચારીને ભગવાન કહે છે કે જો હરકોઈ પ્રકારે હું દાસ્ય કરવા યોગ્ય થાઉં છતાં પણ તમારા ઋણમાંથી કોઈપણ સમયે છૂટી શકું તેમ નથી એ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીઓનું ભજન અંત-રહિત ઉત્તમતાવાળું કહ્યું આનાથી બીજી કઈ અધિક સ્તુતિ હોઈ શકે? જો આ સ્તુતિ ન હોત, તો 'તમારા ઉપકારનો બદલો હું વાળી શકું એમ નથી' એમ કહેવાથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ હોવાથી, 'બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ (વાળી શકું તેમ નથી)' એવું ભગવાન ન કહેત

શંકા ભગવાનનું આ વચન પણ બીજા ભક્તોને ભગવાન કહે તેના જેવું જણાય છે, કારણ કે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ ઇચ્છનારાઓને ભગવાન તે તે પુરુષાર્થનું દાન કરે તે બદલારૂપ થતું હોવા છતાં પણ, જેઓ એકધારી ચાલુ ભક્તિ કરે તેઓને સેવા સિવાય બીજું કાંઈ જોઈતું ન હોવાથી, અને સેવા સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોવાથી, કઈ વસ્તુ તેમને આપવાના બદલારૂપ થાય? ગોપીઓને પણ દાસ્ય સિવાય કાંઈ જોઈતું ન હોવાથી તેમને બદલો આપવાનું સંભવતું નથી, તેથી તેવા એકધારી ચાલુ ભક્તિ કરનારાઓમાં અને ગોપીઓમાં શું ભેદ?

સમાધાન બદલાની જરૂર હોય તેને યોગ્ય બદલો અપાય એવું સંભવતું નથી, કારણ કે થોડું કાર્ય કરી અધિક બદલો ઇચ્છનારના સંબંધમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે તેથી પહેલાએ કરેલા કાર્યના સ્વરૂપથી બદલો થાય તેવું (કાંઈક બદલો આપનાર) બીજાએ શોધવું જોઈએ તેની (બદલો લેનારને) જરૂર છે કે નથી તે નિરર્થક છે ગોપીઓએ જેવું ભગવાનનું ભજન કર્યું તેના જેવું ભજન ઈશ્વરથી પણ થવાનું સંભવતું નથી, તો પછી જીવથી તો કેમ જ થઈ શકે? વળી 'જેઓ એકધારી ચાલુ ભક્તિ કરે ' વિગેરે જે કહ્યું, તે સંબંધમાં કહેવાનું કે તેવી ભક્તિ કરનારાએ પહેલા કામનાને લીધે અથવા ભક્તિ સદા કરવી જોઇએ એવા જ્ઞાનને લીધે તેવી ભક્તિ કરવા માંડેલી પછી ભક્તિ કરતા ભગવાનની કૃપાથી સેવાના રસનો તેમને અનુભવ થતા, તેમણે પોતાના જ કાર્ય માટે (સેવા સિવાયના) બીજા પદાર્થની કામનાનો ત્યાગ કરેલો, પરંતુ ભગવાનના કાર્ય માટે કામનાનો ત્યાગ કરેલો નહિ આમ હોવાથી તેવી સેવા એક પછી એક કરે જવાથી તેવી સેવાથી પ્રાપ્ત થતું સુખ જ તેમને આપવું, એ જ તેમને તેમની સેવાનું ફલ મળે છે 'આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી આપના ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ' (૧૦-૨૯-૩૮) એ ગોપીઓના વાક્યથી અને 'મારા માટે જ લોક વેદ અને સગાંઓનો ત્યાગ કરનાર' (૧૦-૨૯ ૨૧) એ ભગવાનના વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીઓએ તો સેવા પ્રાપ્ત થયા પહેલા જ ધર્મનો ત્યાગ કરેલો તેમને ભગવાન ઉપર કુદરતી સ્નેહ હતો, તેથી ભગવાનના સુખ માટે પોતાનો ઉપયોગ કરવાનું વિચારી, તેમ કરવામાં નડતા વિઘ્નોને દૂર કરી તેમણે પોતાનું નિવેદન કર્યું, તેથી જ ૧૦-૨૮-૧૯નું તેમનું વાક્ય ઘટે છે તેથી જ ૧૦-૨૯-૨૧ માં 'ત્વ' પોતાનો ત્યાગ કર્યાનું પણ કહેલું છે.

'નૃત્ય અને બંધોથી રસ જાગ્રત થયો તેથી, અને ભગવાને પોતાનાં-સ્વરૂપથી જ ગોપીઓને આનંદનું દાન કર્યું-તેથી શ્રમ થઈ જ ગયો; તો પછી રાસલીલામાં જલ અને વાયુનો (જૂઓ શ્લો. ૨૪-૨૫) 'શું ઉપયોગ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી પાંચમી કારિકામાં કહેલ છે કે: 'શ્રમને લીધે અને શીતલપણાને લીધે જલ અને વાયુ (એ બે રાસલીલામાં) સામગ્રી થાય છે.' જલમાં અને સ્થલ ઉપર એવા ભેદથી રમણ બે પ્રકારનું થાય છે. તેમાં જલમાં રમણ કરવામાં જલ સામગ્રી છે, સ્થલ ઉપર રમણ કરવામાં વાયુ સામગ્રી છે. આ બંને સામગ્રી થવાનું કારણ રમણમાં ભગવાનને તથા ગોપીઓને થતો શ્રમ છે. જલ અને વાયુમાં શીતલપણું રહેલ હોવાથી તે બંને સામગ્રી થઈ શકે છે. ભગવાનને તથા ગોપીઓને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી, અને જલ તથા વાયુમાં શીતલપણું હોવાથી, તે બે રમણમાં સામગ્રી થાય છે. અહિં 'થાય છે' શબ્દ યોજેલ છે તેથી એમ જણાવેલું છે કે આ જલ અને વાયુરૂપ સામગ્રી નવી જ થાય છે, અને ભગવાનની લીલા થાય તે માટે અને (જ્યારે તેમની લીલામાં જરૂર પડે) તે સમયે જ થાય છે.

शुद्धिपत्र

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१९	पाण्डो	पाण्डो:
४	१७	शाम्को	शात्मको
७	८	स्मृतिध्व	स्मृतिश्च
	१६	दवानुगुण	दैवानुगुण
	२७	अक्ष[1]	[3]अत
	२८	[2]तथा	[4]तथा
८	६	रार्वोत्कर्षे	सर्वोत्कर्षे
	२५	घार्विक	वार्विक
९	१	महत्त्वेति	महत्तवेति
१३	८	मैक्षत्	मैक्षत
	१०	श्रत्योरता	श्रुत्योदना
	२१	याहतन्म	याहतन्म
१४	९	पुरुषत्वम	पुरुषत्वम्
१६	३	स्मारयन्ति	स्मारयन्ति
१८	१८	श्रायुक्त	श्रुयुक्त
१९	२४	गतिभेवति	गतिर्भवति
२०	४	श्रत्वा	श्रुत्वा
२२	११	एतदा	एतद्वो
	१३	वात्रय	वाक्या
	२०	साम्यशत्वम्	सम्पश्यत्वम्
	२१	यः शिशु	यः शिशु॰
२४	२१	मन्त्रत्रिणस्य	मन्त्रणस्य
२६	२६	सर्वथासवत्य	सर्वथासकत्य
२८	१०	द्रव्येति	द्रव्येति
२९	९	विष्णवाग	विष्णवागा
३२	२९	तत्कूर्तिः	तत्स्फूर्तिः
३६	२०	पुभावेना	पुभावेना
४३	३०	तिरप्याह	श्रुतिरप्य ह
४५	४	मतिमक्रम	गतिक्रम
४६	१२-१३	१०-९-१६	१०-९-६
४७	२-३	१०-९	१०-९-८
५२	६	प्रपश्चत	प्रपञ्चतः
५३	११	भानय	मानय
	२३	भाचार्यैः	माचार्यैः
५५	१६	दवेयर्थः	दृष्येत्यर्थः
	२६	कुर्वन्निति	कुर्वन्निति
५६	१४	तदुक्ततया	तदुक्त्या
	१८	णीदयत्र	णीयत्र
५९	११	सुहड	सुहृदः
६०	८	शापिन	शोभिन
	१५	धर्म	धर्मे
६१	२८	मुक्तवर्थे	मुक्त्वाय

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६६	२७	नारद	नार
६९	२०	तस्याघ	तस्य नि
७१	९	पूर्णा	पूर्णो
७४	२७	अत्रेव	अत्रैव
	२९	अङ्गनत	अङ्गान्तर्गत
७६	२५	तद्धर्मणा	तद्धर्माणा
७८	१	मेनद	मेनद्
	७	सम्बद्ध	सम्बद्धे
	९	सम्भव	सम्भव
८१	७	ने यदि	नेत्यादि
	१८	ननोत्या	नोक्त्या
८३	९	शृङ्गारस	शृङ्गाररसः
८६	२४	परस्परोक्तम्	परम्परोक्तम्
८८	२३	स्थापयित्वा	स्थ पयित्वा
८९	१०	स्व नुगुणम्	न स्वानुगुणम्
९०	२५	विहितान्	विमितान्
९१	२३	इतीति	इतीतः
९३	८	अन्यथा	अन्यथा
९७	८	पर्यवमपि	पर्यन्तमपि
	२४	श्रयते	श्रूयते
९८	१८	भावप्रकृति	भाव प्रकृति
१००	२७	मार्गीय व	मार्गीयत्वे
१०१	३	यथ श्रत	यथाश्रुत
१०३	२९	विधेति	विधेनि
		नास्ति	नास्ति
१०६	१४	द्विवशेषो	द्विशेषो
	१६	णानद्धार	णानुद्धार
	२५	विशेष	विशेष
	२९	मूले	मूले
१०९	११	माह ।	माह
	१६	रक्षत्वे	रक्षकत्वे
११०	२५	मस्ति	निति
११३	१७	तस्यः	तस्य
११५	१	वैराग्य	वैराग्य
११५	१२	चरन्ति	चरन्ति
११७	१०	रमावदार्थ	रमा वेदार्थ
	२४	ह्यन्तस्थिति	ह्यन्त स्थिति
११९	४	श्र वा	श्रुत्वा
१२२	११	पूर्णाति	पूर्णोति
	१५	मात्रेण	मात्रेण
१२३	११	पुरुषो	पुरुषोत्त
१२७	११	कथाभा	कथमा
१२९	१८	गां गोपी	यां गोपी
१३०	२१	गुंमो	गुंसो
१३४	५	छविशो	छविशो
	१०	विमूर्तः	विमूर्त.
	१७	नारोदा	नारोदी
१३५	२४	विमत	विमूर्त
१३६	२८	तादृशेवा	तादृशैवा
१३७	२०	श्रनिना	श्रुतीनां
	२४	श्र यादि	श्रुत्यादि
१३८	४	दानुमावो	दानुमवो
	१३	साधनात्मकेनय	य.
१४२	२०	एत दृशानापि	एतादृशानपि
१४४	२०	निमिवैत	श्रुतिमित्रैव
१४५	३	गोपिम	गोपीम
	९	अत	अत
१४९	२	चेदित	चेदिति
१५०	९	पूर्वं हि	पूर्वं हि
	२२	फलश्रते	फलश्रुते
१५३	२५	श्रते	श्रुते
१५४	१६	निर्गते	निर्णते
	१८	आतिपूर्णा	जातिपूर्णा
१५६	२६	मेयोपयोग	मेयोपयोग
१६२	२१	स्फूर्ति था	स्फूर्तिश्चा
१६५	५	शब्दाज्ञाने	शब्दज्ञाने
१६६	१३	आत्मानुमाये	आत्मानुमावेन
१६७	११	श्रतत्वा	श्रुतत्वा
	२३	घार्यैव	चार्यैव
१६८	२५	तथा	तद्दा
१७३	५	श्रते	श्रुतेः
१७७	८	छन्द	शब्द
१७९	२२	छे. ए कहुं	छे ए कहुं

जोडाक्षरनो ह ने बदले र घणां स्थले छाप ते बधे सुधारेल नथी वाचकने ते पोतानी सा‍े वांची ले विनंति छे